

T. C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI

**ARAP EDEBİYATINDA SEYAHATNAME TÜRÜ
VE
SEYAHATNAMELER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Abdurrahman DEMİRCAN

VAN – 2010

T. C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
APAR DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI

**ARAP EDEBİYATINDA SEYAHATNAME TÜRÜ
VE
SEYAHATNAMELER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Abdurrahman DEMİRCAN

Danışman
Doç. Dr. Yakup CİVELEK

VAN – 2010

KABUL ve ONAY SAYFASI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE,

Bu çalışma, jürimiz tarafından **TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI, ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI**'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan : Doç. Dr. Yakup CİVELEK

Üye (Danışman) : Doç. Dr. Yakup CİVELEK.....

Üye :

Üye :

ONAY: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.... / / 2010

.....

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	VI
1. GİRİŞ: ARAP EDEBİYATINDA SEYAHATNAME TÜRÜ	1
1.1 SEYAHATNAME KAVRAMI.....	1
1.2. SEYAHATLERİN ÖNEMİ VE NEDENLERİ	9
2. SEYAHATLERİN TÜRLERİ	18
2. 1. EDEBİ SEYAHATLER.....	19
2. 2. COĞRAFİ SEYAHATLER	25
2. 3. SİYASİ SEYAHATLER.....	42
2. 4. DİNİ SEYAHATLER	47
2. 5. TİCARİ SEYAHATLER	68
3. ARAP EDEBİYATINDA EDEBİ SEYAHATNAMELER.....	75
3. 1. KLASİK DÖNEM SEYAHATNAMELERİ.....	75
3. 1. 1. İbn Hurdazbih ve el-Mesâlik ve'l-Memâlik	75
3. 1. 1. 1. Hayatı ve Eserleri	75
3. 1. 1. 2. Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik	77
3. 1. 2. Yakubî ve el-Buldân.....	80
3. 1. 2. 1. Hayatı ve Eserleri	80
3. 1. 2. 2. Kitabu'l-Buldân.....	82
3. 1. 3. İbnu'l-Fakih ve el- Buldân.....	86
3. 1. 3. 1. Hayatı ve Eserleri	86
3. 1. 3. 2. Kitabu'l-Buldan.....	87
3. 1. 4. İstahri ve el-Mesâlik ve'l-Memâlik.....	90
3. 1. 4. 1. Hayatı ve Eserleri	90
3. 1. 4. 2. el-Mesâlik ve'l-Memâlik	91
3. 2. 1. Rifaa Rafi' Et-Tahtavi ve Kitabu'l-İbriz.....	97
3. 2. 1. 1. Hayatı ve Eserleri	97
3. 2. 1. 2. Kitabu'l-İbriz.....	104
3. 2. 2. Ahmed Faris eş-Şidyak ve el-Vasita ila Ahvali Malta.....	111
3. 2. 2. 1. Hayatı ve Eserleri	111
3. 2. 2. 2. el-Vasita.....	118
5. KAYNAKLAR.....	126
6. ÖZET.....	134

ÖNSÖZ

Seyahatname türü gerek üslup, gerekse muhteva bakımından edebiyatın göz ardı edilemeyecek bir alanıdır. Bu tür eserler sayesinde, dönemiyle ilgili sosyal, kültürel, siyasal bilgiler aktarılmakta ve okuyucu bunlar sayesinde o dönem hakkında kapsamlı bilgi edinmektedir. Bunun yanı sıra diğer pek çok bilim alanının yararlandığı seyahatnameler, edebi üslubun gelişim sürecini göstermesi açısından da ayrı bir önem arz etmektedir.

Nedeni ne olursa olsun, insanlar, yolculuk süresince yaşadıklarını, gördüklerini, öğrendiklerini diğer insanlarla paylaşma gereğini duymuşlar ve ortaya gezi yazıları, seyahatnameler çıkmıştır. Bu nedenle seyahatname, diğer yazı türlerinin çoğundan daha eskidir. Hatta *Seyahatin Kültür Tarihi*'ni yazan Löscheburg'u izleyerek şöyle de söyleyebiliriz: “*Gezi yazısı, edebiyatın kendisi kadar eskidir.*” Sözlü geleneği de göz önüne alırsak, yolculuk anlatımının çok daha eskilere gittiğini de görürüz.

Gezme ihtiyacı canlı varlıklarda var olan bir özelliktir. İnsan bir seyahat esnasında gördükleri, yaşadığı olaylar veya gittiği yerle ilgili gözlem ve izlenimleri, kısaca ülke dışında veya içinde yapılan yolculuğu, gidilip görülen yerleri, o yerlerde yaşayan insanları, onların yaşayışlarını, örf adetlerini, o yerin tarihini gününü anlatma ve kaydetme ihtiyacını duyar. Bu sayede bir sonraki nesle ışık tutar.

Ortadan kaybolmuş bazı bölgeler, seyahatlerle öğrenilir. Seyahat eden kişi gezdiği, gördüğü yerleri ve hissettiğini eserine aktararak gelen nesle yardımcı olur. Bu bakımdan seyahatnamelerin hem kültürel hem de bilimsel değeri vardır.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; seyahat, seyahatname, seyr, sefer, rihle gibi terimlerin tanımı yapıldıktan sonra, seyahatnamelerin en eski tarihi vesikalardan olması gibi nedenlerden dolayı, önemi vurgulanmıştır. Ayrıca seyahatin sosyolojik, psikolojik, ekonomik, tıbbi v.b. pek çok faydasının yanında sefer ve seyahatin zor bir iş olduğu anlatılmıştır. Yine burada seyahatnamelerin nedenleri, coğrafi, edebi siyasi, dini ve ticari olarak başlıklar altında topladığımız seyahatnamelerin türleri ve Arap Edebiyatında bu alanda öne

ıkımış İbn Cübeyr, İbn Fadlan, Mes'ûdî, Makdisî, İbn Havkal, İdrisî, İbni Batûta gibi bazı seyyahlar ve seyahatnameleri hakkında bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde ise; Klasik dönem seyyahlarından olan Hurdazbih, Yakubi, İbnu'l-Fakih ve İstahri'nin hayatları ile ilgili bilgiler verilerek seyahatnameleri tanıtılmıştır. Ayrıca bu bölümde Modern Dönem seyyahlarından olan ve ayrıca Modern Arap Edebiyatında da önemli yeri olan Rifaa Rafi et-Tahtavi ile Ahmed Faris eş-Şidyak'ın hayatları ile ilgili malumat verildikten sonra Avrupa'da kalırken yazdıkları eserler ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Çalışmamız, konunun genel bir değerlendirmesinin yapıldığı ve elde edilen sonuçların bilim dünyasına katkısının anlatıldığı sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

Seyahat olgusunun insanlık tarihi kadar eski bir geçmişi olmasına rağmen, bu konu üzerinde ülkemiz ilim dünyasında fazlaca durulmamıştır. Bu nedenle çalışmamızın bu boşluğu bir nebze olsun doldurmasını ümit ediyorum.

Bu çalışmada tezin seyri ve gelişimindeki rehberliği ve her tür katkısından dolayı danışman hocam Doç. Dr. Yakup CİVELEK'e, çalışmamda maddi ve manevi anlamda yanımda bulunan arkadaşlarım Cemil MUTLU ve Mehmet TÜRKER'e ve kütüphanesinden çokça istifade ettiğim Mevlüt CEYLAN'a teşekkürü bir borç bilirim.

Abdurrahman DEMİRCAN

2010 - VAN

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Din ve Hayat	: Din ve Hayat TDV-İstanbul Müftülüğü Dergisi
Doç	: Doçent
Dr.	: Doktor
Ed.	: Editör
Haz.	: Yayına Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İÜİF	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Kültür	: Kültür Üç Aylık Kültür Sanat Araştırma Dergisi
M.Ö.	: Milattan Önce
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nüsha	: Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi
Prof.	: Profesör
s.	: Sayfa Numarası
Sade.	: Sadeleştiren
s.a.s. / a.s.	: Sallallahu Aleyhi ve Selem / Aleyhi's-Selam
Sy.	: Sayı
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Terc.	: Tercüme eden
v.b	: Ve benzeri
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

1. GİRİŞ: ARAP EDEBİYATINDA SEYAHATNAME TÜRÜ

1.1 Seyahatname Kavramı

Seyahatname; yolculukların belli bakımlardan önemli görülen yanlarının anlatıldığı eserlere verilen isimdir.¹ Yani en basit anlamıyla seyahatlerin kaleme dökülmüş haline seyahatname denilmektedir. Seyahat kelimesinin anlamını ve etimolojik yapısını anlamadan sağlıklı bir seyahatname tanımı yapmanın güçlüğünü hissetmekteyiz. Bunun için öncelikle seyahat kavramına, bu kavramla eş anlamlı kullanan diğer bazı terimlere ve kullanıldığında zihinlerde seyahatı çağrıştıran temel bazı kavramlara değinmeye ve bunlar sayesinde kapsamlı bir seyahat ve seyahatname tanımı yapmaya çalışacağız.

Seyahat kelimesinin sözlük anlamı; yolculuk, değişik ve uzak memleketlere gitmektir. Seyahate çıkan kişiye “seyyah”; seyahatla ilgili intibaları veren eserlere “seyahatname” adı verilir. İngilizce’de, uzun seyahat için “travel”; kısa seyahat için “trip” seyahatname için “travel book” kullanılır. Fransızca’da seyahat “voyage”(bu kelime İngilizce’de de kullanılan ortak bir kelimedir); seyahat etmek “voyager” , seyahate çıkmak “partir en voyage” dir. Almanca’da seyahat “reise, expedition”, seyahatçi “für”, seyahatname “reise beschreibung” dur.²Anı veya hatıranın bir alt türü olan seyahatname; günlük, biyografi ve otobiyografi türleriyle yakından ilişkilidir.³ Seyyah ise; sadece yabancı topraklardan gelen gezginleri kapsamaz. Aynı zamanda ait olduğu topraklara dair izlenimlerini aktaran gözlemcileri de kapsar.⁴

“Suyun yerin üstünde sürekli akması” anlamındaki “s y h” kökünden mastar olan seyahat (siyaha) terimi, sözlüklerde “yürüme, gitme, yolculuk yapmak, dolaşmak, görmek,⁵ ibadet edip ruhbanca yaşamak için yeryüzünde gezip dolaşma” şeklinde açıklanmakta; suyun yerin üstünde akıp durması gibi yolculuk eden de

¹ Menderes Coşkun, *Türk Edebiyatı Tarihi 2*, İstanbul, 2007, s. 329.

² Lokman Turan, “Türk Edebiyatında Seyahatnemeler”, *Ekev Akademi Dergisi*, c. I, 253, Sy. 1, (Kasım 1997).

³ Coşkun, *a.g.e.*, s. 329.

⁴ Serap Tabak, “Arap ve Türk Seyyahlara göre Konya: (XIV-XVII Yüzyılda)”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* (Konya Özel Sayısı), Sy. 5, (Kış), 2008, s. 147.

⁵ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995, (s-y-h) Mad., s. 422.

yeryüzünde gezip dolaştığı için ona “*Saih*” veya “*seyyah*” denildiği belirtilmektedir.⁶ Yeni sözlüklerde seyahat kelimesi ile ilgili tanımları, “*gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra başlanan planlı ve amaçlı yolculuk*” şeklinde de özetlemek mümkündür.

Kur’an-ı Kerim’de seyahat kavramı farklı kelime kalıplarıyla üç ayette kullanılmıştır. Bir ayette *sihu* (seyahat ediniz) şeklindeki fiil kalıbıyla, putperestlere Mekke’de kalmaları için verilen mühletle ilgili olarak “*Yeryüzünde dört ay daha serbestçe dolaşın*” şeklinde kullanılmıştır.⁷ İkinci kullanımda, seyahat kökünden *sâihun* (seyahat edenler) kelimesi,⁸ Allah’ın hoşnutluğunu kazananların övgüye değer nitelikleri arasında geçmektedir. Tefsirlerin çoğunda kelimenin bu bağlamda “*sâimun*” (oruç tutanlar) anlamında kullanıldığı, nitekim Hz. Peygamber’in kelimeyi bu mana ile açıkladığı, Hz. Aişe’nin de “*Bu ümmetin seyahati oruçtur*” dediği belirtilmektedir. Buna göre seyahat edenler yolculukları sırasında duruma göre azıksız, aç susuz kaldıkları, eşlerinden ayrı düştükleri gibi oruç tutanlar da geçici bir süreyle bu zevklerden uzak durdukları için ayette bunların “*sâihun*” diye nitelendirilmişlerdir. Üçüncü ayette⁹ yine seyahat kökünden türetilen “*saihat*” (seyahat eden kadınlar) kelimesi, evlenilmeye değer kadınların iyi nitelikleri sıralanırken kullanılmıştır. Ve bu kelime, tefsirde çoğunlukla “oruç tutan kadınlar” veya “hicret eden kadınlar” diye yorumlamıştır.¹⁰

Hadislerde seyahat ve aynı kökten değişik kelimeler, “*suyun akıp gitmesi*” şeklindeki sözlük anlamı yanında “*gezme, dolaşma*” manasında da kullanılmıştır.¹¹

Bununla birlikte seyahat terimiyle yakından ilişkili olduğu için “*seyr*”, “*rihle*”, “*sefer*” gibi terimlerin tanımını da yapmak konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı kanaatindeyiz.

Seyr, “*yürüme gezip dolaşma*” anlamına gelir. Kur’an’da, günümüzdeki tanımıyla, bir gayeye yönelik olarak girişilen nitelikli seyahati ifade etmek üzere seyr mastarından kelimeler kullanılmıştır.¹² İlgili ayetlerde “*Yeryüzünde gezip dolaşmazlar mı?*”¹³ gibi soru ifadeleriyle yahut “*Yeryüzünde gezip dolaşın...*”¹⁴

⁶ Ebi el-Kasım el-Hüseyni b. Muhammed Ragıp el Isfahani, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kuran*, Kahire, 2005, s.223; Cemaleddin Muhammed b. Mükrim İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, 2004, 3. Baskı, VII, s. 316.

⁷ Tevbe, 9 / 2.

⁸ Tevbe, 9 / 112.

⁹ Tahrir, 66 / 5.

¹⁰ Mustafa Çağrı, “İslam Kültüründe Seyahat”, *Din ve Hayat* (Seyahatname Özel Sayısı), Sy. 2, 2009, s. 5.

¹¹ Çağrı, a.g.m., s. 5.

¹² Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li Elfazı Kur'an-ı Kerim*, Kahire, 2001, s. 460, “Syr” Mad.

¹³ Bkz. Hacc, 22/46, Muhammed, 47/10, Mü'min, 40/21, Yusuf, 12/109.

şeklindeki buyruklarla, insanlar, seyahat ederek gördüklerinden dersler çıkarmaya; özellikle kötülükleri, inkâr ve isyanları yüzünden yok olup gitmiş olan geçmiş kavimlerin bıraktığı kalıntılardan ibret almaya teşvik edilmektedir. “Seyr” terimi ve türevleri “harekete başlamak, kıpırdamak, yürüme, gezip dolaşma, vasita ile gitmek”¹⁵ şeklindeki sözlük anlamlarıyla pek çok hadiste yer alır.

Sözlükte, “yola koyulmak; bir şeyin sırtına binmek” anlamlarındaki rahl kökünden türeyen “*rihle*” kelimesi, terim olarak “hadis öğrenmek (talebü’l-hadis) ve ravi hakkında bilgi edinmek için seyahate çıkma” manasında *er-Rihle fi Talebi’l-Hadis* şeklinde kullanılır. Bu yolculuğa çıkan kimseye “*râhil*”, bu maksatla yolculuk yapanlara *rahhâle*, *rihle*, *cevvâle*, *tavvâfü’l-ekâlim* denir. *Rihle* muhaddislerle görüşmek, mevcut bilgileri derleme ve hadislerle ilgili bilgilere ulaşmak amacıyla yolculuk yapmayı da ifade eder.¹⁶ Bu konuyu dini seyahatler başlığı altında daha tafsilatlı ele alınacaktır.

“Yolculuk etme” anlamına gelen “*sefer*” kelimesi ise, çoğunda bazı fıkhi hükümlerin yer aldığı yedi ayette “yolculuk” anlamında geçmektedir. Kelimenin çeşitli türevleri hadislerde de bol miktarda kullanılmıştır. Ayrıca “*sefer*” ve “*seyr*” kelimeleri tasavvufi literatürde “*kalbin hakka yönelmesi*” şeklinde tanımlanır.¹⁷

Bütün bu tanımların ışığında seyahatın bir yer değiştirme ile alakalı olduğunu ve seyahatnamenin de bu değişikliği kaydeden bir vesika olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir.

İnsan sözcüğünün kökenine bakıldığında seyahat eden bir varlığı da anlatıldığını görürüz. İnsana bu ismin verilmesiyle ilgili olarak şu üç görüş ileri sürülmüştür: İnsana, ‘*ens*’ kökünden ünsiyet eden, cana yakın sosyal varlık anlamında yahut ‘*nsy*’ kökünden unutan anlamında yahut da ‘*nsv*’ kökünden hareket eden, kımıldayan anlamında insan denmiştir. Aslında, insanda, adındaki bu üç özelliğin üçü de mevcuttur. O, hem başkalarıyla birlikte yaşayan/yaşamak zorunda olan sosyal bir varlık, hem unutkan bir varlık, hem de hareket eden bir varlıktır. Evet, insan, doğuştan hareketli ve gezgin bir varlıktır. Allah Teâlâ gökleri ve yeri ile tüm evreni insanın emrine sunmuş, insanı da merak *sâiki* ile dopdolu yaratmıştır. İnsan bu akıl almaz güzellikteki evrende merakını gidermek, aradığına ulaşabilmek için sürekli gezmiş ve dolaşmıştır.¹⁸

¹⁴ Bkz. En’am, 6/11, Rum, 30/42. Ali İmran, 3/137, Ankebut, 29/20.

¹⁵ Mutçalı, *a.g.e.*, s. 422, “Syr” Mad.

¹⁶ İbrahim Hatiboğlu, “Rihle”, *Diyanet İslam Aksiklopedisi*, C. XXXV, İstanbul, 2008, s. 106.

¹⁷ Çağrı, *a.g.m.*, s. 6.

¹⁸ Ali Akpınar, “Seyahatin Önemi, Amacı ve Hikmeti”, *Din ve Hayat*, Sy. 2, 2009, s. 11.

Seyahat kavramı, insanın yeryüzüne indirilişle yaşıttır. İlk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'in aynı zamanda ilk seyyah ve insanlığın ilk seyahatinin de Hz. Âdem'in Serendip (Seylan/ Srilanka)- Mekke arasındaki yolculuğu olduğu söylenir. Kalıtım olarak damarlarımızda taşıdığımız bu olgu, hemen hemen bütün peygamberler tarafından da yaşatılmıştır. Hz. İbrahim'in Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır ve Hicaz'ı kapsayan bir geziye çıktığı bilinmektedir. Hz. Yusuf'un Mısır; Hz. Musa'nın Mısır-Filistin; Hz. Peygamber'in Mekke-Şam arasındaki yolculuk ve gezileri... Hz. İsa, seyahat ettiği için Mesih unvanını almıştır. Bu gelenek, bütün çağlarda "içinde bir ateş taşıyan" birçok insan tarafından da sürdürülmüştür.¹⁹

İnsanı farklı zaman ve zeminlerde hakiki muasır haline getiren seyahatler, ayrı ayrı âlemleri aynı bölgede birleştirir, mesafeleri ortadan kaldırır. İdrak edilen asrın sırrına sahip olarak onu günün emrine vermenin yolunu açar. Dahası dışarıdaki âlemi hatırlatarak mensup olunan dünyayı başka bölgelerle mukayeseye tabi tutup kâinatı yeni baştan kurmaya imkân verir. Bu çerçevede seyyahlar, bugünü ellerine almanın imkânlarını yoklayarak yarına tasarruf eden adamlardır.²⁰

Bir seyahat hiçbir zaman yalnızca bir seyahat değildir. Hemen her seyahatin dayandığı bir takım argümanlar, ortaya çıkardığı bazı sonuçlar vardır. Öte yandan, seyahatnameler insanoğlunun en eski kültürel ürünleri arasındadır. Yeryüzünde var oluşundan, günümüze kadar, yer değiştirme etkinliğinden vazgeçmeyen insanoğlu, bu yolla farklı olanı tanımakta, farklı olanın ilginç yönlerine eğilmekte ve bu farklılıkta belli bir değere sahip olan yanları kendi kültürüne taşımakta sakınca görmemektedir.²¹ Aynı zamanda bir tarih belgesi niteliği gösteren seyahatnameler, üslup özellikleri, yeni ülkeler ve çeşitli olaylar karşısında, yazarın davranışını belirten ustalığıyla da, edebi eserler arasında yer alır.²²

Gezi türünün ilk önemli eserlerini verenlerin başında şüphesiz Marco Polo ile yine ünlü Arap gezgini İbn Batuta'yı anmamız gerekir. Marco Polo, Yakın Doğu ve Orta Asya ülkelerini kapsayan uzun bir yolculuğa çıkmış ve bu yolculuğunda gezip gördüğü yerleri anlatan bir eser yazmıştır. Birçok dile çevrilen bu eser gezi edebiyatının ilk klasik örneklerinden biri sayılır. Arap gezgini İbn Batuta da Anadolu, Harezm, Maveraünnehir ve Horasan'ı dolaşarak orada yaşayan Türklerin

¹⁹ Selahattin İpek, "Güneş Hep Arkada", *Keşkül (Sufî Gelenek ve Hayat) Dergisi*, Nisan/Haziran-2005, Sy. 4, s. 17.

²⁰ Fatih Mehmet Şeker, "Türklerin İslamlaşmasında ve Batılılaşmasında Seyahatlerin Rolü", *Kültür*, Kış 2008/2009, Sy. 13, s. 38.

²¹ Baki Asiltürk, "Kültürlerin Tanınması ve Seyahatnameler", *Kültür*, Kış 2008/2009, Sy. 13, s. 4.

²² Meydan Larousse, "Seyahat-name", *Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, C. XI, İstanbul, 1981, s. 230.

teknik ve toplumsal özelliklerini anlatan bir kitap yazmıştır. Bizim edebiyatımızda ilk gezi kitabı ünlü denizcilerimizden Seydi Ali Reis'in *Mir'atü'l-Memâlik* (Ülkelerin Aynası) adlı eseridir. Edebiyatımızın gezi türünde en önemli eseri Ünlü gezginimiz Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* adını taşıyan on ciltlik eseridir. Bu eser dünyada, bu türde yazılmış bütün eserlerle boy ölçüşebilecek mükemmelliğe sahiptir.²³

Seyahatname'nin, büyük bir gözlem gücüne dayanan görgü tanıklığı, 17. yüzyıl Osmanlı toplum yaşamının her alanını, değme romancılara taş çıkartacak özyapı betimlemeleriyle, güçlü bir mizah anlayışı, kıvrak bir anlatıyla, zamanın konuşma diliyle anlatması gelir. *Seyahatname*, bu yönüyle aynı zamanda padişahından, eşkıyasına, "17. yüzyıldan insan manzaraları"dır.²⁴ "Çok yaşayan değil, çok gezen bilir", "Tebdil-i mekânda hayır vardır", "Harekette bereket vardır" gibi sözlerin yer aldığı ve gezginlerin veli/ Allah dostu (Evliya Çelebi) diye anıldığı dilimizde de seyahat kavramını ifade eden pek çok kelime bulunmaktadır. Yol almak, yol tepmek, yola çıkmak, yola düşmek, yola düzölmek, yola gitmek, yola revan olmak, tur atmak, tura çıkmak, yolculuk, gezi, gezinti, seyr u sefer, gezgin, seyyah, turist, gezmen v.b. gibi.²⁵

Çeşitli bölgelerde ve iklim şartlarında yaşayan insanları ve toplumları; onlara ait gelenekleri, görenekleri ve kültürleri, eski kavimlerden kalan tarihi eserleri ve haberleri görüp ibret almak, tabiata ve toplumların hayat tarzlarına bakıp Hak Teâlâ'nın hilkatı, kudreti ve hikmeti hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak, O'na karşı kulluk görevini daha bilinçli bir şekilde yerine getirmek, böylece kendini daha fazla geliştirip daha erdemli ve daha yetkin bir insan seviyesine ulaşmak amacı ile yapılan gezi; kısaca amacı kemal (yetkinlik ve fazilet), erdem olan gezi; İslam'da öngörülen ve teşvik edilen gezi böyle tanımlanabilir.²⁶

İslam ile doğrudan ilgili bulunan seyahat, yüce Allah'ın kudretinin ve hikmetinin delilleri ve işaretleri/ayetleri olan dünyadaki acayip ve garaip olayları, varlıkları ve canlıları görüp Allah, sıfatları, isimleri ve fiilleri hakkında daha çok ve daha tatminkâr bilgi edinmek, bunlardan ders çıkarmak ibret almak için yapılan gezidir. Ticaret için veya çevreyi görüp tanımak, dinlenmek veya tabiat olaylarını

²³ Bahri Pektaş, "Gezi Yazılarının Tanımı ve Niteliği", Erişim: [http://www.edebiyatogretmeni.net/gezi.htm], Erişim Tarihi: 20 Aralık 2008.

²⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Seçen ve Uyarlayan: Mustafa Nihat Özön-Nijat Özön), 1. Basım, İstanbul, 2005, s. 9.

²⁵ Ali Akpınar, *Kur'an Aydınlığında Seyahat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 10.

²⁶ Süleyman Uludağ, "İslam Geleneğinde Seyahat Kavramı", *Keşkül (Sufi Gelenek ve Hayat) Dergisi*, Nisan/Haziran-2005, Sy. 4, s. 5.

incelemek ve keşiflerde bulunmak için yapılan geziler aslında mubah olup niyete göre dinen de önemli geziler haline gelir. Fitne ve fesat çıkarmak, başka kavimleri sömürmek, uyuşturucu ve sarhoş edici maddelerin (eroin, esrar, alkol) ticareti veya başka türlü kaçakçılık yapmak veya kumar ve fuhuş işleri ile ilgilenmek için yapılan geziler ise kesinlikle haramdır. Şu halde İslam'da farz, vacip, sünnet, mubah, mekruh ve haram geziler vardır. Hac ve cihad için sefere çıkmak şartlara göre farz, umre ve Mescid-i Aksa'yı ziyaret için sefer yapmak sünnettir. Kumar ve fuhuş turizmi haramdır. Meşru surette ticaret için seyahat mubahtır. İlmi araştırmalar ve öğrenim için seyahat şartlara göre farz, vacip ve mendup olabilir.²⁷

Araplar Arap Yarımadası'nda ve sınır ülkelere yolculuklar yaptılar. Yaz ve kış olarak yapılan bu yolculuklara Kur'an-ı Kerim'de işaret edilmiştir. (Yaz yolculukları Yemen'e, kış yolculukları ise Şam beldelerine yapılmıştır.) Gemilerini Hint Okyanusu'nun sularına bırakan Araplar doğuda Hint'e batıda da Afrika'ya doğru yönelmişlerdir. Bunların hepsi İslam'ın gelişinden önce oldu. İslam'ın gelişiyile birlikte Arap yolculuklarının ufku ve insanları yolculuğa iten etkenler artmıştır. İslamiyet ile seyahatler zirveye ulaşmış, seyahatin değeri ve kıymeti artmıştır. Özellikle İslami fetihler dönemi, onu takip eden istikrar ve refah ortamı ilim ve kültür dünyasındaki artışla birlikte takriben h.5. (m.11.) asrın eşiğinde daha bir önem kazanmıştır. Bu asırdan itibaren seyahat kıymetini(faaliyetini) tedrici olarak kaybetmeye başlamıştır. Onların arasından istisna olan bazıları da vardır. İbni Batuta diye bilinen Ebu Abdullah el-Levatin (h.703–779 / m.1304–1377)'in ve seyyah tarihçi Abdurrahman b. Haldun (h.732–808 / m.1334–1406)'un yolculukları. İbni Haldun yolculuğun önemine dikkat çekmiştir. Meşhur *Mukaddime*'sinde şöyle diyor: “Kesinlikle yolculuklarda ilim talep etmek gerekiyor, seyyahlarla görüşerek, şeyhlerle buluşarak faydalı şeyler elde edilmelidir.”²⁸

Bugün birçok kişi uçakla, trenle ya da otomobille seyahat etmektedir. İnsanlar daha önce hiç bu kadar hareketli olmamışlar, ancak, modern yolculuğun çeşitli biçimleri çok eski çağlarda gerçekleşmiştir. Bir zamanlar insanlar seyahat etmek için seyahat ederlerdi. Seyahat etmek başlı başına bir amaçtı, bu uğurda dağlar, çöller ve denizler aşılar, yabancı yöreler, kentler, insanlar, gelenek ve göreneklerle tanışılırdı. İşte Arap İbni Batuta'nın Hindistan'a ve Çin'e yaptığı yolculuk bu diyarlarda kalış süreleri de dâhil tam çeyrek asır sürmüştü. Yolculuk eğitim, bilgi ve görgünün bir parçasıdır. Seyahatin ve gezginliğin tarihi binlerce yıl öncesine dayanır. Avcı ve toplayıcı göçebe toplulukların seferlerinden, Antik Roma'daki turistik

²⁷ Uludağ, a.g.m., s. 5.

²⁸ Şevki Dayf, *er-Rahalat*, 4. Baskı, Kahire, trsz., s. 79.

organizasyonlara, ortaçağdaki hac yolculukları ve hacı kabilelerinden, gezgin skolâstik öğrencileri, hokkabazlar ve zanaatçılara, Aydınlanma ve Rönesans dönemindeki eğitim gezilerine dek uzanır. Daha ilkçağlarda avcılar ve toplayıcılar, yerlerinden yurtlarından ayrıldılar ve verimli avlaklar bulup daha iyi yaşam koşullarına sahip olmak amacıyla, geniş bölgeleri keşfe başladılar.²⁹

İlginç olan şu ki, bütün seyahatler önce “evrenin, varlığın merkezi”ne doğru olmuş sonra da diğer mekânlara yönelinmiştir. İlginç olan diğer bir nokta da, bir iki istisna dışında bütün seyahatlerin doğuya doğru yapılmış olmasıdır. Orta Çağ’ın en büyük iki seyyahından biri olan İbn Batuta, Fas’tan başlayan seyahatini önce doğuya yapmıştır; Marco Polo neredeyse bütün ömrünü bir doğu seyahatinde geçirmiştir. Hallac-ı Mansur, Bağdat’tan hep doğuya doğru gitmiştir. Muhyiddin İbn Arabî de “seyahat-ömür” denile bilecek seyahatini hep doğuya doğru yapmış ve doğuda (Meşrik) yaşamıştır. Çünkü doğuda, insanı cezbeden, onu “ varlığın kalbi”ne çağıran bir sır var.³⁰

Şansı yaver gidip de evlerine geri dönebilen seyyahlar, görmüş geçirmiş, kültürlü kişiler sayılıyor, her yerde kabul görüyorlardı. Seyyahlar yeni fikirle dönüp bambaşka ufuklar açıyor, dünyaya açılmaya ön ayak oluyorlardı. Yabancı kıtalardan yeni yeni etkiler geliyordu; yolculuk önyargıları yıkılıyor, insanları ve halkları kaynaştırıyordu. Seyahat, dünyayı şeffaflaştırıp insanileştiriyordu.

İnsanlar yolculuklara yürüyerek başlamışlardır. Uzun yolculuklarda, uzak mesafelerde hayvanlardan yararlanıyorlardı. Biz ulaşım araçlarının gelişim merhalesini düşündüğümüz zaman insanlığın son yüzyıl içerisinde muazzam bir gelişme ve çeşitlilik göstererek ne kadar başarılı olduğunu görürüz. Araştırmacı Norman Lee “*es-Sefer ve Tetavvuru Vesaili’n-Nakli*” adlı tarih çalışmasında şöyle diyor: “İnsanlar birkaç asır eşyanın ve fertlerin naklinde hayvanları kullanmıştır. Eşeklerin, atların çektiği arabalar ve hayvanlarla yapılan yolculuklar için yolların yapımı, düzeltilmesi, hizmete sunulması veya dört ayaklıların evcilleştirilmesi uzun zaman almıştır. Bu böyleyken Lokomotif -veya eskilerin isimlendirmesiyle demir at-, buharlı gemi, araba, uçak hatta uzay aracı icat edildi. Bunların hepsi bir asır gibi kısa bir zamanda tamamlandı. Nakil araçlarının gelişmesi ve nakil araçlarının süratlerinin artırılması dünyayı küçülttü. Bu ilerlemeler aynı şekilde haberlerin neşredilmesinde, insanların aralarında olan bağlantıları ziyadeleştirmede, bunlara ilaveten kendini ve başkalarını tanımak için seyahat etmede insanları cesaretlendirmiştir. Böylece bugünün yolculuğu dünün yolculuğu gibi sayılmaz. Tıpkı bugünün seyyahlarının,

²⁹ Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, (Çev. Jasmin Traub), Ankara, 1998, s. 8.

³⁰ İpek, a.g.m., s. 17.

eski seyyahlar gibi sayılmaması. Teknolojik devrim, iletişim araçlarının gelişmesi ve yolculuk yapanların artması... Tüm bunlarla birlikte bu yolculuklar onları seyyah yapamamıştır. Seyyahlar, yolculuklarını birinin rehberliğinde yapan turistler oldular. Yolcular kendilerini gerçek bir yolculuk deneyiminden mahrum etmiştir. Özgünlük ve ferdiyetçilik ile yolculuğu diğer yolculuklardan ayıran maceracı, keşfedici seyyahlar gibi olamamışlardır.”³¹

İnsanlar yirminci asrın ortasından günümüze kadar olan zamanda teknolojiye çok ilerlemiştir. İnsanlar artık uzaya, aya çıkmakta ve onun yüzeyinde gezinti yapmaktadır. 1969 ve 1979 senelerinde olduğu gibi. İnsanlar sadece uzaya yolculuk yapmamışlardır. Aynı şekilde denizlerin derinliğine de yönelmişlerdir ve oraları da keşfetmek için yolculuklar ve ilmi çalışmalar başlamıştır.

Bütün bu bilgiler ışığında son olarak da gelecekte yapılacak olan yolculuklardan bahsetmek istiyorum. Öncelikle şunu söylemeliyim ki; gelecekteki yolculukları tasavvurumuz, hayalden öteye geçemeyecektir. Ancak tarihi yenilikleri inceleyen, çağımızda olan şeyleri tefekkür eden birisi bir fikre sahip olabilir. Çünkü gelecek, günümüzün çalışmalarının neticelenmesi ve günümüzün uzantısından başka bir şey değildir. İnsan aklının yetenekleri, gücü, insanoğlunun hırsı, modern bilimin elde ettiği imkânların idraki ve modern ilmin semeresi olan gelişmiş teknolojiye iman bize gelecekle ilgili yolculuklar hakkında tasavvur etme imkânı veriyor. Sanki kaçıışı yok er ya da geç olacak der gibi. Temel olarak farz ediyoruz ki; geleceğin yolculukları esas olarak evrenin keşfine, dünyamızla olan bağlantısına yönelik olacaktır. Ve nihayetinde yirminci asrın ikinci yarısında, gelecekte insanlığın gerçekleştirmek için çaba sarf edeceği hedeflerin konulması ve fikirlerin yan yana getirilerek uygun teknolojinin yapılması gibi bu alandaki başarılar bize bu yolu açmıştır. Denizlerde ve yeryüzünde bilinmeyen yerlerin keşfedilmesinde, miladi on beşinci asırda Avrupalı devletlerarasındaki deniz yarışlarının büyük etkisi olmuştur. Yirmi birinci asırda da evrenin keşfedilmesine yönelik benzer yarışmalar da garipsenmemeli. Uzaya olan yolculuklar “Yolculuklar âlem ve insanı keşfetmek içindir” sözünü asla iptal etmez, bilakis destekler. Çünkü başka gezegenlerin keşfi haddi zatında kişinin kendini tanımasına vesiledir. Dünyamızı da daha derinlemesine ve daha iyi anlamamıza vesiledir.”³²

³¹ Muhammed Hüseyin Fehim, *Edebu'r-Rahalat*, Kuveyt, 1989, s. 34.

³² Fehim, *a.g.e.*, s. 36.

1.2. Seyahatlerin Önemi ve Nedenleri

Seyahat sosyolojik, psikolojik, ekonomik, tıbbi v.b. pek çok alanda kişiye ve topluma sayısız yararlar sağlayan bir olgudur. O sadece ekonomik bir etkinlik olmayıp ülkeler ve insanlar arasında uzun süreli ve sağlam kurabilecek bir köprü görevini de üstlenir. Yolculuk, öğrenmeyi; ikamet ise yaşamayı kolaylaştırır. Bir yerde sürekli oturmak kalbi katılaştırırken, sürekli dolaşmak ise kalbi karıştırır.³³

Yazılış gerekçesi gezilip görülen yerlerle ilgili bilgi vermek, o yerlerin görülmeğe değer yerlerini göstermek, bu arada okurun ilgisini çekerek onda görme isteği uyandırmak olsa da, seyahatnameler; tarih, coğrafya, sosyoloji gibi farklı bilim dalları için oldukça önemli bir kaynaktır. Çünkü bu tür eserlerde; gezilip görülen yerlerin coğrafi konumu, doğal atmosferi, tarihi özelliklerinin yanı sıra, oradaki insanların yaşayışları, gelenek, görenek ve zevkleri, sosyal ve hukuki ortamları ayrıntılı bir şekilde yansıtılmaktadır.³⁴

İnsanlar kitap okuyarak, soru yönelterek, dinleyerek öğrendikleri gibi, gezerek, görerek de bilgilerini, tecrübelerini arttırmaları. Bunların başında da seyyahlar gelmektedir. Seyahatnameler bilmediğimiz, görmediğimiz, tanımadığımız ülkeler ve insanlar hakkında bizleri malumat sahibi yaptığı, yeni yeni dünyaların kapılarını araladığı için son derece önemli eserlerdir.³⁵

Nefsin olgunlaşmasında seyahatin büyük bir etkisi vardır. Çünkü seyahat, sıkıntılara katlanmayı, azıksız kalındığında sabırla Allah’a tevekkül etmeyi öğretir. İmam Şafî yolculukta şu beş faydanın olduğunu söyler: “Kişi, ufunetini dağıtır/ stres atar. Maişet kazanır. İlmini arttırır. Edeb ve görgü seviyesini yükseltir. Ahlaklı iyi kişilerle arkadaşlık yapma ve yeni dostlar kazanma imkânı elde etmiş olur.”³⁶ Ayrıca İmam Şafî, Divan’ındaki şu dizeleriyle seyahate çıkmanın önemini veciz bir biçimde anlatmaktadır: “Akıl sahipleri için bir yerde oturup kalmakta rahat yoktur. O halde odunu ocağını bırak da gurbete çık. Yolculuk et, ayrıldığın bazı şeylere karşılık yeni ve güzel şeyler bulursun. Yorul, çünkü hayatın tadı çekilen yorgunluktur. Ben

³³ Ali Akpınar, “Seyahatin Önemi, Amacı ve Hikmeti”, *Din ve Hayat*, Sy. 2, 2009, s. 12.

³⁴ Cevat Akkanat, “Edebiyat ile Tarih Arasında Seyahatname”, *Kültür Üç Aylık Kültür Sanat Araştırma Dergisi* (Seyyahlar ve Seyahatnameler Özel Sayısı), Kış 2008/2009, Sy. 13, s. 14.

³⁵ Dusun Gürlek, “Süleyman Şükrü ve ‘Seyahatü’l Kübra’ sı”, *Kültür*, Kış 2008/2009, Sy. 13, s. 28.

³⁶ Abdür-rauf el-Münavi, *Feyzu'l-Kadir Şerhu'l-Cami es-Sağır*, 2. Baskı, Kahire, 2003, C. IV, s. 107.

durgun suların bozulduğunu bilirim. Ama su akarsa temiz ve güzel olur. Aslan bile inini terk ederse avlanır. Ok yayından ayrılmadan hedefini bulabilir mi hiç? Güneş hareketsiz dursaydı yörüngesinde, insanlar bıkartı odan! Yerinde, yatağında duran altın topraktan farksızdır. Ud yerinde kalsaydı bir çeşit odun olarak kalırdı. Yurdundan yuvandan ayrılırsan, işte o zaman muradına erer altın gibi aziz olursun.”³⁷

Yolculuğun önemine dikkat çekmesi ve İslam’ın yolculuğa çağırmasıyla seyyah Muhammed es-Senusi *er-Rihletü'l-Hicaziyye* kitabına başladı ve onu *el-Muzecü's-Sefer* diye isimlendirdi. Orada sefere teşvik eden ve seferin (yolculuğun) faziletlerinden bahseden, haber veren Kur’an-ı Kerim ayetlerini nakletmiştir. Şöyle diyor:

*“Gizli değildir, muhakkak ki Allah’ın hikmeti yücedir. O dünya menfaatlerini bir bölgede toplamamıştır. Bilakis menfaatleri birbirine muhtaç olacak şekilde yeryüzünün değişik yerlerine dağıtmıştır. Bunun için yolculuklar, Allah’ın hikmetini, kudretini bilmemizi sağlıyor ve onun nimetlerine şükretmeye çağırıyor. Yolcu birçok tecrübe kazanıyor, kazançlar elde ediyor. Kur’an-ı Kerim’de birçok ayet yolculuğun faziletine dikkat çekiyor ve ona davet ediyor.”*³⁸

Hız. İsa’nın şöyle dediği rivayet edilmiştir:

“Dünya ibret alınacak pek çok hadisenin geçtiği ve hiç kimsenin ebedi kalmadığı bir taşınma yeridir. O halde gezginlerden olun da, öncekilerin kalıntı ve eserlerinden ibret alın.”

Şu söz de Kuss b. Saide’nindir:

*“Öğütlerin en etkilisi sahralarda gezip, yerin bağrında yatan ölümlerden ders almaktır.”*³⁹

İngiliz Feylesof Francis Bacon ise “es-Sefer” başlıklı makalesinde şöyle diyor:

“Yolculuk küçükler için eğitim, büyükler içinde deneyimdir, tecrübedir.” Aynı şekilde Mehmed Ali Paşa döneminde Ezher Üniversitesi hocalarından olan Hasan

³⁷ Akpınar, a.g.m., s. 11.

³⁸ Dayf, a.g.e., s. 82.

³⁹ Yakut el-Hamevi, *Mu’cemü'l-Buldan*, Beyrut, 2007, C. 1, s. 8.

*el-Atar da konuyla ilgili olarak: “Yolculuk harika, görülmemiş şeylerin aynası, tecrübelerinde kıstasıdır.”*⁴⁰

Bugüne gelinceye kadar seyahatnameler hakkında çok şey söylenmiştir. Seyyahların yazdıkları metinler çok yönlü okumalara açık olduklarından zengin birer kaynak niteliğindedir. Bu konuda Orhan Şahin Gökyay: “Seyahatnameler, yalnız yazarların salt görmek ve anlamak amacıyla yaptığı gezilerden meydana gelmiyor. Böyle yapıtların yazılmasına, seyahat için seyahat deyimiyile anlatmayı uygun bulduğumuz gezilerin dışında başka nedenler de yol açıyor. Hac ziyaretleri, bir başka ülkeye gönderilen görevlinin oralarda gördüklerinden esinlenerek yazdığı kitaplar, askerlik, savaş dolayısıyla görülen yerler, başka insanların kalemleriyle işe koyulmasına yetiyor.”⁴¹ diyerek, seyahatnamelerin önemini belirtirken aynı zamanda onlardaki zengin bakış açısına da işaret etmektedir.

Seyyahların çeşitli sınıflardan oluşması, yazdıkları metinlerin çeşitliliğini beraberinde getirmiştir. Hatta diyebiliriz ki, sıradan bir tüccarla askerin, sıradan bir hacı ile papazın gördüklerini anlatması, anlattıkları o şehir ve ülkeler için bambaşka bakış açısı ve zenginlik demektir. Özellikle tanımak, tanımlamak ve bir takım hesaplarla ülkeden ülkelere, şehirden şehirlere geçen seyyahların çeşitli isim ve unvanları, şehir monografileri için vazgeçilmez kaynakların başında gelir. Bazen bu seyyahlardan gezeceği ülke hakkında önceden geniş bilgi edinmiş ise, o seyyahın anlattıkları daha da bir önem kazanmaktadır.⁴²

İnsanları, seyahatin bütün tehlike ve zorluklarını göze alıp yola çıkmaya teşvik eden güdüler birbirinden çok farklıydı; yüzyıllar içinde bu güdüler de değişti. Uzak yakın her yere duyulan merak, öğrenme arzusu, dünya haritasının genişletilmesi çabası, maceraperestlik, işte bütün bunlar, tozlu geleneklere karşı duyulan asilikte, özgürlük aşkı ve gitme isteğiyle birleşiyor, siyasi koşulların ötesine geçiyordu. Kazanç elde etme hırısı, kar sevdası, hastalıklara şifa bulma isteğinin yanı sıra, salt macera ve eğlencede yolculuğun amacı olabiliyordu. Uzaklara duyulan özlem ve bilinmeyene duyulan merak, insanların giderek daha uzun yolculuklara çıkmasına, ciltler dolusu seyahatname ve sayısız harita yazılmasına, özellikle de, yazarların,

⁴⁰ Fehim, *a.g.e.*, s. 15.

⁴¹ Mehmet Necati Kutlu, *Türkiye’de Bir Gezgin Şövalye Nogales Mendez*, İstanbul, 2000, s. 20.

⁴² Mehmet Kurtoglu, “Seyahatnameler, Oryantalizm ve Şehir”, *Kültür*, Kış 2008/2009, Sy. 13, s. 73.

sanatçıların, kâşiflerin, bilgili çok yazarların ve tüm dünyayı karış karış dolaşan seyyahların, bugün bile yolculuklarımıza eşlik eden sayısız gezi yazısı kaleme almalarına neden olmuştur.

İlk seyahatnamelerde, efsane ile tarih iç içedir. İ.Ö. 3000 yıllarına tarihlenen ve Güney Mezopotamya'daki Uruk kralı Gılgamış'ı anlatan Gılgamış Destanı, en önemli edebiyat şaheserlerinden biridir. Kahraman, ölümsüzlük peşinde pek çok ülke dolaşır. Bir çöl geçer, dağları aşar, denizlere yelken açar ve ancak birçok yolculuktan sonra, yaşam ve ölüm hakkındaki sorusunun yanıtlanacağı Mutlular Adası'na, büyük atası Utnapiştim'e ulaşır. Bu yolculuk hiç gerçekleşmemiştir belki de; ama sonsuzluğun peşinden koşmak, yaradılışın sırrına ermeyi istemek insanın özünde vardır ve o gün olduğu gibi bugünde bu dürtü, seyahatlerin başka bir nedeni ve amacıdır. Gılgamış ve Odysseus'un macera dolu yolculuklarından beri, dünyanın mucizelerini görmek için, sirenlerin çağrısına uyup yola çıkanlar saymakla bitmez.⁴³

Hız. Muhammed'in peygamber olduğunu duyan bazı kimseler de onu tanımak, Kuran'ı, İslam esaslarını ve yeni dinin tatbikatını öğrenmek maksadıyla yanına gelirler, ihtiyaç duydukları bilgileri öğrendikten sonra kabilelerine dönüp oradakilere anlatırlardı.⁴⁴ İnsanlar bu maksatla seyahat yaptıkları gibi, daha geç bir dönemde yollarda muhaddisleri görüyoruz. Bunlar sayesinde, fetihler dolayısıyla pek çok ülkeye dağılan sahabelerin bildiği hadisler kaybolmaktan kurulmuştur.

Bedevilerin ağzından arı dili derlemek, bunu sözlük ve fihristlerde toplamak için çöle gidip dönen dilbilimciler, muhaddis meslektaşlarından farklı davranmamışlardır. Onlarda dini değerlendirmeler doğrultusunda belli bir dil ufkuna – en saf bedevi ağzını araştırarak- Arapça'yı İslam'ın ve onun temel bilgilerinin dili haline getirmek için çöllerde seyahat etmişlerdir. Aynı zamanda 8. yüzyılda başlayan ve 9. yüzyılın ortasında, çöle girmek sufi çevrelerde geniş ölçüde toplumsallaşmış bir girişimdir. O dönemde çölde kalmak, tevekkül kuramı sayesinde kendine bir öğreti gerekçesi bulmuştur. Sufilerin, özü kendini Allah'a teslim etmek, boyun eğmek ve kendini ona bırakmak olan esasen nefsi terbiye etmek amacıyla çöllere seyahat ettiğini görüyoruz. Tüm bu bilgi getiren seyahatlere, daha ritüel amaçlar taşıyan başka seyahatler de eklenmiştir. Bunlardan özellikle birine, onu göze alan gerek bir

⁴³ Löschburg, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁴ Hatiboğlu, *a.g.m.*, s. 106.

savaşçı gibi, gerekse daha simgesel ve ritüel bir biçimde İslam topraklarını savunma olanağı bulmasından ötürü, ayrı bir değer verilirdi: Sınırlarda kalmaktan, murabata'dan söz ediyoruz.⁴⁵ Ribat denen sınır kalelerinde kalmak, derviş savaşçı olma halidir, murabata. Sınır boylarında kurulan sivil ya da askeri yapı olan ribatlara birçok derviş, savaşçı ve gezginin geldiğini görürüz.

Baskı ve tehdit altında bulunmaları sebebiyle dinini ve inancını özgürce yaşayamadıklarından memleketini terk edip başka ülkelere iltica veya hicret eden dindar insanların sayıları az değildir. Hz. Aişe'ye atfedilen bir rivayete göre, Hz. Ebu Bekir, Mekke döneminin zor günlerinde Habeşistan'a doğru seyahate çıkmış, yolda karşılaştığı bir zatın nereye gittiğini sorması üzerine, "Kavmim beni yurdumdan çıkardı. Yeryüzünde dolaşıp rabbime ibadet etmek istiyorum" demiştir. Kuran'da bahis konusu edilen rahipler de buna örnektir.⁴⁶ Baskı ve tehdit altında bulunduklarından memleketlerini terk eden bu insanlar Kur'an'da övülmüştür. İslam'da emredilmiş ve farz kılınmış bir ruhbanlık bulunmamakla beraber cihad/gaza, hac/umre, hatta oruç öteki dinlerde bulunan ruhbanlık ile eşdeğerde tutulmuştur. Hz. Peygamber "Ümmetimin ruhbanlığı cihaddır, ümmetimin ruhbanlığı hacdır" buyurmuştur. Eski kavimlerde ruhbanlık ile sağlanan dini ve manevi faydalar, İslam'da Cihad ve hac ile sağlanır.⁴⁷

Tarih sahnesinde bazı kişiler de yönetimle ayrı fikirlere ve ideolojilere sahip oldukları için zorunlu seyahate tabi tutulmuşlardır. Bunlardan biri de hakkında pek fazla malumat bulunmayan ıraklı bir zahittir. Suriye'ye gelen bu ilk Iraklı zahidin lakabı da "Zahit" tir; ideolojik-mücahit bir kesime, adların Kuran'ı makamı bir şekilde okumaktan ve ezberlemekten alan kurra'lara dâhildir. Şeriata ayrı bir maneviyat vazettiği için kendi memleketinden sürülmüştür ve Şam'da gözetim altında tutulmaktadır. Bu sofu adam hakkında, iffet ve vejetaryenliği zorunlu sayan, vicdan muhasebesine yönelik bir züht anlayışını vazetmesi dışında fazla bir şey bilinmemektedir. Kendisinin "İbrahim gibi" olduğunu söylediği türünden başka suçlamalar da öncekilere eklenmiş ve siyasi iktidar onu sürgüne mahkûm etmiştir.

⁴⁵ Houarı Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat*, (Çev. Ali Berkay), İstanbul, 2004, s. 13.

⁴⁶ Hadid, 57 / 27.

⁴⁷ Uludağ, a.g.m., s.5.

Züht yolunu seçmiş az sayıdaki Peygamber sahabesinden biri olan, saygın Ebuzer El-Gifari de (ö. 31/651) aynı halife tarafından sürgün cezasına çarptırılmıştı.⁴⁸

Kuran-ı Kerim ve hadis de dünyayı tanımayı, seyahati teşvik ediyordu. Bir iş veya eylem inanan Müslümanlar için yaratıcının kendilerine okuyup anlasınlar diye indirdiği kitapta yer almışsa; üstelik birçok kez tekrarlanarak inananların dikkati çekilmiş ise artık bu eylemin görev olduğunu söylemek hiçte yanlış değildir. Gezmek, yani seyahat etmek de işte böyle bir fiildir. Kur'an'da şu ifadeler vardır:

a. “De ki; yeryüzünde geziniz ve bakınız. Allah ilk başta nasıl yaratmış? Sonra ahiret hayatını da yaratacaktır, şüphesiz ki O her şeye kadirdir.”⁴⁹ Âlem nasıl yaratılmış? Nasıl idare ediliyor? Sonu ne olacak? İbret gözü ile bunları daha yakından görüp Allah Teâlâ'nın kadir-i mutlak olduğunu daha iyi kavramak için seyahat edilmelidir.

b. “Yeryüzünde hiç mi gezmediler? Eğer gezmiş olsalardı elbette düşünecek (ibret alacak) kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Ama şu da bir gerçek, baştaki gözler değil, göğüsteki kalpler kör olur.”⁵⁰ Demek ki gezi, kalp gözünü açar, onu görür hale getirir. Saih/seyyah, işte bu ayetin manasını araştırmak için gezi yapan kimsedir.

c. “Sizden evvel de sünnetullah/ilahi kanunlar uygulandı. Yeryüzünü gezin de yalancıların (mücrimlerin) akıbeti nasıl oldu görün.”⁵¹ “Onlar sizden daha kuvvetli idi.”⁵² Bu ayetler, mü'minleri, eski kavimlerin tarihlerini araştırmaya, onların bırakmış oldukları antik kentleri gezmeye ve bunlardan ders çıkarmaya davet ediyor. Bu sebeple yüce Allah Kur'an'da Ad, Semud gibi kavimlerden, Firavun'dan, Haman'dan, Karun'dan, Sebe melikesinden, bunlara gönderilen peygamberlerden, onların başına gelen felaketlerden ve Nuh Tufanı'ndan bahsediyor. Gezinin amacı, bunları ve benzerlerini görüp ibret almak içindir.⁵³

Hiz. Peygamberden de gurbeti ve seyahati teşvik eden hadisler nakledilmiştir:

⁴⁸ Touati, *a.g.e.*, s. 168.

⁴⁹ Ankebut, 29 / 20.

⁵⁰ Hacc, 22 / 45.

⁵¹ Ali İmran, 3 / 137, Neml, 27 / 69.

⁵² Rum, 30 / 9, Gafir, 40 / 21.

⁵³ Bu konudaki ayetler için ayrıca bkz. Tevbe, 9 / 112, Ahzab, 33 / 35, Nahl, 16 / 36, Secde 32 / 26, Fatır, 35 / 44, Enam, 6 / 6, Hicr 15 / 75-76-77-78-79, Zariyat, 51 / 37.

a. “Bir insan yaban ellerinde ölürse burası ile öldüğü yer arasındaki mesafe ölçülür, ahirette ona o genişlikte cennette bir yer verilir.” O bir mü'minin doğduğu yeden başka bir yerde vefat etmesinin ayrı bir fazilet olduğunu belirtmişti. Görüldüğü üzere, mü'min, doğduğu yerden ne kadar uzakta vefat ederse cennetteki yeri o kadar geniş olur.⁵⁴

b. “Seyahat ediniz, sıhhat bulunuz.” Seyahat bir ruh ve beden antrenmanıdır. Onunla ruhlar donukluktan, bedenler hastalıktan kurtulur. Bu yüzden Hz. Peygamber sağlık için seyahati teşvik etmiştir.⁵⁵

Yolculuk yapanlar arasında din ve bilim adamları olduğu gibi yolculuğa çıkıp gezmeyi hobi edinenler de vardır. Diğer bazılarını da macera zevki sarmıştır. Bu macera onları, farklı coğrafyadaki insanları tanımaya ve yeryüzünde meçhul olan kapalı şeyleri keşfetmeye itmiştir. Bazı yazarlar, Avrupalı bazı seyyahların yolculuklarının zikredilmeyi hak etmediği görüşündedirler. Hatta onlara göre onların çalışmalarının anılmaması ve İslam-Arap Edebiyatı'nda onların referansının iptal edilmesi gerektiğini savunurlar. Çünkü onların coğrafi keşifleri (yolculukları), sömürü amacı dışında başka bir şey için olmamıştır. Bu seyahatler, fikri, siyasi, iktisadi sömürü üzerine idi. Onların çalışmaları ilmi formattan ve keşif ruhundan tamamen uzak çalışmalardır. Biz bu isimleri yolculukla keşfin bağlantısını oraya koymak için burada zikrediyoruz. Neticelerine veya yolculuğa iten etkenlere bakmıyoruz. Tüm sıraladığımız bu olumsuzluklarla birlikte Avrupalı seyyahların birçoğu, Avrupalı olmayan halklar ile ilgili önemli bilgiler vererek, insanlık tarihi için bir kaynak olması noktasında, faydalı da olmuşlardır. Yolculuğun sebebi ne olursa olsun seyyahların çoğu-az farklılıklar olsa da-gördüklerini ince bir yorumla birlikte doğru ve güvenilir olarak kaleme almışlardır. Aynı şekilde onların çoğu bizzat gördükleriyle başkalarından duyduklarını kayda geçirirken bunu belirtmeye büyük önem göstermişlerdir.⁵⁶

Seyahatlerin nedenleri arasında en son olarak seyahatleri kolaylaştıran bir manada da seyahati teşvik eden, İslam topraklarının genişlemesine ve büyümesine

⁵⁴ Uludağ, a.g.m., s. 10.

⁵⁵ Fehim, a.g.m., s. 6.

⁵⁶ Fehim, a.g.e., s. 11.

paralel olarak, İslam yöneticileri tarafından yapılan eserler, müesseseler ve faaliyetlerden bahsetmek istiyoruz.

Hız. Peygamberin vefatından otuz yıl sonra Müslümanlar antik dünyanın haritasını birbirine katarak, Atlas okyanusundan Amu Derya (Ceyhun) nehrine kadarki geniş alanı tek bir siyasi otoritenin hâkimiyeti altına aldılar. İslam imparatorluğunun sağladığı bu geniş alandaki, sağlanan özgürlük, güven ve istikrar sayesinde, fetih dalgasının etkileri sadece siyasi alanla sınırlı kalmadı, bilakis bu geniş coğrafyadaki bütün kapalı kültürleri, mahalli piyasaları, inançları ve şehirleri de dışa açarak, muazzam bir toplumsal ve kültürel hareketin başlamasına yol açtı.

Burada insanın zihnine hemen şu sorular hücum ediyor: Acaba İslam fetihleriyle başlayan bu hareketlenmenin sebebi neydi? Bu konuda pek çok sebep sıralanabilir. Ancak en başta İslam hâkimiyeti altına alınmış olan geniş alanda sağlanan seyahat edebilme özgürlüğü ve bunun güven içinde yapılmasının sağlamış olmasını zikredebiliriz. Bunun en önemli delili, daha Hız. Ömer zamanında yol güvenliği ve istihbarat işlerinin hızlı akışını sağlamak amacıyla “berid” teşkilatının kurulmasını ve yolcular için “darü’-dakik” denilen misafir evlerini yaptırılmasını gösterebiliriz. Ayrıca fetihlerle birlikte eski siyasi ve ticari merkezlerde büyük bir değişme olmuş, Müslümanlar tarafından kurulan başta Basra, Küfe, Fustat; Vasır, Musul, Şam, Kayravan gibi başlangıçta garnizon olarak düşünülen fakat hızla büyüyerek kalabalıklaşan şehirler ve yeni merkez hızla yükselmişti. Bu yeni merkezler arasındaki siyasi, askeri, ticari ve ilmi münasebetler ve buralara yeni hicret etmiş insanların meydana getirdiği nüfus hareketi, elbette yeni kurulmakta olan Müslüman dünyasında daha öncesiyle kıyaslanamayacak bir hareketlilik meydana getirmiştir.⁵⁷

Seyahatleri kolaylaştıran ve yönetim tarafından yapılan çalışmaları da bizatihi o dönemin seyyahlarının ağzından duyuyoruz. İnsan tırmanışa her zaman çaresizlikten başvurmaz. Zamandan tasarruf etmek veya bu zamanı başka yerde saklamak amacıyla, tabii hayvanları engelin etrafından dolaştırmak koşuluyla, Nişapur ile Tus arsında olduğu gibi dağa tırmanmak bilinçli olarak tercih edilebilir. Gerekli çalışmaları yaparak araziden kaynaklanan güçlükler azaltılıp seyyahlara bazı

⁵⁷Mustafa Demirci, “Ortaçağ İslam Dünyasında Coğrafya ve Seyahat”, *Kültür*, Kış 2008/2009, Sy. 13, s. 9.

kolaylıklar da sunulabilir. Örneğin İbn Rusteh'in "burası eskiden bir akabe imiş, ama sonra düzeltilmiş" dediği Arabistan'ın doğu kıyıları böyledir; burada hem zeminin düzeltilmesi, hem de Mukaddesi'nin bahsettiği gibi kuyuların açılması söz konusudur.⁵⁸

Osmanlı toplumunda insanlar savaş, memuriyet, iş bulma, sürgün, eğitim, irşat ve hac gibi birçok sebeple seyahat etmişlerdir. Günümüzde de ekonomik sebeplerden, iş bulmak için veya öğrenim görmek için hicret edenler ve gurbete gidenler çoktur. Canını, malını ve namusunu korumak için de memleketini terk edenler az değildir. Bütün bu hususlar seyahati gerekli, bazı hallerde zorunlu kılmıştır. Ulaşım imkânlarının çok olması da seyahati kolaylaştırmıştır. Fakat önemli olan, meşru şekilde ve belli amaçlarla yapılan bilinçli seyahatlerdir.⁵⁹

⁵⁸ Andre Miquel, *Arap Coğrafyacıların Gözünden 1000 Yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, (Çev. Ali Betktay), İstanbul, 2003, s. 47.

⁵⁹ Uludağ, a.g.m., s. 6.

2. SEYAHATLERİN TÜRLERİ

Seyahatname yazmanın birçok sebebi vardır. Bunlar arasında, önemli veya kutsal kabul edilen bir yeri ya da yerleri tanıtmak, gurbette görülen ve yaşananları okuyucuyla paylaşma, bir medeniyet, devlet, bölge veya şehir hakkında okuyucuya yanlı veya objektif bilgiler sunma, önem verilen bir kişinin sefer veya seyahatini anlatma gibi sebepler sayılabilir.⁶⁰

Seyahatname türündeki eserler coğrafya ile ilgi gezi eserleri olabildiği gibi, bir şehrin güzellerini ve en önemlisi güzelliklerini anlatması bakımından şehrengizler, bazı şairlerin başlarından geçen önemli ve ibretli olayları anlattıkları (manzum) sergüzeştname, gurbete düşenlerin başından geçenleri kaleme aldıkları gurbetname, siyasi bir görev için dış ülkelere birine giden elçilerin yazdıkları, sefaret-name ile doğrudan doğruya seyahat izlenimlerini aktaran eserlerdir. Bu eserler, nesir diliyle kaleme alınıp, gezilen yerlerin insanları ve çevre özellikleri ile adetler, hayat şartları, giyim, kuşam v.b. konularda bilgi verirler.⁶¹

Her ne kadar İslam dünyasında seyahatler çok eskiden beri yapılıyor olsa bile - ki bunların büyük kısmı ilim tahsili için özellikle hadis bilginleri tarafından gerçekleştirilen seyahatlerdir- sadece yeni yerler görmek, bunların örf ve adetlerini gözlemlemek ve kaydetmek maksadıyla yazılan eserler mahduttur. Bununla birlikte seyahatnamelerin sadece bilimsel açıdan değil edebi açıdan da değerlendirmeye tabi tutulması gerekir. Bu tür eserlerden bir kısmı bilimsel merakımızı tam olarak tatmin etmese bile, müellifin izlenimlerini edebi bir üslupla anlatmasından dolayı, değer taşıyabilir. Dikkatli bir seyyah, gezdiği ve gördüğü yerlerdeki, kültürel, iktisadi ve sosyal hayat ile buraların tarih ve coğrafyası hakkında değerli bilgiler verir.⁶² Biz bu bölümde seyahatleri beş başlık altında bir tasnife tabi tutarak, bu alanda öne çıkmış seyahatnameler ile bunları engin gözlem gücüyle kaleme alan seyahatçıları anlatmaya çalışacağız.

⁶⁰ Coşkun, *a.g.e.* s. 329.

⁶¹ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara, 1989, s. 554.

⁶² Hasan Taşdelen, “Alusizade ve Neşve’tü’ş-Şemul Fi’s-Sefer ila İslambul Adlı Seyahatnamesi”, *Kültür*, Kış 2008/2009, Sy. 13, s. 107.

2. 1. Edebi Seyahatler

“Seyahat edebiyatı” kavramı, Arap edebiyatına Batı’dan geçmiştir. Nitekim bu kavram, İbn Batuta Seyahatnamesi’nin XIX. Asrın yarısından itibaren başlayarak Fransızca, İngilizce ve başka dillere çevrildikten sonra Arap edebiyatında kullanılmaya başlanmıştır. Önceleri sadece “Seyahat” kelimesi kullanılmış, daha sonra bu sözcük, “Edebiyat”la birlikte kullanıla-gelmiştir. Esasen seyahat edebiyatı ile diğer edebiyatlar arasında önemli farklar bulunmaktadır. Diğer edebiyatlarda yazar, kendi alanının dışına çıkmaz, ayrıca kendinden de bahsetmez. Seyahat edebiyatında ise yazar, kendisi hakkında da bilgiler verir; gittiği gördüğü yerlerle ilgili uzun uzun değerlendirmede bulunur. Bu değerlendirmeler tarihi, coğrafi, edebi ve sosyal açıdan önem kazanır.

Seyahat edebiyatının aşağıdaki gibi çeşitli tanımları yapılmıştır: *“Yazarın, çeşitli ülkelerde yapmış olduğu seyahatlerle ilgili izlenimleridir. Yazar, zaman zaman gezmiş olduğu yerlerdeki halkın adetlerinden geleneklerinden ve ahlaki değerlerinden; zaman zaman da görmüş olduğu doğa manzaralarının inceliklerinden bahseder...”*

*“Seyahat edebiyatı; gezginlerin dünyanın herhangi bir yerine yapmış oldukları seyahatlerinin izlenimleridir. Gezginseler, bu gezi ile ilgili olarak tasvirler yapar, tanık oldukları yerlere ait gözlem ve izlenimlerini güzel bir üslup içerisinde, dikkatle anlatırlar. Yalnız burada iki temel unsur var: Biri, seyahatlerden bahsedecek kişinin, gezgin olması ve seyahatlerden mutlaka zevk alması; diğeri ise, üslubunun seyahat ruhunu yansıtmasıdır...”*⁶³

Seyahatnamelerin, gezilip görülen yerlerin coğrafi konumu, doğal atmosferi tarihi özelliklerinin yanı sıra, oradaki insanların yaşayışları, gelenek, görenek ve zevkleri, sosyal ve hukuki ortamları ayrıntılı bir şekilde yansıtmışından dolayı tarih, coğrafya sosyoloji gibi farklı bilim dalları için oldukça önemli bir kaynak olduğundan bahsetmiştik. Seyahatname, bünyesinde taşıdığı bu türden ayrıntılar sebebiyle önceleri daha çok edebiyat dışı ilgi alanlarında çalışanların dikkatini çekmiş, zamanla edebiyatçıların ilgi alanına girmiştir. Türünün ilk örneklerinin Herodot, Marco Polo, İbni Batuta, Babürşah, Seydi Ali Reis, Piri Reis gibi tarihçi, keşşaf, devlet adamı, denizci, asker gibi görevleri olanlarca verilmiş olması, ayrıca, seyahatname özelliği gösteren bazı eserlerin ‘sefername’, ‘menzil kitabı’, ‘ruzname’ gibi adlarla anılması bu konuda bir fikir verebilir. Zira bu tür eserlerde edebi bir

⁶³ Hüseyin Yazıcı, “Arap Gezi Edebiyatına Bir Bakış”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası Dergisi*, C. IX, 2006, s. 100.

nitelik oluşturmaktan ziyade sosyal fayda ön planda tutulmuştur. Hac yolculuklarının aktarıldığı kitaplar da benzeri nitelikler taşımaktadır. Anlatılan unsurlar ve ayrıntılar arttıkça, kullanılan dil ve anlatım teknikleri geliştikçe seyahatname kendisine özgü bir kimlik kazanmış ve artık edebiyatın ana bir kolu haline gelmiştir.

Bir edebiyat metni olarak seyahatname elbette sanat değeri yüksek eserler arasında yer alır. Çünkü seyahatname yazarı, eserini vücuda getirirken yüksek bir üslup oluşturma gayreti içerisine girecektir. Böylece, okuyucunun dikkatini bir hayli çekmiş ve okunurluğunu arttırmış olacaktır. Seyahatnamenin estetik dokusundaki yükseklik, kuşkusuz yazarın anlatım gücüyle orantılı vuku bulacaktır.

Seyahatnamelerin edebiyatla bağıni pekiştiren bir başka husus, onun başka türlerle olan içli dışlılığıdır. Seyahatnamelerin bu ilişkisi en çok hikâye, roman, şiir (manzum seyahatname), deneme, mektup, röportaj gibi edebi metinlerde kendisini hissettirir.

Seyahatnamenin edebiyat türleriyle ilgisini bu şekilde özetledikten sonra, edebiyat tarihçiliği nazarındaki kıymetine de temas etmek istiyoruz. Zira edebiyat ile genel tarihin bir başka ortak sahası olan edebiyat tarihçiliği, seyahatnamelere çok şey borçludur. Bunlardan en önemlisi, seyahatnamelerde şair ve yazarların biyografileri ile ilgili bilgilere rahatlıkla ulaşabilmemizdir. Bu eserler sayesinde ki şair ve yazarların, bulundukları ve gittikleri yerlerle ilgili ayrıntı ve malumatı öğrenebilir, böylece onların hayat hikâyelerinin bilinmeyen yönlerini aydınlığa kavuşturabiliriz. Seyahatname ile edebiyat tarihi ilişkisinde son bir husus, edebi eserlerdeki motiflerin hangi döneme veya memlekete ait olduğunu, seyahatnameler yoluyla daha ayrıntılı öğrenme imkânımızın olduğudur. Bu noktada edebiyat tarihçisinin yapacağı hassas bir çalışma, sadece kendisine değil, edebiyat sahasında araştırma, inceleme ve tahlil çalışmaları yapan akademik camiaya da fayda sağlayacaktır.⁶⁴

Şimdi de bu alanda yapılan seyahatler ve bu seyahatler neticesinde vücuda gelen seyahatnameler ile ilgili bilgi vermek istiyorum. Hint okyanusunda maceralı deniz yolculuklarının anlatımı İslam dünyasında dikkat çeken bir seyahat geleneğidir. Basra körfezinden kalkan gemiler Hint okyanusu ve Hindistan'ın batı kıyıları boyunca uzun bir yolculuğa çıkıyorlardı. Miladi 850'li yıllarda yaşadığını tahmin ettiğimiz Süleyman et-Tâcir isimli bir tüccarın seyahat notları bu alanda ilk akla gelenidir. Sıraflı Ebu Zeyd es-Sirafi'nin "*Silsiletü't-Tevarih*"i de bu kategoride zikredilebilir. Bu seferlerde yaşanan maceralar Miladi 900'lü yıllarda, "*Sindbad'ın Seferleri*", Şehriyar'ın "*Acaibu'l-Hind*" ve "*Bin Bir Gece Masalları*" gibi yarı

⁶⁴ Akkanat, a.g.m., s. 14.

gerçek, yarı hayali ve mitolojik eğlendirici bir edebiyatın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kitaplarda anlatılan hikâyeler Bağdat, Basra, Siraf ve Hind ile Çin arasında yaşanmış maceralardan oluşuyor. Bu deniz seferlerinde öyle Denizciler yetişmiş kırk yıl hiç karaya çıkmadan denizlerde yelken açmış Siraf'lı bir armatörden bahsedilir.⁶⁵

Şehirlerle ilgili seyyahların yaptığı betimlemeler de ayrıca bir edebiyat çalışmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin Kostantiniye bir edebiyattır: Bizans'ı oluşturan temalar o çağın Araplarının edeb adını verdiği bir edebiyat içinde hızla kayda geçirilir ve kodlanır. Biz buna işleri basitleştirmek için edib kişinin edebiyatı, ansiklopedi edebiyatı adını verebiliriz. Bir saha çalışması edebiyatı olan bin yılı civarının Arap coğrafyacısının aksine, edeb, yani çağın kutsal-dışı genel kültürü, bilinmesi gerekeni ve zihinlere çarpıcı gelen noktaları yazardan yazara aktarır. Bizans üzerine ilk veriler, örneğin İslam topraklarına geri dönen elçilerin veya tutsakların sağladığı veriler bir kez kayda geçirildikten sonra, yazardan yazara yankılanarak, yeniden ele alınarak, edib kişinin bir tür Bizans külliyyatını oluşturur: bu külliyyatı nihai biçimde kayda geçirilir ve 10. yüzyıl sonunun sahada çalışan coğrafyacıları bile onu bu biçimini bozmadan yineler. Gündelik yaşama ilişkin betimlemelerin gerçeküstünün anlatımı, sahada alınmış notların da genel niteliklerinin gerisinde bulanıklaştırdığı bir Bizans külliyyatıdır bu.⁶⁶

Hadis derlemecilerinin sadece hadis nakledicileriyle karşılaşmak için Mekke ve Medine'ye gitmesi gibi, filologlar ve tarih yazıcıları da İslam'ın iki kutsal mekânına dini farzları yerine getirmek üzere değil, sadece bedevilerle karşılaşmak ve onların ağızlarını, şiirlerini ve rivayetlerini öğrenmek üzere gitmişlerdir. Diğer Müslüman eyaletlerin Arap dili bilgisi peşine düşen bilginleri de, hem bu dilin Bedevi emanetçilerini, hem de büyük Irak şehirlerinin büyük müderrislerini aradılar. Bir anlatı bu tür seyahatlerin nasıl hız kazandığını yansıtmaktadır: Kufe'de, fihrist yazarı İbn el-Arabî'nin (ö. 231/845)medresesindeyiz. Müderris, çeşitli milletlerden yüz kadar kişiden oluşan dinleyicilerine zor dizeleri açıklıyor. Onu izleyenlerden ikisi arasında fısıldaşıyor ve sonunda hocayı rahatsız ediyorlar; müdahale edip birine soruyor: "Nereden geliyorsun? –Endülüs'ten!" diye yanıt veriyor, utanan dinleyici. Diğerine dönüyor: "Ya sen?- İsbicab'dan [Sint'te]." İslam dünyasının iki ucundaki sınır bölgelerinin onun dersinde yan yana gelmesine şaşırın (ve kuşkusuz bu kadar uzak ülkelerden öğrencileri toplamaktan gurur duyan) dilbilim âlimi duruma uygun

⁶⁵ Demirci, a.g.m., s. 13.

⁶⁶ Miquel, a.g.e., s. 76.

dizeler söylüyor ve kendisini dinleyenler de bunları not ediyor. Uzaktan gelmiş bu gençlerden bazıları Irak'ta filolog veya gramerci unvanları almıştı.⁶⁷

Basra Okulu, kuruluşundan beri, arı dilci bir yaklaşım geliştirmiş ve bedevi ağızlarını hem edebi ideali, hem de dilbilimsel ufku olarak belirlemişti. Kurucunun iki öğrencisi Basra'da bu arı dilticiliğin öne çıkmasında büyük rol oynadı: Ebu Ubeyde (ö. 210 ?/825 ?)ve Asma'i (ö. 213/828). Ama Kufe Okulu da en ünlü iki temsilcisinin desteğiyle bedevi ağızlarının yüceltilmesi hareketinin dışında kalmadı: Kisai (ö. 183 ?/799 ?)ve Ferra (ö. 207/822). Birincisinin Kufeli müderrislerden ders almanın ötesinde, Basra'da Halil bin Ahmed'in (ö. 175/791) okuluna devam ettiği ve hicaz bedevilerinin yanında kaldığı biliniyor. Yine de gramer, fihrist ve retorik malzemelerini bedevilerde arama yöntemini Basra okulu geliştirmiştir.⁶⁸

Ayrıca bu seyahatlere bazı panayır merkezleri de sebep oluyordu. Basra'yı ziyaret eden bedeviler kentin üç mil uzağındaki bir dış semtte konaklar: Bütün bölgenin alışveriş merkezi olan Mirbed'de. Dilbilimciler de orayı mesken edinir. Çünkü İslam öncesi [Cahilliyeye dönemi] Arap panayırları gibi Mirbed basit bir ticari alışveriş yerinden öte, bir iletişim mekânı ve şairlerle, gezgin ozanların eserlerini seslendirmeye geldiği gerçek bir kültür kurumudur. Asma'i de (ö. 213/828), Garibbu'l-Lügat, bedevilerin kullandıkları "nadir anlamlı karanlık sözcükleri" aramak için buraya gelir. Öykülerinden birinde, çarşıdaki bir gezintisini hocasına anlatırken görürüz onu:

"Bir gün, diye anlatır, Ebu Amr bin el-Ala'yı görmeye gittim. Beni görünce sordu: 'Nereden geliyorsun Asma'i? –Mirbed'den diye cevap verdim.- Göster bakalım neler getirdin' dedi. O zaman yazı tahtalarımın üzerine kaydettiklerimi ona okudum. Anlamını bilmediği altı nadir sözcük üzerine bir süre düşündükten sonra, bana 'sen bir garib [=az rastlanılan ve anlamı bilinmeyen kelime] uzmanı oldun, ey Asma'i' dedi."⁶⁹

Basralı bilginler sadece kentlerine gelip giden bedevilerden çöl ağızlarını derlemekle yetinmediler. Aynı zamanda bu ağızları, onları koruyanlardan öğrenmek üzere Çöl'e de gittiler. Anlaşıldığı kadarıyla okulun kurucusu Ebu amr bin el-Ala, Çöl'e ilk gidenlerden biridir. Hicaz, Yemen ve Suriye'de yaşama olanağı bulmuştu. Sufi Tüsteri'nin (ö. 283/896) naklettiği bir anlatıda, Çöl deneyimini Irak'ın acımasız valisi Haccac'ın (694/714) baskılarına bağlar. Bu seyahatname parçasında, anlatıcı şöyle der: "Arapların Çölüne [=Badiye] sığınarak Haccac'dan kurtulduk. Orada bir

⁶⁷ Touati, *a.g.e.*, s. 50.

⁶⁸ Touati, *a.g.e.*, s. 51.

⁶⁹ Touati, *a.g.e.*, s. 52.

süre kalıp bir yerleşimden diğerine taşındık. Bir gün bu yerlerin birinden çıkarken, yaşlı bir Bedevinin dizeler söylediğini duydum [sabır üstüne söylenmiş bu dizeler, aslında zalimin ölümünü haber veriyordu].” Ebu Amr’ın ardından öğrencileri Çöl’de konaklamayı, toplumsal-tarihsel ve dilbilimsel malzeme işinin oluşturucu bir adımı olarak kullanmaya devam ettiler.⁷⁰

Basra Okulu öğrencileri arasında Çöl’ü, sakinlerini ve şiirini en iyi bilen hiç tartışmasız Asma’i’dir. (ö. 213/828). İnanılmaz belleği sayesinde binlerce şiir parçasını ezberinde tuttuğu anlatılmaktadır. Çöl’de geçirdiği günlere ilişkin anekdotlar, ardıllarının dil incelemelerinde bol bol yer almaktadır. Bunlardan birinde, bir istinsahçıyla birlikte seyahat ettiği görülmektedir. Asma’i’nin okuldan devre arkadaşları arasında büyük seyyah Ebu Zeyd el-Ensari (ö. 214/829)de Çöl’e gidip kalmıştır. Öğrencilerden birine birine dil derleme yöntemi anlatırken, şöyle der: “Ancak Bekr’ler, Beni Kelb’ler, Beni Kilab’lar veya Safile’nin yukarısında veya aşağısında oturan Bedevi kabilelerinde duyduğum şeyler için ‘Araplar dedi ki’ diyorum, bunlardan duymadıysam, ‘Araplar dedi ki’ demiyorum.” Asma’i’nin ve Ebu Zeyd’in, hocalarının ayak izlerine basarak ilerleyen öğrencileri Çöl’de seyahat etmeye devam etmiştir.⁷¹

Bedevilere Kufeli meslektaşlarından daha yakın olduklarını iddia eden Basralı dilbilimcilerinin eleştirilerine karşın, Kufe okulunun da Çöl sakinlerini dinlemekten geri kalmadığı hatırlanacaktır. Okulun ileri gelen üyelerinden bazıları Çöl seyahatine çıkmıştır. 821’de yüz yaşında ölen Ebu Amr eş-Şeybani çölde ilk kalanlardan biridir. 9. yüzyılın sonunda ölen bir dilbilimcinin naklettiğine göre, iki kap dolusu mürekkebi taşıyan bir yol arkadaşıyla birlikte çölü dolaşmış ve ancak bedevilerden “dinlediklerini” kaydedecek mürekkebi kalmadığında çölden ayrılmıştır. Ondan önce, “Raviye” lakabıyla anılan ve zamanın arkaik şiir en iyi bilenlerden biri olarak kabul edilen, meşhur Hammad (ö. 160?-776?) Çöl seyahatine çıkmıştır. Yaşamöyküsü yazarları onu Beni Esed’ler ve Beni Ukeyl’ler arasında araştırma yaparken göstermektedir. Yine de en büyük Kufeli Çöl seyyahı Kisai’dır (ö. 183?-799?). Doğduğu kentin müderrislerinin yanında eğitim gördükten sonra, Bağdat’a ve Basra’ya gitmiş, orada Arap dilinin ilk lügatinin (en azından bir bölümünün yazarı olan, meşhur Halil bin Ahmed’in (ö. 175/791) derslerini izlemiştir. Yanında öğrenim görmeye geldiği büyük lügat yazarının dil konusundaki bilgilerini “Hicaz, Necid ve Tihama’daki çöl kabileleri”nden topladığını öğrenince, Çöl’e gitmeye ikna olur. Yanına çok miktarda mürekkep ve kâğıt alarak, “Badiye’ye girer”

⁷⁰ Touati, *a.g.e.*, s. 55.

⁷¹ Touati, *a.g.e.*, s. 57.

ve hatırı sayılır miktarda dilbilim ve şiir malzemesiyle geri döner. Kahire no: 232 sayılı yazmada bulunan seyahatname, Kisai'nin hangi koşullarda Küfe çölündeki Bedevi okuluna gittiğini anlatmaktadır. Bu şaşırtıcı Çöl seyahatnamesi –bilinen en eksiksiz anlatı budur- değerini, bütün bilgi arayışlarının nasıl da sarsıcı, entelektüel nitelikli birer sır-ra-erme deneyimi olduğunu göstermesinden alır. Çöl'e giden genç öğrenci oradan genç bir âlim olarak çıkar. Kisa'i Bedeviler arasında kalmayı, her filologun oluşum sürecinin basamaklarından biri olarak yaydı. Başlıca öğrencisi olan Ferra da (ö. 207/822) hocasını Çöl'e götüren yola düştü. Hayatının sonunda el-Memun'un (813-833) sarayının gediklisi olunca, halife onu temel gramer eserleriyle "Bedevilerden bütün duydukları"nın birleşimini yaratacak bir kitap yazmakla görevlendirildi.⁷²

IV. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, Çöl'de kalmak takdir edilen bir girişim olma özelliğini sürdürse de, dilbilimcilerin, şiir derlemecilerin ve nassapların bu seyahate eskisi kadar çıktıklarından söz edilemez. Bu çağın alimleri atalarının genellikle hoş bir düzensizlik içinde topladığı hatırı sayılır malzemeye düzen vermekle uğraşmıştı. 9. yüzyılın en aydınlık kafaları, Bedevi tarzına duyulan bu hayranlığın mirasçıları olarak, Çöl'den gelen her şeye hayranlık beslemeye devam ettiler. 8. yüzyılın Arap nesrinde İbn el-Mukaffa ne ise, 9. yüzyılın Arap nesri için aynı şey olan Cahiz de(ö. 255/868) bu hayranlardan biridir. *Hayvanlar Kitabı*'nda, hayvanlar dünyası hakkındaki bilgiler konusunda, Yunanlardan Müslümanlara Bedevilerin önceden bilmediği hiçbir şey olmadığını bile ileri sürecektir.⁷³

Basra okulunun geçmişiyle tekrar bağ kuran ve Çöl'de kalmayı bilimsel bir zorunluluk olarak gündeme getiren bir yeni-Bedevicilik patlaması 10. yüzyılın başına damgasını vurdu. 8. yüzyıldaki saygın atalarına öykünen ve Çöl'e gidip gelmeye başlayan büyük filologlar bu akımın başını çekiyordu: İbn Züreyd (ö. 321/933), Ezheri (ö. 370/980), İbn el-Cinni (ö. 372/982), Cevheri (ö. 395/1004), bu akımın en gözde temsilcileriydi. Bu âlimler hem çölde kaldı hem de İslam dünyasının Halil bin Ahmed'den (ö. 175/791) beri tanıdığı en önemli Arapça sözlükleri derledi.⁷⁴ Ezheri, 10. yüzyılın Çöl okuluna devam etmiş son büyük dilbilimcisidir. O ve Cevheri, Bedeviler arasında kalmayı dilbilimsel araştırmanın kurucu davranışlarından biri olarak kuramlaştırırken, esas olarak güncelliğini yitirmiş bir oluşumu sistemleştirmişlerdir.

⁷² Touati, *a.g.e.*, s. 60.

⁷³ Touati, *a.g.e.*, s. 62.

⁷⁴ Touati, *a.g.e.*, s. 66.

Sonraki yüzyıllarda, tıpkı eski güzel zamanlarda olduğu gibi, gidip Çöl'de konaklayacak bir filolog veya sözlük yazarı olacaktır hep. Bu seyahatlerin 12. yüzyıla kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Bağdatlı gramerci-anadili Arapça- Ebu'l-Kerem (ö. 500/1106) ve filolog, Kuran tefsircisi-anadili Farsça- Zemahşeri (ö. 538/1143) bu dilbiliminin kusursuz son temsilcileridir. Biricisi Hicaz ve Yemen'e gitmiş ve yaşamöyküsü yazarının düştüğü kuşkucu nota göre, “ araştırmasını, ağızlarının arı olduğunu varsaydığı Bedeviler nezdinde yürütmüştür”. İkincisiyse, doğduğu Harizm'den ayrılıp Hicaz'a yerleşmeyi tercih etmiştir; orada, “dilinde Çöl rüzgârının ve gerçek bedevi Arapların vahaların kokusunun dolaşmasına yetecek” kadar uzun süre kalmıştır.⁷⁵

Hız. Peygamber'in de buna benzer bir yolculuğu bebekliğinde gerçekleşmiştir. Mekke'de yeni doğan çocuklar, Arapça'yı daha fasih öğrenmeleri, çölün sağlıklı havasında büyümeleri için çölden gelen sütannelere verilir. Bu adet gereği Hevazin kabilesinden Beni Sa'd b. Bekr kolundan olan Halime es-Sadiyye'ye, Efendimiz süt çocuk olarak verilmiş ve dört sene kadar onlarla kalmıştır.⁷⁶

Bu bahsi burada kaparken şu hususu da yine vurgulamak isterim. Seyahatnameleri edebi, coğrafi, siyasi, ticari ve dini olarak bir tasnife tabi tutarken özellikle seyahate neden olan sebepleri göz önünde bulundurduk. Yoksa seyahatleri bu başlıklar altında kesin çizgilerle ayırmanın gerçeği pek yansıtmayacağı kanaatindeyiz. Zira konunun yekûnunda da anlattığımız gibi bu seyahatler sadece yapılaş gerekçesi doğrultusunda bir kaynak olmamış; aynı zamanda tarih, coğrafya, sosyoloji gibi farklı bilim dalları için oldukça önemli birer kaynak olmuşlardır. Elbetteki seyyahlar gördüklerini, duyduklarını ve hissettiklerini okuyucuya daha iyi anlamak için edebi bir kaygıyı da taşımışlardır. Bundan dolayı yazılış gerekçesi ister corafi isterse siyasi vs. olsun bu metinlerin edebi anlamda büyük bir önem taşıdığı kanaatindeyiz.

2. 2. Coğrafi Seyahatler

Coğrafya tabiri Grekçe'de “yeryüzünü anlatan yazı” anlamındaki “geographia” kelimesinden Arap diline girmiş ve “cuğrafiya” şeklinde Ebu Bekir Zühri (XII. yüzyıl), İbn Said Mağribi (XIII. yüzyıl) gibi İslam coğrafyacıları tarafından kullanılmıştır. Ayrıca ilmi-coğrafiya tabirine İhvan-ı Safa risalelerinde (X. yüzyıl) rastlanmaktadır. İslam dünyasındaki ünlü coğrafyacılar Harizmi (ö. 847)'nin eserlerinde coğrafya kavramına karşılık olarak-eseriyle de aynı adı taşıyan- *Süretü'l-*

⁷⁵ Touati, *a.g.e.*, s. 73.

⁷⁶ Uğur Yılmaz, “Efendimiz (s.a.v.)'in Yolculukları ve Dualarından”, *Din ve Hayat*, Sy. 2, 2009, s. 22.

Arz (=yerin biçimi) tabiri kullanılmıştır. Me'sudi (ö. 956) de "Kat'u'l-arz" (=yeryüzü araştırması) kavramını kullanmıştır.⁷⁷

Tâcir ve denizcilerin seyahatlerde edindikleri çok sayıda coğrafi bilgiyi bir araya toplamayı ve bir dünya haritası çizmeyi deneyenler ilk yunanlılardır; Halikarnassoslu Herodotos'un adı ebediyette ıslıl ıslıl parlamayı sürdürür. İ.Ö. 5. yüzyılda Herodotos, Atina'dan yola koyularak, batıda Sicilya'ya, doğuda Medlerin başkenti Ekbatana'ya kadar uzanan yolculuklara çıktı. Karadeniz kıyılarına kadar gitti, Nil üzerinden, Yukarı Mısır'daki Elephantine adasına ulaştı. Herodotos, dokuz bölümden oluşan *Tarih* adlı eserinde efsane ve mitosları, kendi görüşleriyle kaynaştırarak, ilk dünya portesini çizdi. Antik çağın büyük keşif gezilerinden biri de, İ.Ö. 5 yüzyılda her birinde ellişer kişinin kürek çektiği altmış gemiyle Herakles Sütunları'nı geçen, Afrika'nın batı kıyılarını ardında bırakarak Gine Körfezi'ne kadar sokulan Kartacalı Hanibal'ın yolculuğudur. Hanibal'ın vahşi, kıllı insanlara- "goriller"- ya da Kamerun dağının infilakı nedeniyle ateşten nehirlerin denize dökülmesi sonucu yıldızlara kadar uzanıyormuş gibi görünen ateş tasvirleri, insanların hayal gücünü harekete geçirdi.

Kartacalılar ve Yunanlılar yeni şeyler keşfetmek ve yerleşimler kurmak amacıyla tekrar tekrar sefere çıktılar. Tarihçi Miletoslu Hekataios'un İ.Ö. 500 civarındaki yolculuğu ise, ticari çıkar elde etmek değil, dünyaya bakış açısını genişletmek amacını taşıyordu. Bizim zamanımıza bölük pörçük ulaşan bu dünya tasviri, ilk gezi rehberi sayılmasının yanı sıra, antikçağda deniz yolculuğu rehberi olan Periploi'lerin de öncüsüdür. İ.Ö. 310 civarında, Massilia'da (Marsilya) doğan Yunanlı coğrafyacı Pytheas, kuzeyin kalay madenlerine ve kehribar yataklarına bir keşif yolculuğu yaptı. Atlas Okyanusu, "bir uçtan bir uca yürüyerek geçtiği" Britanya adası, İskandinavya, efsanevi "Thule" adası ve Kuzeybatı Almanya kıyıları hakkındaki ilk güvenilir bilgileri Pytheas verdi. Deniz akıntıları, köpük sütunlarının otuz altı metreye yükseldiği fırtınalar, gelgit olayı, buzlar, uzun kutup gece ve gündüzlerine dair tasvirlerine kimsecikler inanmamış, kendisiyle alay edilmiş ve bu önemli coğrafyacı kısa zamanda unutulmuştu. Oysa Atlas Okyanusu ve kutuplarda beyaz geceler hakkındaki ilk güvenilir bilgileri ona borçluyuz. Çizdiği dünya haritasıyla ve dünyanın çevresini hesaplamasıyla matematiksel coğrafyanın temellerini atan ünlü Eratosthenes ise dönemin en önemli ticaret bölgesi Hindistan'ın ilgi odağı haline gelmesini sağlamıştı.

⁷⁷ İsmail Yakıt, *İslam'da Bilim Tarihi*, Isparta, 2002, s. 96.

Yunanlı yazar Pausanias İ.Ö. 180 civarında Anadolu, Libya, Mısır ve İtalya'yı dolaştıktan sonra, on ciltlik Ellados Periegesis (Yunanistan Gezisi) adlı eserini kaleme aldı. Bir seyahatname biçimine sahip bu eserde, sanat tarihi, coğrafya, tarih ve din tarihi bilgilerini bir araya getirdi ve –Herodotos gibi- çok sayıda eski kaynaktan yararlandı.⁷⁸

İlk coğrafi çalışmaları bu şekilde özetledikten sonra; asıl konumuz olan Müslüman dünyadaki coğrafi çalışmalar, öne çıkmış belli başlı coğrafyacılar ve bunların hazırladığı eserler hakkında bilgi vermek istiyorum.

Abbasilerin ilk döneminde(VIII. Asrın ikinci yarısı), Eski Yunan, Hint, İran ve diğer antik çağ astronomi ve coğrafya eserlerinin tercüme edilmesi ile birlikte seyahat edebiyatını bilimsel coğrafya ile birleştiren bilimsel coğrafi eserler yazılmaya başlandı. Hintlilerin coğrafya kitabı olan *Sūryasindhanta* adlı eserin tercümesiyle, Hint coğrafyası ile tanışılmış oluyordu. Bunlar arasında Yunan coğrafyası en ileride olanıydı; Tyreli Marinus'un coğrafya kitabı, Dünyayı yedi bölgeye ayıran Batlamyus'un *Mecisti* adlı kitabındaki coğrafya görüşleri, Platon'un Timaius'u ve Aristo'nun *Meteorologica ile De Cachu* adlı eserlerinin Arapça'ya defalarca tercümesi neticesinde, Gereco-Roma coğrafyası Müslümanlarca tanınmaya başlanmıştır. Konuyla ilgili olarak Andre Miquel şunları söyler; “Müslümanlar coğrafya alanında araştırmalara başladıklarında ilk bilgilerini Yunan kitaplarından aldılar. Astronomide olduğu gibi Batlamyus onların ilk kılavuzu oldu.”⁷⁹

Arap coğrafyacılığı böyle bir bağlamda doğar gelişir; Biraz önce değindiğimiz gibi, Batlamyus (Ptolemaios) başta olmak üzere, eski kozmoğrafyacı ve haritacıların tarzında yapılan bir dünya betimlemesi ile yolların, güzergâhların, eyalet toprak vergilerinin, sınırlardaki durumun, yani imparatorluğu ilgilendiren verilerin Bağdat hükümetindeki çeşitli birimler tarafından kaydedilmesi. Doğrudan yabancı ülkeleri işleyen bir başka edebiyat türü ise, elçilik raporlarından, Kostantiniye'den geri dönmüş tutsakların veya Uzakdoğu'ya giden denizci-tüccarların anlattıklarından beslenir.⁸⁰

İslam'ın ve İslam devletinin yayılması ile ilk yüzyıldaki bu tercüme hareketleri coğrafyaya yeni ufuklar açtı. Kuran-ı Kerim ve hadis dünyayı tanımayı, seyahati teşvik ediyordu. Dinin en önde gelen vecibelerinden olan namazın kılınabilmesi, İslam'ın yayıldığı yeni ülkelerin yerlerinin doğru olarak tayinini ve yine farzlardan olan hac, çeşitli yerlerden gelip Mekke'de düğümlenen yolların

⁷⁸ Löschburg, *a.g.e.*, s. 16.

⁷⁹ Demirci, *a.g.m.*, s. 12.

⁸⁰ Miquel, *a.g.e.*, s. 9.

bilinmesini gerektiriyordu. Diğer taraftan idari teşkilatın doğurduğu zaruretlerle, büyük küçük idari bölgeleri merkeze ve birbirine bağlayan yolların tanınması aynı ölçüde mühim ve ameli ihtiyaçlardandı. İnsanın yaratılışında bulunan tecessüs ve merak, ilim, ticaret vb. için yapılan gezilerin de katıldığı bütün bu amiller, zengin bir coğrafya edebiyatının doğmasını sağladı.

II. (VIII.) yüzyılın sonlarında coğrafyanın müstakil bir çalışma sahası olma yoluna girdiği anlaşılmaktadır. Örneğin, İbnü'l-Kelbi'nin (ö.204/819) bugün elimizde bulunmayan ona yakın eseri vardır. Ayrıca Ebu Müslim el-Cermi'nin 225/840'de Bizans ile Karadeniz kıyılarındaki diğer komşu milletler (Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar) hakkında seyahatini anlattığı eseri, el-Cahiz'in elimize ulaşmayan *el-Emsar ve 'aca'ibü'l-Buldan*'ı, Samaniler'in veziri el-Ceyhani'nin (ö.279/892) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i gibi eserler, daha sonraki coğrafya kitaplarının yönünü çizmiş olmalıdır.⁸¹

İslam coğrafyacıları Ekvatoru, enlem, boylam (meridyen) dairelerin uzunluğu, aralarındaki mesafelerin uzaklığını bu günkü hesaplamaların sonuçlarına çok yakın değerlerde bulmuşlardır. Bu kitapların müellifleri eski Yunan ve Hind'in coğrafyaya ait bilgilerinden faydalandıkları gibi, İslam dünyasında yetişen astronomların bilgilerinden de çok şeyler eklediler. Genellikle İslam dünyasından bahseden coğrafyacıların yanında, İbn Hurdazbih, Mesudi, İdrisi, İbn Said el-Mağribi, Ebu'l-Fida gibi Doğu Asya, Batı Avrupa, Ekvator'un güneyindeki Afrika ülkelerinden bahseden coğrafyacılar ve seyahatname yazarları oldu. İbnü'l-Fakih, İbn Sina, İdrisi gibi yerçekiminden, İbn Rusteh gibi Güneş'in hareket etmeyip âlemin merkezi olduğundan bahseden müellifler çıktı.⁸²

İslam dünyasındaki coğrafya biçimindeki araştırmalar astronomi, kozmografya, felsefe, matematik, tasviri coğrafya, seyahatnameler gibi konular içerisinde de yer bulmuştur. İlk dönem coğrafya kitapları *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, *Kitabu'l-Buldan*, *Suverü'l-Ekalim* gibi değişik isimlerle adlandırılmıştır.⁸³

Genel olarak bu dönem yazılan coğrafya kitaplarında önce dünya ve âlem hakkında bir giriş yer alıyor, bundan sonra karalardan, denizlerden, dağlardan, nehirlerden söz eden fiziki coğrafya kısmı geliyordu. Bu kısmı ülkelerden bahseden siyasi, sosyal, ekonomik coğrafya kısmı takip ediyordu. İklima göre tertip edilen eserlerde memleketler batıdan doğuya doğru bölgelere göre anlatılıyordu. Bu arada büyük şehirlerden, ülkelerdeki halklardan, sosyal hayattan, üretimden, ziraattan,

⁸¹ Nihad M. Çetin, "Arab", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul, 1991, s. 302.

⁸² Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 2001, s. 95.

⁸³ Yakıt, *a.g.e.*, s. 96.

ticaretten söz ediliyordu. Yalnız, fiziki coğrafya konusunda verilen bilgiler daima sınırlı tutulmuştur. Sosyal, iktisadi coğrafyaya göre zayıftır.

Birçok coğrafyacı aynı zamanda seyahatlere çıkarak incelemeler yapmışlardır. Mesudi, İbn Havkal, Makdisi bunlardandır. Bunun için verdikleri bilgilerin önemli bir kısmı gözlemlere dayanıyordu. Bu coğrafya kitaplarının bir kısmı o zaman bilinen bütün dünyadan (Irak Ekolü), bir kısmı İslam dünyası ve komşularından bahsediyordu (Belh Ekolü). Bu coğrafya kitapları ve seyahatnameler bu gün bizim için son derece önemli tarih kaynaklarıdır. Tarihçilerin ihmal ettikleri sosyal ve iktisadi hayat için son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir.⁸⁴

Ortaçağ İslam dünyasında IX. ve X.asırda, büyüyen ve evrenselleşen her medeniyette olduğu gibi dünyanın geri kalanını keşfetme ve öğrenme tutkusunu, kendini uzak seyahatler ile dışa vurur. Özellikle bu dönemde kaleme alınan eserleri ancak uzun yolculuklar ve geniş yüzey araştırmaları ile yazmak mümkündür. Cahiz'in "*Kitabu'l-Emsar*", "*Kitabü't-Terbi ve't-Tedvir*" ve sekiz ciltlik "*Kitabu'l-Hayavan*" İbn Kuteybe'nin "*Kitabu'n-Nebat*"ı. Bu kitapların yazarları anlattıkları ülkelere bizzat gitmemiş olsalar bile oralara giden insanlardan yani kendi seyahatnamesini yazamayanlardan bu bilgileri derlemişlerdir.

Ünlü Arap edibi Cāhiz'in seyahat sonucu elde ettiği bilgileri aktardığı eserleri bizatihi yaptığı seyahatler sonucu yazıp yazmadığı konusu araştırmacılar arasında tartışmalara yol açmıştır. Onun seyahat edip etmediği sorusu günümüz araştırmacılarını çok meşgul etmiştir. Ancak genellikle araştırmacılar, çeşitli konularında eser vermiş yazarının az seyahat ettiğini konusunda ittifak içindedirler. Buna rağmen gerçek bir rihle'yi, yani taleb-i ilim peşinde uzak seyahati bulunmadan, dönemin en önde gelen entelektüel figürlerinden biri olabilmıştır. Bununla birlikte Cahiz'in kayda değer bir seyahati olmaması, onun hiç seyahat etmemesi anlamına gelmez. En azından kendisi *Hayvanlar Kitabı*'nın iki yerinde seyahat ettiğini açıklar: Birincisinde şunu vurgular: "Çölde ve ülkelerde, Arap yarımadasının, Bizans İmparatorluğu'nun, Suriye'nin, Yukarı Mezopotamya'nın ve diğer yörelerin çöllük bölgelerinde yaptığım çok sayıda seyahate rağmen, bilmiyorum ki, vb." İkincisinde, "bu kentin yolunun açık olduğu bir sırada", Şam Camii'ni ziyaret ettiğini hatırlatır. *Büyük Kentler Kitabı*'nın eksiksiz bir versiyonu ele geçirilse, belki de Cahiz'in seyahatleri hakkında daha fazla bilgi sağlanacaktır. Elimize ulaşmış versiyon da ne yazık ki noksandır.⁸⁵

⁸⁴ Şeşen, *a.g.e.*, s. 96.

⁸⁵ Touati, *a.g.e.*, s. 112.

Görme deneyimi karşısındaki titizlik, Cahiz'i Aristoteles'le aynı noktada buluşturuyor, çünkü o da, gözleriyle görmenin tanıklığı geçerli kılmaya yetmeyeceği kanısını taşıyor. Bunun da ötesinde, her şeyin mantık süzgecinden geçirilmesi gerekir. “Gözler aldanır ve duyular yalan söyler”, *Kitabü't-Terbi ve't-Tedvir*'in öğrettiği budur. Peki, Cahiz'in diğer eseri olan *Kitabü'l-Emsar* [Büyük Kentler Kitabı] ne durumdadır? Önceki iki eserle ne tür bağlar kurmaktadır? Coğrafi izlek anlamında, *Kitabü'l-Hayevan*'la arasındaki süreklilik açıktır. İslam coğrafyası birden fazla nedenden ötürü Cahiz'in *Büyük Kentler Kitabı*'na çok şey borçludur.⁸⁶ Hem hayranlık hem de övgü dolu davranan İbn Havkal, Cahiz'in kitabını “büyük kentler konusunda yetkinliğini gözle önüne seren değerli bir eser” olarak betimler. Dünyanın Görünüşü'nün [*Suretü'l-Arz*] yazarı ondan en az iki kez alıntı yapar.

Bu eser, yazarının az seyahat etmesi gibi nedenlerden çok eleştirilmesine rağmen, eseri hayranlık uyandıran veya en azından bol bol alıntı, intihal yapılacak, adı belirtilecek kadar ilgiye değer bir eser olarak selamlamışlardır. Ansiklopedici Mesudi bunlardan biridir: “Cahiz İndüs'ün Nil'den çıktığını iddia eder, buna delil olarak da Nil'de timsahların varlığını gösterir. Bu kanıtı nereden bulduğunu bilmiyorum. Bu savı, *Büyük Kentler* ve *Ülkelerin Harikaları Kitabı*'nda ileri sürmüştür. Yazar ne denizde ne de karada krallıkları ve kentleri tanıyacak kadar seyahat etmemişse de, bu eser mükemmel bir çalışmadır.” Tabi bu arada bir Mukaddesi çıkacak ve *Büyük Kentler Kitabı*'nı eleştirerek, kesin bilgilerden yoksun oluşundan ötürü suçlayacaktır. Yine de eleştiri özden çok biçime yönelmektedir. Ayrıca kitabın bazı izleklerini alıp kullanmaktan da geri kalmaz.⁸⁷

Burada adı geçen Mesudi'nin asıl adı Ebu'l-Hasen Ali b. El-Huseyn'dir (ö. 345/956) ve büyük bir coğrafyacılar arasında sayılmaktadır. Çok seyahat ettiği için yurttaşı Cahiz'in - ikisi de Iraklıdır ve Bağdat'ta yaşamışlardır- hatalarını düzeltme hakkına sahip olduğunu düşünmesi akla çok ters gelmemektedir. Doğuda Hindistan'a, batıda Endüs'e, kuzeyde Hazar denizine ve güneyde Zanzibar'a kadar gitmişti. Zengin bir seyahat deneyimine ve örnek gösterilebilecek geniş bir bilgiye dayanarak, anısal bir eser olan *Kitabü Ahbar el-Zaman* (Evrensel Tarih)'i yazmıştır. Eser dünyanın yaradılışıyla başlar. Kısa bir coğrafi özetten sonra İslam tarihi dışında kalan milletlerden bahseder. Bu eser, Mısır tarihine dair efsaneleri etraflı bir şekilde anlatır. Bu eserin aslı ne yazık ki kayıptır, ama özeti yazarın *Müruc el-Zeheb* (Altın Çayırılar) adlı eseri içinde bize ulaşmıştır. 956 yılında ölmeden önce bu eserlerini

⁸⁶ Touati, *a.g.e.*, s. 110.

⁸⁷ Touati, *a.g.e.*, s. 111.

tamamlamış ve gözden geçirmiştir.⁸⁸ *Altın Çayırılar* büyük bir seyahat deneyimini otaya koyması dışında, geniş bilgeliği ve benzersiz merakıyla da çarpıcıdır. Mesudi'nin Helenistik kültürden ne denli beslendiği hatırlanınca onunla yurttaşı Cahiz arasında belli bir yakınlık kurulması gerektiği de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Her ikisi de ortaçağın büyük akıllarının özelliklerini sergilemiştir. Açık bir zihin ve her şeyi kucaklama konusunda doymak nedir bilmeyen bir istek.⁸⁹

Abbasi halifeliğinin bu yüz yıllarda dünyanın dört bir yanında çok güçlü bir istihbarat teşkilatı bulunuyordu. Özellikle Bizans içlerinde çok sayıda görevliden sürekli bilgi akışı olmaktadır. IX. asrın son çeyreğinde eserini yazmış olan ve Berid teşkilatının yani bir anlamda istihbarat teşkilatının başında görevli olduğunu öğrendiğimiz İbn Hurdazbih (ö.893), tamamen bu tür bilgilerden faydalanarak “*Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*” adlı kitabını yazmıştı. Hurdazbih'in bu eseri, Muhammed b. Musa, Selamü't-Tercüman ve Müslim b. Ebi Müslim el-Cermi gibi daha öncekilerin seyahatlerinden metinler sunması açısından önem arz etmektedir. İbn Hurdazbih'e ait bu metni daha sonraki yazarlarda yineleyip durmuşlardır.

İbn-i Rüsteh'in (ö.902) yazdığı “*Kitabu'l-'Alaku'n-Nefise*” adlı eser ise Hazarlar, Slavlar, Macarlar hakkında hiçbir yerde karşılaşılmayacak kıymetli bilgiler verirler. Ayrıca yazar, korsanlar tarafından Askalon'dan kaçırılarak Kostantiniyye'ye götürülen Harun B. Yahya isimli bir Müslüman esirin Bizans Başkenti Kostantiniyye hakkında yazdığı 20 sahifelik bir risaleyi de aynen nakleder. Harun bin Yahya'nın Kostantiniye'den ayrıldıktan sonra Selanik, Balkanlar, Venedik ve Pavia üstünden Roma'ya gittiği ileri sürülür. Bu seyahatin gerçekliği çok kuşkuludur ve bizzat İbn Rusteh sadece Askalon ile Kostantiniye arasındaki güzergâhtaki seyahatten açıkça söz eder; aynı yazar bize Roma konusunda verdiği bilgileri şu sonuca bağlar: “Bu nitelikteki birçok bilgiyi bir kenara bırakıyoruz, çünkü bunların hepsi elden ele dolaşan kitaplarda yer almasına, herkesin onları onaylamasına ve söz birliği etmişçesine çok gerçek olarak kabul etmesine karşın, haddimizi aşma kaygısıyla ve gerçekten çok, yalana benzedikleri için, onları hiç kesinti yapmadan bu esere katmayı yerinde bulmuyoruz.”⁹⁰ Bu arada Ahmed b. Muhammed b. Et-Tayyib es-Serhasi'nin (ö. 286/899), 271/884 yılında tamamlanan Halife el-Mu'tazad'ın seyahati ile ilgili azda olsa bize kadar aktardığı bilgiler, hem coğrafya edebiyatı hem de seyahat edebiyatı için önemli kabul edilmiştir.⁹¹

⁸⁸ Şeşen, *a.g.e.*, s. 61.

⁸⁹ Touati, *a.g.e.*, s. 115.

⁹⁰ Miquel, *a.g.e.*, s. 79.

⁹¹ Yazıcı, *a.g.m.*, s. 106.

Aynı şekilde uzun yıllar Ermenistan ve Horasan eyaletlerinde maliye bürokrati olarak çalışmış olan, daha sonra Abbasi merkezi idaresinde üst düzey görevlerde bulunan tarihçi ve coğrafyacı Yakubi(ö.891), görev yaptığı bölgeler ve Abbasilerin başkentleri Bağdat ve Samarra hakkında doğrudan gözlemlerine dayanarak bilgiler verir. Bunların yanında X. Asrın ilk yarısında yaşayan İslam coğrafyacılarından Fars Eyaleti'nden İstahar (Persapolis) şehrinde İstahri (915–933), Horasan'dan Atlas Okyanusu'na kadar olan yerleri gördü. Gezdiği gördüğü yerlerdeki gözlem ve incelemelerini derleyerek 919 yılında meşhur eseri *Kitab el-Mesâlik ve'l Memâlik*'i yazdı. İslam dünyasında haritacılık ilk defa bu eserde görülür. İstahri 340/951 yılında İbn Havkal ile görüşmüş, ondan kendi kitabını düzeltmesini ve tamamlamasını istemiştir.

Bu asırda yaşamış olan İbn Havkal, 7 Ramazan 331 (15 Mayıs 943) tarihinde Bağdat'tan hareket ederek önce Arap yarım adasının çeşitli bölgelerini, 336'dan 340'a (947–951) kadar Kuzey Afrika ve İspanya ile Büyük Sahra'nın güney kısımlarını, 344'te (955) Mısır, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ı, 350–358 (961–969) yılları arasında İran, Horasan ve Batı Türkistan'ı, 362'de de (973) Sicilya'yı dolaştı. İbn Havkal bu seyahatleri esnasında, dolaştığı İslam ülkeleri ve komşuları hakkında topladığı siyasi, idari ve iktisadi coğrafyaya dair bilgileri seleflerinin eserleriyle karşılaştırarak ortaya gerçek ve müstakil bir çalışma koymuştur.⁹² 943'te başladığı seyahate *Suretü'l-Arz* adlı eserini 988'de son biçimini vererek nokta koymuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İbn Havkal *Suretü'l-Arz* adlı eserini İstahri'nin eseri üzerine bina etmiş, coğrafi bilgiler yanında haritalara da önem vermiştir.⁹³

İbn Havkal'la birlikte, coğrafya somutun bilimi ve coğrafyacı da “derinlemesine inceleme [...], koşulların [...], ve derlenmiş bilgilerin araştırılması” kaygılarının yönlendirdiği bir araştırmacı haline gelir. İbn Havkal “kendi araştırmaları” ve “kişisel soruşturmaları” sayesinde, her ülkede, geçtiği her toprakta “şeylerin gerçek haline” betimlediğini söyler. Coğrafyayı somutun bilimi olarak kavradığı için, soruşturmalarını seyahat ve seyahatin kapsadığı duyusal deneyim aracılığıyla edindiği gerçekliğe tabi kılar. Bütün duyular arasında en çok görme duyusuna önem verir. Öncüllerinden bazıları gibi, “haber kaynaklarının dedikodularına veya cahil seyyahların yalanlarına” tutsak olmak istemez. Aynı çizgide, okuyucusunu da, “gerçeği ayırt etmek” için her zaman kendi yargısını kullanmaya teşvik eder.⁹⁴

⁹² Demirci, a.g.m., s. 12.

⁹³ Şeşen, a.g.e., s. 101.

⁹⁴ Touati, a.g.e., s. 125.

İbni Havkal ile beraber klasik coğrafya edebiyatının en büyük temsilcilerindendir Şemsuddin Makdisi. 336/947 yılı civarında Kudüs'te doğdu. 967-978 yıllarında iki defa hacca gitti. 965-975 yılları arasında Haleb'te bulundu. 374/984 yılında Horasan ve Maverâünnehr'de bulundu. O da çok gezen coğrafyacılarımızdandı. 378/988 yılı civarında *Ahsen el-Tekasim fi Marifet el-Ekalim* adlı ünlü coğrafya kitabını tamamladı. el-Makdisi kitabının mukaddimesinde gerçek bir coğrafyacı edasıyla kendisinden önce coğrafya konusunda eser yazanlardan, onların kitaplarından, astronomik coğrafyadan bahseder. Cahız ile başlayıp İbnu'l-Fakih ile zirvesine ulaşan el-Buldan ilminden başka, aynı zamanda kozmografya ilmini de iyi biliyordu. Fakat daha ziyade el-Belhi'nin İslam Atlası Ekolü'nün bir takipçisiydi. Eserini yedi bölge üzerine tertip etti. İbn Havkal gibi, Hazar Deniz ve Maverâünnehr etrafındaki Türklerden bahsetti. Türkmen kelimesini ilk kullanan coğrafyacı oldu. O, İbn Havkal'ın eserindeki bilgileri bir ileri merhaleye taşıdı. el-Makdisi'nin bu eseri ile biraz önce bahsettiğimiz İbn Havkal'ın eseri klasik İslam coğrafya edebiyatının zirvesini temsil ederler.⁹⁵

Bütün bu coğrafyacılar sonra gelen Mukaddesi(ö.988), "*Ahsenü't-Tekasim ve Fi ma'rifaül Ekalim*" adlı eserinde, canlı ve sanatkârane bir üslupla, İslam dünyasının büyük bir bölümünü bizzat dolaşarak; her bölgeyi sistematik bir şekilde beşeri ve iktisadi coğrafyası, sosyal yapı ve folkloru, din ve mezheplerin dağılımı, insanların ahlaki ve kültürel özellikler, idari ve mali tarihi cihetiyle anlatmaktadır. Demografik özellikler, örf ve adetler, din ve mezhepler, üretimi gerçekleştiren ürünler, kullanılan ağırlık ölçüleri ve paralar, topoğrafik ve jeolojik yapı, arazinin ziraata elverişliliği ve bitki örtüsü gibi konular başta olmak üzere gezip gördüğü yerlerin fiziki ve beşeri coğrafyası ile dini, kültürel ve ekonomik yapısı hakkında geniş bilgiler vermiştir. Ayrıca yazar İslam dünyasının farklı bölgelerindeki ilmi seviye ve farklılıkları hakkında dahi detaylı bilgiler verir. Bir batılı onun için "İnsanlığın yetiştirdiği en büyük birkaç coğrafyacının biridir." demektedir.⁹⁶

İstahri-İbn Havkal çifti gibi, Mukaddesi de zamana ağır bir bedel ödeyecektir. Eserini yazmak için kırk yaşına gelmeyi ve seyahatlerini tamamlamayı beklemiştir. Mukaddesi eserini "sağlam temeller" üzerine oturan ve "güçlü sütunlar"ın ayakta tuttuğu bir yapıya benzetir. Yapının en sağlam bölümü -ana duvarlar- coğrafyacının "birinci elden gördüğü, anladığı, tanıdığı ve kaydettiği" olgulardan oluşur. Mukaddesi, "ben yapıyı bunun üzerine yükselttim, direkleri ve sütunları diktim" der. Coğrafyacı autopsia (kendi gözleriyle tanık olmak)'nın keşifsel değerini öyle

⁹⁵ Şeşen, a.g.e., s. 102-103.

⁹⁶ Demirci, a.g.m., s. 12.

kararlılıkla ifade eder ki, mesleğinde gözle tanıklığı sadece kendisinin ustaca kullandığını düşünmeye hazır bir görünüm sergiler. “Hiçbir eyaleti ziyaretlerinin dışında” bırakmadığını yüksek sesle açıklarken, öncüllerinin, neredeyse hepsinin tembellik edip sadece işitsel bilgiyle yetindiği düşüncesini yaymayı amaçlar.⁹⁷

Levi-Strauss’un hatırlattığı gibi seyahat aynı anda “mekân, zaman ve toplumsal hiyerarşide yer değiştirmek” ise, o zaman Mukaddesi hem bir zaman ve mekân kâşifi, hem de toplumsal sınırları aşan bir adam olmuştur. Bu üç yer değiştirme türü, ustaca bir gözlem sanatıyla birleşince, onun insanlar hakkındaki merakını gidermesini sağlamıştır. Her zaman ahlaki açıdan onaylanmış yöntemlere başvurmaz. İki yüzlülük, yalan, hilekârlık, sahtekârlık, her yol mubahtır. Bir toplumsal sızma sihirbazı olan Mukaddesi, giz perdelerini yırtıp atan birisidir. “İçeriden” gözlem yapmak için kandırdığı insanların haberi olmadan aşırıldığı bilgiler, casusluk alanına girer. Muzip Mukaddesi, birçok maceralı seyahatini pek tuhaf romancılar gibi aktarır.⁹⁸

el-Belhi’nin (ö. 322/934) İslam ülkelerinin tasviri mahiyetindeki *Suvar el-Ekalim* adlı eseri izahlı bir atlas şeklindedir. Bu çalışmayı İstahri (hicri IV. Yüzyılın ilk yarısı) yeniden ele aldı, onun yirmi bir harita ihtiva eden mecmuasını da İbn Havkal (ö. 365/975) tekrar işledi. Aynı yüzyılın tarih ve coğrafya bilginlerinden el-Mesudi, uzun ilmi gezileri sayesinde son derece değerli bilgiler vermiştir. Onu takip eden el-Mukaddesi ise Belhi an’anesini en olgun şekline ulaştırdı.⁹⁹

Kısacası X. Asır coğrafyacıları, o zamanki İslam dünyasındaki belli başlı şehirlerin nüfus, kültür ve sosyo ekonomik yapısı, ticaret ve yol ağları ile şehirlerarasındaki mesafelerin ayrıntılı bir tasvirini yaparlar.¹⁰⁰ İslam dünyasında kaleme alınan Ortaçağ coğrafya kitapları, genellikle siyasi ve askeri tarihe dair bilgiler veren dönemin İslam tarihçilerinin ihmal ettikleri sosyal ve iktisadi hayat için son derece önemli bilgiler ihtiva ederler. Bilindiği gibi bu eserler ülkeler ve şehirlerarasındaki yolların durumu ve mesafeleri ve bölgeleri ve fiziki yapıları gibi coğrafi bilgilerin dışında şehirler, şehirlerin mimari yapıları, konuşulan diller, nerede hangi çeşit ürünlerin yetiştirildiği, bu ürünlerin fiyatları ve hangi tür ağırlık ölçülerinin kullanıldığı gibi hususlarda verdikleri bilgilerle de hala günümüzde araştırmacıların ilgi odağı olmaya devam etmektedirler.¹⁰¹

⁹⁷ Touati, *a.g.e.*, s. 129.

⁹⁸ Touati, *a.g.e.*, s. 128.

⁹⁹ Çetin, *a.g.m.*, s. 302.

¹⁰⁰ Demirci, *a.g.m.*, s. 12.

¹⁰¹ Altan Çetin, “Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sy. 19, 5, (Ankara-Güz), 2005, s. 103.

On ikinci yüzyılın en önemli coğrafyacılarından olan İdrisi ise, Endülüs'ün ve Batının en iyi coğrafyacısı olarak nitelendirilir. Resulullah (sav)'ın sülalesindendir. 493/1099 senesinde Sebte'de doğdu ve Kurtubada eğitim aldı. Gençlik döneminde İspanya, Portekiz, Fransa, Güney İngiltere, Kuzey Afrika gibi çeşitli coğrafi bölgelere seyahatlerde bulunmuştur. 16 yaşında seyahatte bulunduğu İstanbul ve Anadolu kentlerinden önemli bilgiler toplamıştır.¹⁰² Norman kralı II. Roger (1097–1155)'in daveti üzerine Sicilya'ya gitmiş ve çalışmalarını burada sürdürmüştür. Kral II. Roger ölmeden bir müddet önce hazırladığı dünya coğrafyasına ait büyük gümüş küre ve Roger'in Kitabı(=*Kitab el-Rucari*) adını taşıyan eserini krala takdim etmiştir. Bu kitap içerisinde yer alan 70 paftalık dünya haritası o döneme kadar bilinen dünya coğrafyasını tasvir eden en kapsamlı çalışmadır. Haritacılık tarihinde önemli bir yeri olan bu çalışma İdrisi'nin kendi gözlemlerinin ve kral II. Roger'e seyyah ve tacirlerin sunduğu raporlardan yararlanılarak hazırlanmıştır. İdrisi'nin bir diğer eseri olan *Nüzhetü'l-Müştak fi'ihiraki'l-Afak*, Ortaçağda yazılmış yerkürenin genel ve sistematik coğrafyası hakkındaki en kapsamlı çalışmalardan biridir.¹⁰³ 16.asırda Latinceye çevrilmiştir. Bu tarihten beri müsteşrikler bu kitaba çok önem vermişlerdir. Bu güne kadar bu kitap basılmamıştır. Sadece ondan bir parça neşredilmiştir. İdrisi çalışmalarında Batlamyus'un kitaplarını ve görüşlerini esas saymıştır. İdrisi'nin coğrafya bilimine en büyük katkılarından birisi Müslüman coğrafyacıların keşfettikleri coğrafi bilgileri Batıya aktarmasıdır.¹⁰⁴

Coğrafyada Ortaçağ'ın en büyük musanniflerinden sayılan İdrisi, yeryüzünde gördüğü coğrafi konular hakkında yazıyordu. O Arap usulünü yol ediniyor, milletlerin hallerini tafsili olarak açıklıyordu. Kitabında bütün beldelerdeki binaların, eserlerin güzelliklerini açıklıyor, Müslüman âleminin vasıflarından bahsetmiyor bilakis Avrupa'daki Hristiyan âlemini iyi bir şekilde anlatıyordu. Roger'in onun emri altına verdiği seyyahlar ve bu seyyahların çeşitli Avrupa ülkelerinden getirdikleri bilgiler de faydalı oldu. Fransa'dan, İtalya'dan, Avrupa'nın ortasından ve doğusundan birçok malumatı ona iletmişlerdir. Endülüs beldelerinden ziyaret ettiği yerleri betimleyici bir üslupla birlikte tarihi bilgileri de ihtiva eden, Tulayta örneğinde olduğu gibi, malumatlar verir. Ora hakkında bize, şu bilgileri aktarır;

“Tulaytula, Talebira'nın doğusunda çok güzel bir şehirdir. Orada çok güzel gösterişli binalar, etrafını çevreleyen surlar ve bahçeler vardır. Ayrıca Tacu diye

¹⁰² Yakıt, *a.g.e.*, s. 99.

¹⁰³ Yakıt, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁰⁴ Yakıt, *a.g.e.*, s. 207.

isimlendirilen büyük bir nehrin yanında çok güzel kemerli taş köprü vardır. Bu şehrin tek köprüsüdür. Su, hızlı ve köpürerek bu köprü'nün altından şiddetle geçip, köprü'nün sonunda yüksekliği yukarıya doğru 90 zira olan su dolabına kadar çıkıp onun üzerinden de akarak şehre girer. Müslümanlar Endülüs'ü fethettikleri zaman orada depolanmış (biriktirilmiş) birçok şey buldular. Altından değerli taşlardan yapılmış 70 taç, mücevherli bin kılıç, altın ve gümüş kaplar gibi elde edilmesi mümkün olmayan daha birçok şey. Davud bin Süleyman'ın sofrasını da Endülüs'ün fethinde orada buldular. Bu sofraya şimdi Roma'dadır.”

İdrisi 548/1153 senesinde bu kitabını tamamladı ve coğrafyayla ilgili başka bir kitap yazdı. Bu kitabını *Ravdu'l-Üns ve Nüzhetü'n-Nefs* veya *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* diye isimlendirmiştir. İdrisi h 562/1166 senesinde vefat etmiştir.¹⁰⁵

Harita konusunda yazarlarımız aynı görüştedir: Okyanus, bahr-i muhit, karayı bir kolye gibi çevreler ve tüm denizler, açık denizler onunla temas halindedir. Sorun, Mukaddesi'nin de dediği gibi, denizlerin okyanusa mı döküldüğünü, yoksa okyanustan mı çıktığını bilmektir. Örneğin İstahri ve İbn Havkal, Akdeniz'i ve Rum denizini Okyanus'ta birbirinin zıt yönünde açılmış iki “kanal” olarak gören ikinci varsayıma yakındır. Mukaddesi okuduğu kitaplardan kaynaklanan tereddüdünü açıkça sergiler, ama sonuçta diğer çözümü yeğler; denizler için nehirler neyse, okyanus içinde denizler odur. Tıpkı akarsu benzerleri gibi, güneye, toprağın daha alçak olduğu yöne, hatta daha da uzağa, karanın dalgaların altında kaybolduğu yere doğru inmesi gereken nehirlerdir onlar da.¹⁰⁶

Denizlerin kaynağı veya döküldüğü yer olan Okyanus, her durumda ayrı tutulmaktadır ve Mukaddesi onu diğer denizler arasında saymayı reddeder. Peki, kaç deniz vardır? Bu tartışma noktalanmamıştır. Sayı, Okyanus dâhil, ikiden yediye değişmektedir. Bize yerküre denizlerinin özlü bir panoramasını sunan *Hududu'l-Âlem'in* ileri sürdüğü sayı yedidir.¹⁰⁷ Bu eser Okyanus sayısını da ikiye çıkarır; doğudaki deniz, beş körfeziyle kabaca Hint Okyanusu'na denk düşen büyük denize bitişiktir.¹⁰⁸

Diğer önemli sayı, Batlamyus'tan miras kalan beş sayıdır. İbn Rusteh de, daha önce belirtilen iki denize Okyanus, Karadeniz ve Hazar denizini ekleyerek bu sayıya ulaşır. İbn el-Fakih dörtte kalır: Doğu denizi, Akdeniz, Hazar denizi ve Harizm ile Roma arasında uzanıp, Thule adasını da barındıran deniz. Mesudi beş, altı

¹⁰⁵ Dayf, *a.g.e.*, s. 20-21.

¹⁰⁶ Miquel, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁰⁷ Bkz. V. Minorsky, *Hududu'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, (Çev. Abdullah Duman ve Murat Ağarı), İstanbul, 2008, s. 6.

¹⁰⁸ Miquel, *a.g.e.*, s. 26.

ve yedi arasında tereddüt eder, bir an için Azak denizini de hesaba katıp altıda karar kılar, sonunda tüm bu denizlerin aslında bir tek denizi, Okyanus'u oluşturduklarını, onunla bağlantılı olduklarını belirterek bir tek deniz olduğu sonucuna varır. Önce yedide karar kılan İhvanü's-Safa, İbn el-Fakih'le aynı rivayeti kullanarak (onun dördüncü sırasında Slavlar denizi adı verilen deniz yer alır) ve Doğu denizini dörde bölerek bu sayıyı bulurlar.¹⁰⁹

Bu görüşün karşısındaki Mukaddesi ise, kendisine itiraz eden hayli bir muhatapla ve Kuran'dan gösterdiği kanıtlarla yürüttüğü uzun bir tartışmanın sonucunda, her şey hesaba katıldığında sadece iki deniz bulunduğu sonucuna varır. Bir yerinde: Eğer deniz, diğer yedi denizle de genişlerse, başka bir yerinde ise:[Rabbimiz] salmıştır iki denizi; buluşup kucaklaşıyorlar, dendiğine göre, gerçekten de ileri sürülen sayıların kaynağı Kuran'dır.¹¹⁰

A.Miguel'in bahsettiği *Hududü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib* adındaki kitap 372/982-83 yılında kaleme alınmıştır. Yazarı bilinmeyen eser, Kuzey Afganistan'daki Guzganın yöneticisi Emir Ebu'l-Haris Muhammed b. Ahmed'e atfedilmiştir. *Hududü'l-Âlem* adlı eser Uluğ Bey'in kayıp bir kitabı araştırırken, Ebu'l Fazl Gulpayagani tarafından üçlü bir kitabın içinde bulunmuştur.¹¹¹

Hududü'l-Âlem'de nakledilen malumat yazarın seyahat ederek gezip gördüğü yerler hakkındaki bilgiler gibi görünmemektedir. Kitabın kaleme alındığı dönemde Müslüman coğrafyacıların Yunan coğrafyacılarından etkilendiği bilinmektedir. Bunların başında Batlamyus gelmektedir. *Hudud*'da geçen cümlelerden, müellifin genel olarak Yunan filozoflarından etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu müelliflerden Aristo ve Batlamyus'u zikretmektedir. Müellifin başka kaynak zikretmemesi *Hudud*'u sadece Yunan coğrafyacılarından aktararak yazdığı anlamına gelmez. Barthold ve Minorsky'in de kaydettiği gibi, Guzganın ve Gilan dışındaki kayıtları onun eserinin farklı kaynaklardan derlediğini düşünmemize zemin hazırlamaktadır. Bu kaynakların arasında İbn Hurdazbih, Ceyhani, İstahri ve Mes'udi gibi Müslüman coğrafyacılar bulunmaktadır.¹¹²

Yazar eserin başında kitabın içeriği ile ilgili olarak şu bilgileri verir: Bizden öncekilerin kitaplarında ve hikmet sahibi insanların akıllarında kalanlardan haberlerini bulduğumuz dünyanın bütün ülkeleri, bu ülkelerin her birinin özellikleri, büyüklük veya küçüklükleri, nimetlerinin azlığı veya çokluğu, zenginlikleri,

¹⁰⁹ Miquel, *a.g.e.*, s. 27.

¹¹⁰ Miquel, *a.g.e.*, s. 26.

¹¹¹ Minorsky, *a.g.e.*, s. X.

¹¹² Minorsky, *a.g.e.*, s. XII.

nüfusları, tarım yapılıp yapılmadığı, ayrıca dağlar, nehirler, denizler ve çöllere göre konumları ile elde edilen ürünlerini ortaya koyduk. Dünya üzerindeki denizlerin konumlarını, dar ve geniş yerlerini ve Haliç denilen girintileri ve denizden elde edilen bütün ürünleri açıkladık. Ekilip dikilen ve ıssız yerleriyle büyük adaları, bu adalardaki halkın durumu ile ürettikleri şeylerin tamamını ortaya koyduk. Aynı zamanda dünyadaki büyük dağları, bu dağlardan elde edilen çeşitli madenleri ve üstünde yaşayan hayvanları açıkladık. Dünyanın büyük nehirlerini, bu nehirlerin çıktıkları ve denize döküldükleri yerleri, ayrıca tarım için kullanılan ve özellikle içerisinde gemilerin gidip gelebildiği büyük nehirleri gün yüzüne çıkardık.¹¹³ Eser daha çok, dünya üzerindeki ülkeler ve bu ülkelerin göze çarpan özellikleri, önemli şehirleri, komşu ülkeleri, bu ülkelerdeki bazı kavim adları ve bazı bölgeleri ile ilgili bilgiler sunmaktadır okuyucuya. Ayrıca eserinde Türk kavimleri ve Türk ülkeleri hakkında da geniş bilgiler vermiştir.

Şimdiye kadar anlatılan konuyu kısaca şu şekilde özetleyebiliriz. İlk eserini ve örneğini İbn Hurdazbih'in (ö. 300/912) *el-Memâlik ve'l-Mesâlik* adlı eseri ile verdiği Tarih Coğrafya alanı, ilerleyen süreçte gerek bölgesel ve gerekse astronomik anlamda pek çok ilerleme göstermiştir. Değişik açılardan değerlendirilebilecek olan bu süreci Irak ve Belh ekolleri bağlamında ele almak daha sağlıklı olacaktır. Zira Kazvini'ye kadar olan yazarlar, ana hatlarıyla bu iki ekol bağlamında değerlendirilir. İbn Hurdazbih (ö. 300/912), Ya'kubi (ö. 292/905) ve İbnü'l-Fakih (ö. 289/902) ile başlayıp, İbn Havkal (367/977'den sonra) ile sona eren bu süreç, H.3 ve 4/M. 9 ve 10. yüzyılları kapsayan bir döneme karşılık gelir. Bu dönemin temel özelliği 11. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanan çalışmalara hazırlık niteliği taşımasıdır.

Bu dönemde söz konusu edilebilecek müellifler başlıca iki bölümde değerlendirilir:

- Irak Coğrafya Ekolü mensubu yazarlar
- Belh Coğrafya Ekolü mensubu yazarlar

İslam coğrafyacılarının klasik dönemlerini 9. ve 10. yüzyıllar oluşturur. 9. yüzyılın ortalarında Irak'ta tasviri coğrafya ekolü, 10. yüzyılda Belh coğrafya ekolü ortaya çıkmıştır. Irak'ta ortaya çıkan ekolün en önemli temsilcileri şunlardır:

- İbn Hurdazbih (ö. 300/912)
- Ya'kubi (292/905)
- Mes'udi (ö. 345/958)

¹¹³ Minorsky, *a.g.e.*, s. 2.

- İbnu'l-Fakih (289/902)
- İbn Rüsteh (ö. 300/913'ten sonra)
- Kudame b. Ca'fer (ö. 337/948)

Belh ekolünün önemli temsilcileri olarak ise şunlar gösterilir:

- Belhi (322/934)
- İstahri (ö. 340/952'den sonra)
- İbn Havkal (ö. 367/977'den sonra)
- Makdisi (ö. M. 10. yüzyıl sonları)

Irak coğrafya ekolü ile Belh coğrafya ekolü arasındaki en temel farklılık, bölgesel coğrafyaya geçiş olarak adlandırabileceğimiz yeni yapılanma biçimidir. Irak coğrafya ekolünün temsilcileri, Ekümenik Dünya'yı bir bütün olarak ele alıp, eserlerinde bir dünya tasnifine ve tasvirine yönelmişlerdir. Hâlbuki Belh coğrafya ekolünün temsilcileri, Dünya tasvirinden ziyade, İslam ülkelerinin ve halklarının geniş ve ayrıntılı anlatımları üzerinde durmuşlar, çalışmalarında İslam topraklarının dışında kalan ülkelerin bahislerine yer vermemişlerdir.¹¹⁴

IV.(XI.) asra kadar yapılmış ve seyahat edebiyatına kaynak olabilecek başka seyahatler de vardır. Anacak bunlar, kısa süreli seyahatler olduğu için üzerinde fazla durulmamış ve ilgi görmemiştir. Ammara b. Hamza, el-Gazal lakaplı Yahya b. El-Hakem el-Bekri(ö.250/864), Muhammed b. Musa el-Müneccim(ö.259/873), eş-Şafii(ö.204/820), er-Razi(ö.334/955), Ebu'l-Müslim el-Cermi, Hz. Ebu Bekir döneminde yaşayan Abbade b. es-Samit, Halife el-Mütevekkil(ö.247/861) döneminde yaşamış olan Nasr b. el-Ezher, el-Fidyatü'l-Mugarrirün'un seyahatleri bu tür seyahatler arasında yer almıştır. Ammara b. Hamza'nın Bizans topraklarına yapmış olduğu seyahat büyük olasılıkla halife el-Mansur(ö.158/775) döneminde yapılmıştır. el-Gazal de kimilerine göre Bizans topraklarında seyahat etmiştir. VI. (IX.) asırda yukarıda da belirtilen el-Fityetü'l-Mugarrirün diye anılan sekiz amca çocuğu, aralarında sözleşerek macera ve tehlike dolu bir seyahate çıkmışlardır ve Atlas Okyanusu'nda birkaç ay, pek çok tehlikeye göğüs gererek çeşitli adalara ayak basmışlardır. *Rihletü'l-Fityeti'l-Mugarririn* adlı eserle şöhret bulan sekiz gencin bu seyahatleri önemli kabul edilmiştir.¹¹⁵

¹¹⁴ Murat Ağarı, *Kazvini'nin Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad'ı*, İstanbul, 2009, s. 5-6.

¹¹⁵ Yazıcı, a.g.m., s. 107.

Bura da bazı Arap gezgin ya da coğrafyacıların ihmal edildiğini belirtmemiz gerekir. Mesela; Ebu Zeyd es-Sirafi'nin(ö.368/979) seyahatleri bu alanda isim yapmış İbn Batuta'nın seyahatlerinden çok daha eskidir. Yukarıdaki isimlere İbn Vehb el-Kureyşi, İbnü'l-Haik el-Hemedani(ö.334/945), İbnü'l-Müneccim, Ebu Ubeyd el-Bekri(ö.487/1094), kuzey Afrika üzerinden Asya'ya geçip Kuzey Rusya ve Doğu Avrupa'ya yapmış olduğu seyahatlerle ilgili önemli bilgiler bırakan *Tuhfetu'l-Elbab ve Nuhbetu'l-E'cab* adlı eseriyle Muhammed b. Abdurrahim el-Gırnati (ö.569/1173), Üsame b. Munkız (ö.584/1188) ve daha birçok şahsiyeti eklemek mümkündür.¹¹⁶

Yukarıda adı geçen Üsame b. Munkız'ın kitabında topladığı seyahat gözlemleri ve anıları Arap edebiyatının emsalsiz bir parçasıdır. Ortaçağ'a yepyeni ve geniş bir pencere açar. Arap kültürü ve bu kültürün Batı düşünce ve uygulamalarıyla ilişkisi hakkındaki bilgilerimize paha biçilmez bir katkı niteliğindedir. Bu bağlamda Üsame'nin yazdığı kitabından bazı pasajlar sunmak istiyorum:

“Şartlar, şimdi, Şam'a gitmemi zorunlu kıldı. Atabek'in elçileri, birbiri ardınca Şam emirine geliyor ve benim Atabek'e gönderilmemi istiyordu. Bu şehirde sekiz yıl kaldım. Şam emiri, bana büyük hediyeler ve tahsis ettiği zeametlerle ikramda bulundu. Beni kendisine yakın bir mevkie getirmekle ve diğer bazı ihsanlarla üstün tuttu. Bunlar, Emir Mu'inüddin'in iyiliklerine, daimi dostluğuna ve menfaatlerimi korumasına ilave olarak (zikredilmesi gereken) şeylerdi. Ne var ki, bazı sebepler beni Mısır'a gitmeye zorladı.”¹¹⁷

Asıl adı Ebu Yahya Cemaluddin Zekariya b. Muhammed b. Mahmud b. Yahya olan Kazvini (ö. 682/1283) ise, İslam coğrafyacılığının gelişme döneminde eser vermiş bir coğrafyacıdır. Çocukluğu Kazvini'de geçmiş, ancak burada uzun süre kalmamış, daha sonra Dimaşk'a göç etmiştir. İran, Irak ve Şam dolaylarını dolaşarak bilgi toplamıştır. Ayrıca Kazvini eserlerinde, hem Irak hem de Basra ekolü yazarlarından da faydalanmıştır. Kazvini'nin kayıtlara geçen iki eseri mevcuttur. Günümüze ulaşan iki eserinden biri ve daha meşhuru olan *Acaibu'l-Mahlukat* ve *Garaibu'l-Mevcudat* ve özellikle konumuzla alakalı olan ve diğerine nazaran daha az tanınan *Asaru'l-Bilad* ve *Ahbaru'l-İbad* adlı eserleridir. Bir önsöz ve üç mukaddimeden sonra yedi bölgenin ele alındığı bir coğrafya kitabıdır. Çok sayıda kaynaktan istifade edilerek yazılmıştır.¹¹⁸

¹¹⁶ Yazıcı, a.g.m., s. 115.

¹¹⁷ Üsame b. Munkız, *Kitabu'l-İ'tibar(İbretler Kitabı)*, (Çev. Yusuf Ziya Cömert), İstanbul, 2008, s.28.

¹¹⁸ Ağarı, a.g.e., s. 3-4.

V. (IX.) yüzyılda çok yönlü ve araştırmacı âlim el-Biruni çalışmalarında coğrafyaya da yer verdi. Hindistan hakkındaki ünlü eserinde bu ülkeyi tasvir etti: astronomiye ait olmakla birlikte *el-Kanunü'l-Mes'udi*'sinde birçok coğrafya meselelerini ele aldı; bir başka eserinde denizlerin yerlerini tayin için bir dünya haritası verdi; *el-Asarü'l-Bakiye*'sinde yeryüzü haritalarının projeksiyonları için bazı usuller tarif etti. Yeryüzünün küre şeklinde oluşundan çok bilinen bir husus gibi bahsederek bunu yerçekimiyle izah eden bu bilgin, jeodeziye ait ilk müstakil eser olan *Tahdidü Nihayati'l-Emakin*'inin çeşitli yerlerinde, onun jeolojiye ve fiziki coğrafyaya dair birçok meseleyi, kıyasa, şahsi müşahede, araştırma incelemelerine dayanarak birçoklarını günümüzün izah şekilleriyle ele aldığı görülür.¹¹⁹ Biruni'nin yukarıda belirttiğimiz dünya haritasında, kendi zamanında bilinen kıtaların bir haritasını çizmekle kalmamış, yeni kıtaların varlığına da işaret etmiştir. *Tahdidü Nihayati'l-Emakin*'de şöyle demektedir: “Doğu ve Batı kısımlarda oturulan toprakların var olduğunu düşünmeyi engelleyen hiçbir şey yoktur. Oralarda fazla soğuğa ve sığağa mani yoktur... ve işte bunun için, şu her tarafı sularla çevrili dünya parçasının ötesinde de bazı bölgelerin var olması zorunludur.” Böylece Biruni, Amerika kıtalarının ilk defa haritasını çizen Piri Reis'ten beş asır evvel bu kıtaların var olabileceğine dikkat çekmiştir.¹²⁰

Yine bu devrin belli başlı coğrafyacılarından el-Bekri (ö. 487/1094) aynı mahiyetteki eski çalışmaları kendi bilgileriyle tamamlayarak yolar ve memleketlere dair, kısmen elimizde bulunan mühim eseri *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'ten başka, klasik devre şiirinde, hadiste ve eski vakayinamelerde geçen yer adarlı için, alfabetik bir coğrafya lügati olan *Mu'cem Me'sta 'cem*'i de yazmıştır. Bir sonraki yüzyıl müelliflerinden el-İdrisi'nin 548'de (1154) yazdığı *Nüzhetü'l-Müştak*'ı, yetmiş parçadan müteşekkil dünya haritası ve tasviri metin kısmıyla, sistemli ve ilmi coğrafyanın mühim merhalelerindenidir. VII.(XIII.) yüzyılda Yakut el-Hamevi *Mu'cemü'l-Buldan*'ında, kendisinden önceki çalışmaların sistemli bir terkiibini ortaya koydu. Bu alfabetik coğrafya ansiklopedisi çeşitli sahalarda yapılan araştırmalarda daima başvurulmuş bir kültür tarihi hazinesidir.¹²¹

İçerisinde çalışmalarını ele aldığımız bazı seyyahlar -Makdisi ve Biruni gibi- sadece gezi olsun diye yolculuk yapmamışlardır. Onlar gezdikleri yerlerin coğrafik ve diğer yönlerine ihtimam göstermişlerdir. Makdisi'nin İslam dışındaki medeniyetleri vasıflandırmasında olduğu veya Biruni'nin Hint kültürüne yönelik

¹¹⁹ Çetin, a.g.m., s. 302.

¹²⁰ Mehmet Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara, 2000, s. 110.

¹²¹ Çetin, a.g.m., s. 302.

olan çalışmasında görüldüğü gibi. Bu seyyahlar, gezdikleri, ziyaret ettikleri veya ikamet ettikleri beldelerin kültürlerini, siyasi ve içtimai hallerini şahsi gözlemleriyle en güzel şekilde aktarmışlardır. Bütün bunlar, onların yolculuklarının önemini açık bir şekilde ortaya koyar ve etnografik çalışmanın da özünü oluşturur.¹²²

Uzak denizlere açılan şair ve edip denizcilerden, başlarından geçen acayip maceraları ve uzak deniz savaşlarını birer hatıra ve birer seyahat edebiyatı eseri halinde kaleme alanlar oluyordu. Bizde Piri Reis'in *Mir'atü'l-Memâlik'i* ve *Kitab-ı Bahriye*'si bunlardandır. Piri Reis bu eserlerinde bilgi ve hatıralarından coğrafi bir kitap oluşturmak ve böylece okuyucuya faydalı olmak için kaleme almış, sade ve nesnel bir üslup kullanmıştır. Asıl önemli eser olan *Mir'atü'l-Memâlik*'te, Seydi Ali Reis, bütün kara ve deniz macerasını, Mısır donanması kaptanlığına tayininden Hindistan yolculuğuna kadar gördüğü memleketleri, görüştüğü hükümdarları, başından geçen ilginç hadiseler anlatır.¹²³

2. 3. Siyasi Seyahatler

Tarih boyunca Arap ülkelerinden başka ülkelere pek çok seyahat yapılmıştır; ancak on altıncı yüzyıla kadar, özellikle Avrupa'nın ve Asya'nın Kuzeyi ile Afrika'nın bazı bölgeleri Arapların pek ilgisini çekmemiştir. Zaman zaman bazı seyahatler yapılmış olsa da bunlar marjinal olarak kabul edilmiştir. I.(VII.) asırdan itibaren Araplar, diğer milletlerle hem seyahatler hem de çeşitli heyetler vasıtasıyla irtibat kurmuş ve bu şekilde komşularıyla ilgili önemli bilgiler elde etmişlerdir. Burada, ilk gezginlerin resmi görevliler olduklarını belirtmemiz gerekir. O dönem gezginlerin resmi görevli olarak gitmelerinin ardındaki neden, gidilecek yerlerin uzak olması dolayısıyla büyük harcamaların söz konusu olmasıydı.¹²⁴ Bu bağlamda aklımıza ilk gelen, Abbasi halifesi Vasık Billah'ın (842/847) Sellamü't-Tercüman adlı şahsı Çin Seddi hakkında bilgi edinmesi için Çin'e göndermesidir. Sellamü't-Tercüman, burayı ziyaretten sonra ülkesine dönünce etrafındakilere gözlemlerini anlatmıştır. Diğer taraftan, Arap seyyahların II. (VIII.) asırda Çin'e gittiklerine dair rivayetlerin bulunduğunu burada ifade etmeliyiz.¹²⁵

Emevi hükümdarı II. Abdurrahman tarafından Yahya b. Hakem el-Bakri (770-864) yılları arasında Bizans'a ve Normandiya'ya elçi olarak gitmiş ve gittiği yerler hakkında daha sonra bilgiler aktarmıştır. Abbasi halifesi tarafından Temim b. Bahr el-Muyevvi (760-800) adında birisi ise Uygur ve Dokuz Oğuzlara elçi olarak gitmiş,

¹²² Fehim, *a.g.e.*, s. 12.

¹²³ Turan, *a.g.m.*, s. 255.

¹²⁴ Yazıcı, *a.g.m.*, s. 104.

¹²⁵ Yazıcı, *a.g.m.*, s. 102.

yirmi gün stepte yol aldıktan sonra Turfan yakınlarındaki Kon-chou'ya varmış ve bunlar hakkında bilgi aktarmıştır. Elçi yol boyunca gördüğü Kimek Türklerinin, Zerdüşt ve Maniheist inanca sahip olduğunu aktarmıştır. Abbasi halifesi Mehdi tarafından Ashab-ı Kehf ve Yecüc-Mecüc gibi Kur'an'da anlatılan kavilerin yerlerini tespit için gönderilen heyet de Efes ve Hazar ülkelerini dolaşmış ve geriye birçok bilgi bırakmıştır.¹²⁶

Kuşkusuz bu elçilik seyahatnameleri arasında en meşhuru, İslam'ın Türkler arasında tecelli ediş tarzına dair veriler içeren seyahatnameler çerçevesinde akla gelebilecek ilk örnek; mangal mangal çöl ateşinin yutulduğu aşılmaz yolları kervanlarla geçen İbn Fadlan'ın (ö. 310-922) *Risaletü İbn Faldan* serlevhalı eseridir. Buna Ebu Dülef (ö. 390-1000) Seyahatnamesi'ni de ilave etmek gerekir. Bu iki seyyahın ortaya koyduğu veriler ve ribat ribat dolaşarak Türkistan'a ulaşan Hallac-ı Mansur başta olmak üzere sufilerin gerçekleştirdiği tebliğ seferleri, Türklerin İslamlaşmasında seyahatlerin ehemmiyetini ortaya koyar. İbn Fadlan seyahatin nedenini ve kendisinin bu heyetteki görevini eserinde şöyle açıklar:

“Bulgar (Sakalibe) hükümdarı İlteber Almuş b. Şilki'nin Emir el-Mü'minin (Halife) el-Muktedir'e İslam dinini anlatacak, şeriatın hükümlerini öğretecek, ülkesinde ve bütün memleketinde kendi adına hutbe okunması için minber ve cami yapacak bir heyet göndermesini ve düşman hükümdarlardan korunabilmek için bir kale yaptırılmasını isteyen mektubu geldiğinde, bu konudaki isteği kabul edildi. Bu konuda aracı Nezir el-Harami idi. Ben ise hükümdara, Halife'nin mektubunu okumakla, gönderilen hediyeleri teslim etmekle, fakihlere ve öğretmenlere nezaret etmekle görevlendirildim. Bulgar hükümdarı tarafından Halife el-Muktedir'e gönderilen elçi Abdullah b. Baştü el-Hazeri idi. Halife tarafından gönderilen cevabi elçi ise beraberinde Tegin el-Türki ve Baris el-Saklabi'nin de bulunduğu Nezir el-Harami'nin mevlası ve vekili Sevsen el-Rassi idi. Bahsettiğim gibi, ben de onlarla beraberdim.”¹²⁷

Asya kıtası için karakteristik olan yollardan birini takip eden ve ticaret kervanında tahminen üç bin at, beş bin insan olduğu rivayet edilen İbn Fadlan'ın içinde yer aldığı resmi heyet, ticaret kervanlarının İslamlaşmadaki fonksiyonunu gösteren en ihatalı ve temsil gücü yüksek bir kaynaktır. İbn Fadlanın liderliğini yaptığı hem ticaret hem de tebliğ amaçlı kervanı, Bağdat'tan yola çıkar, Rey, Nişabur ve Merv güzergâhını takip ederek Buhara üzerinden Bulgarlara kadar uzanır. Havarizm ve İdil'e komşu olan ve İslam dünyası ile Hazar ve Bulgarlara giden

¹²⁶ Demirci, a.g.m., s. 12.

¹²⁷ İbn Fadlan, *Seyahatname*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul, 1995, s. 25.

kervan yolu üzerinde bulunan Oğuz Türkleri bu sayede Müslümanlar ile iktisadi ve kültürel münasebetlere geçmişler, bir taraftan hayvan mahsulleri satmışlar diğer taraftan onlardan mamul eşya almışlar ve böylece Müslümanlarla tanışmışlardır.¹²⁸

İbn Fadlan seyahatnamesinde güzergâhı üzerinde bulunan Türk toplumlarının örf-adeti, dini algıları, kültürel yapıları, devlet teşkilatı, günlük yaşayışları vb. gibi konularda bilgi verir. Mesela Oğuzların günlük yaşantısıyla ilgili tarihi bir kaynak değeri de taşıyan şu notları aktarır: “Onlar, kıl çadırlarda oturan ve konup göçen yörüklerdi. Göçebelerde adet olduğu gibi, sık sık yer değiştirdikleri için yer yer onlara ait çadırlar görülüyordu. Çok güç şartlar altında yaşıyorlardı. Bir dine inanmazlar, işlerinde akıllarına başvururlar. Hiçbir şeye ibadet etmezler. Aksine büyüklerine rab derler. İçlerinden biri reisine bir şey danışır, ona “Ey rabbim, şu hususta ne yapayım?” der. Aralarındaki işleri meşveretle hallederler. Bununla beraber bir şeyde ittifak edip onu almaya karar verirlerse, içlerinden en aşağı ve en değersiz olan biri gelip ittifaklarını bozabilir. Allah’a inandıkları için değil de, sırf yurtlarından geçen Müslümanlara yaranmak için aralarında “La İlahe İlla Allah” diyenleri gördüm. Zina diye bir şey bilmezler. Böyle bir suç işleyen birini ortaya çıkarırlarsa onu iki parçaya bölerler.”¹²⁹

İbn Fadlan Oğuzlar’dan ayrıldıktan sonra Peçenekler’e uğrar. Onlarla bir gün kaldıktan sonra yoluna devam eder. Başgırtlı diye bilinen, seyyahımızın Türklerin en zararlıları ve insan öldürmeye en düşkün olarak nitelendirdiği, barbar bir Türk boyu ile karşılaşır. Onlar hakkında ilginç bilgiler verir: “Onlardan biri bir adama rastlarsa onun boynunu vurur, vücudunu bırakarak başını alıp götürür. Onlar sakallarını tıraş ederler ve bitleri yerler. Hırkalarının dikiş yerlerini araştırıp buldukları bitleri dişleriyle ısırarak yerler. Her biri bir ağaç parçasını zeker (erkeklik uzvu) şeklinde yontup üzerine asar. Bir yolculuğa çıkacak veya bir düşmanla karşılaşacak olurlarsa onu öper ve önünde secde eder. “Ey rabbim! Benim için şöyle şöyle yap.” der. Tercümana, “İçlerinden birine sor. Bu konudaki delilleri nedir? Niçin onu (tenasül uzvunu) yaratan tanıyorlar?” dedim. Sorulan kimse cevaben, “Zira ben onun benzerinden çıktım. Ondan başka beni yaratan bir şey tanımıyorum.” dedi. Aralarından bazıları, on iki tane ilahları olduğunu, kışın, yazın, yağmurun, rüzgârın, ağaçların, insanların, hayvanların, suyun, gecenin, gündüzün, ölümün ve hayatın, yerin ayrı ayrı ilahları olduğunu söylerler. Gökte olan ilah ise hepsinin en büyüğüdür.”¹³⁰

¹²⁸ Şeker, a.g.m., s. 39.

¹²⁹ İbn Fadlan, a.g.e., s. 35.

¹³⁰ İbn Fadlan, a.g.e., s. 47.

Nihayet 12 Muharrem 310(12 Mayıs 922)'da Bulgar hükümdarının memleketine varılır. Bağdat'tan 11 Safer 309 (21 Haziran 921)'da yola çıkıldığını göz önünde bulundurursak, böylece bu meşakkatli yolculuk yaklaşık on buçuk ay sürmüştür. İbn Fadlan burada karşılanma şeklini, resmi protokol adabını anlattıktan sonra Bulgarlar hakkında da tarihi bilgiler nakleder. Ayrıca bu bölgede yaşayan Ruslarla ilgili bilgi verdikten sonra Yahudiliği kabul eden ilk ve tek Türk boyu olarak bilinen Hazarlar hakkında da, özellikle devlet erkânıyla ilgili, bilgiler aktarır:

“Hazarların hükümdarına Hakan denir. Gezinti için ancak dört ayda bir dışarı çıkar. Buna büyük Hakan, vekiline de Hakan Beh derler. Orduyu kumanda ve sevk eden, memleketin işlerini yürüten, halk arasına çıkan ve harbe giden Hakan Beh'dir. Etraftaki hükümdarlar bağlılıklarını ona arzeder. Hakan Beh'e de Kündür Hakan denen biri vekâlet eder. Kündür Hakan'a ise Cavşigir denen bir adam vekâlet eder.”¹³¹

Burada hususen vurgulamak gerekir ki Türklerin İslamlaşmasında esas rol odak noktasını ticaretin teşkil ettiği bu seyahat kervanına katılan din adamları, şeyhler ve mutasavvıflardır. İbn Fadlanın seyahat kervanında bulunan âlim ve tüccarlar, gazaların sebep olduğu dertleri hafifleterek unutturmuşlar, aldıklarını fazlasıyla geri vererek bölgeyi İslami bir zeminde yeni baştan inşa etmişlerdir.¹³²

Çok mütecessis bir araştırmacı ve üslupçu olan İbn Fadlan bu eserinde geçtiği yerlerin coğrafyası, halkları, onların dinleri, hukukları, idare tarzları, sosyal durumları, adetleri hakkında gözleme dayanan son derece önemli bilgiler vermişlerdir. 1800 yılından itibaren pek çok çalışmaya konu olan bu eser eski Türk tarihi bakımından son derece kıymetli, önemlidir. Rusların en eski tarihine ait bilgi ihtiva eder.¹³³

Osmanlıların çıktıkları seferlerde konak yerlerini gösteren menazil kitapları ile yapılan işleri günü gününe anlatan ruz-nameler de bir bakıma seyahatname (siyasi) türünün özelliklerini aksettirir.¹³⁴

Bu arada seyahatler zemininde artan münasebetler karşılıklıdır: Âlem-i İslam'dan Batı'ya; Batı'dan Âlem-i İslam'a; dokuma tezgâhı dünya seyyahlarca mekik. Avrupalı seyyahlar Doğu'ya, siyasi müdahalelere zemin teşkil edebilecek unsurları yoklamak üzere seyahatler gerçekleştirmişlerdir. XV. ve XVI. Yüzyıllara kadar uzanabilecek olan İngiliz eksenli oryantalist seyyahların faaliyetleri bu hususa

¹³¹ İbn Fadlan, *a.g.e.*, s. 81.

¹³² Şeker, *a.g.m.*, s. 39.

¹³³ Şeşen, *a.g.e.*, s. 104.

¹³⁴ Turan, *a.g.m.*, s. 255.

ilişkin örneklerdir. Nakşî kılığında Buhara'ya kadar giden H. Arminius Vambéry örneğinde görüleceği üzere yüzde doksan dokuzu derviş donunda gezen casus milletin İslam diyarına yaptığı seyahatler hemen her şeyin birbirine bağlı olduğunu aşikâr kılmaktadır.¹³⁵

Batı düşüncesinde Doğu imajının oluşumunda filolojiden etnolojiye, edebi metinlerden siyasi-ticari kampanyalar için propagandaya, teolojiden siyasete pek çok kurum ve disiplin görev üstlenmiştir. Seyahatler ve gezi raporları da, bu üretim içinde özel bir yere sahiptir. Bu çerçevede Marco Polo'nun seyahati Batı'nın Doğu hakkındaki bilgilerini besleyen, yenileyen önemli bir kaynak niteliği taşır.¹³⁶

Marco Polo, ailesiyle birlikte bu seyahate çıktığında henüz 17 yaşında idi. 3 yıl süren zorlu bir yolculuktan sonra Kubilay'ın ülkesine vardılar. 1275'te de Kubilay'ın huzuruna çıktılar. Marco Polo Kubilay'ın hizmetinde bulundu, onun adına elçilik yaptı, görevli olarak ülkenin birçok bölgesini dolaştı. Kara yoluyla Çin'e yolculuk yapması, deniz yoluyla dönmesi, babası ile amcasından kuzey yolları hakkında bilgiler elde etmesi, Moğol İmparatorunun yanında yüksek bir mevkiye sahip olması... İşte bütün bunlar, Marco Polo'ya, Doğu Asya hakkında olduğu kadar Güney ve Batı Asya hakkında da birçok yeni bilgi sunma imkânı sağlamıştır. Çin'de, İran yolları hakkında elde ettiği bilgiler, Kuzey Buz Denizi'ne, doğuda Japonya'ya, (...) güneyde de Madagaskar'a kadar uzanmaktaydı. Hiç ikamet etmediği ve sadece yolunun üzerinde bulunan İran hakkında elde ettiği bilgiler, önceki yazarlarınkinden çok daha kapsamlıydı. Marco Polo, İran yaylasının ortasında bulunan büyük yayladan bahseden ilk kişidir.¹³⁷

16. yüzyılda Doğu'ya yapılan bilgi toplama yolculuklarının sayısında önemli bir artış gözlenmektedir. Stefanos Yerasimos, Jean Thévenot'un Voyage du Levant adlı eserine yazdığı giriş yazısında, 17. yüzyılda Doğu hakkında yayımlanan seyahatnamelerin sayısının 200'den fazla olduğunu belirtiyor. Bu seyahatlerin çoğu özel girişimlerdi, ama bazıları devletin resmi emriyle yapılmıştı. Buradan çıkarılacak sonuçlardan birisi, elde bulunan onca rapora rağmen yabancı ülkeleri tanımanın artık Batı'da bir devlet sorunu haline geldiğidir.¹³⁸

Seyyahların anlattıkları, Batılı muhayyilede Doğu'nun tutkulu bir merak haline gelmesinde ve Batılıların Doğu'ya yöneltmede teşvik edici bir rol oynadı. Seyyahlar, gezilerinden çeşitli gözlemler ve gezdikleri bölgelere ait metinlerle dönüyorlardı.

¹³⁵ Şeker, a.g.m., s. 40.

¹³⁶ Yücel Bulut, "Oryantalizm, Seyyahlar ve Batı'nın Doğu İmgesi", *Din ve Hayat*, Sy. 2, 2009, s. 65.

¹³⁷ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Terc. Fuat Köprülü), 6. Baskı, Ankara, 1984, s. 152-153.

¹³⁸ Bulut, a.g.m., s. 65.

Sonraki yüzyıllarda bunların yerini, gemiler dolusu Heykeller, kabartmalar, dikilitaşlar alacaktı. Bir kısım seyyahın bu gezilerden-değerli taşlarla- zengin olarak dönmeleri ayrıca ilgi çekmiştir.

Seyahat notları, yayınlanma aşamasında, okuyucunun beklentilerine uygun hale sokulması için editörlerin denetiminden – belki, “sansüründen” demek daha doğrudur- geçmektedir. Bu seyahat notlarından dikkati çeken bir özellik daha vardır: Seyyahlar, gezdikleri yerler hakkındaki gözlemlerini anlatırken kendi gözlemleriyle yetinmemekte, kendisinden önce buralar hakkında yazılanlardan da alabildiğine yararlanmaktaydılar. Bu seyyahların notları da daha sonra gelenler tarafından aynı şekilde kullanılmaktaydı. Kimi zaman bir seyyahın eseri, aslında yazarın hiç görmediği bölgeler hakkında değerlendirmelerini de barındırabilmekteydi.¹³⁹

Bu bağlamda akla gelecek belli başlı seyyahlar (oryantalistler) şunlardır: 1546-1549 yılları arasında Doğu Akdeniz’de dolaşmış bir doğabilimcisi olan Pierre Belon du Mans, Romalı Pietro della Vole de Mısır ve Suriye’yi baştan başa dolaşmış, İran’da daha uzun bir süre kalmış (1619-1626) ve Safevi Krallığı’nın durumunu tasvir etmişti. Suriye, Mısır ve Hindistan’dan toplum ekonomi hakkında keskin gözlemlerle geri dönen Dr. François Bernier (1620-1688), dini konulardaki yaygın önyargıları tekrarlamakla birlikte, Türklerin hoşgörüsünden, dindarlıklarından ve yardımseverliklerinden bahseden 1655 ila 1659 arasında Levant’a seyahat eden Jean Thévenot (1633-1667), 40 yıla yakın bir süre içinde Türkiye, İran, Hindistan ve Endonezya’ya çeşitli defalar seyahat etmiş Jean Baptiste Tavernier (1605-1689), elmas ticareti yapmak için 1665’te Hindistan’a gitmiş, oradan İran’a geçen ve İsfahan’a yerleşen, çivi yazısının isim babası olarak da bilinen Jean Chardin (1643-1713) ve daha yüzlercesi.¹⁴⁰

2. 4. Dini Seyahatler

Dini seyahatler başlığı altında şu seyahat türlerini sayabiliriz:

- a. İlim tahsil etmek ve ilim yaymak için.
- b. Hac ve umre için.
- c. Mescid-i Nebi ve Mescid-i Aksa gibi mübarek yerleri ve ibadethaneleri ziyaret için.
- d. İnsanları İslam’a davet ve insanlara İslam’ı tebliğ için.

¹³⁹ Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi* , 1. Basım, İstanbul, 2004, s. 63.

¹⁴⁰ Bulut, a.g.m., s. 66-67.

e. Din üzerinde oluşturulan baskı ve tehditlerden kurtulup özgürce dini bir hayat yaşamak için (hicret ve iltica).

f. Cihad ve gaza için.

g. Uzak yerlerdeki akraba, hısım ve dostları, üstad ve hocaları, alim ve ustaları ziyaret (sıla-i rahim) için.

Dini seyahatler başlığı altında topladığımız seyahatleri bu şekilde sıraladıktan sonra, bu seyahatler ve bu seyahatleri gerçekleştiren şahıslar ile ortaya konulan belli başlı eserler ile ilgili bilgiler vermeye çalışacağız.

Günahtan korunmak ve kimsenin tanımadığı bir yerde huzur içinde ibadet etmek için geziye çıkanlar vardır. Bazen de ma'ruf ve meşhur olan abidler, zahidler ve sufiler şöhretten sıkılır, riyadan korkar ve memleketlerini terk edip kimsenin kendilerini tanımadığı bir memlekette, tanınmayan, bilinmeyen, sıradan bir kişi olarak yaşamayı tercih eder, kalp huzurunu ve ruh sükûnetini böyle yerlerde bulduklarından seyahat ederler. Gittikleri yerlerde tanınmaları halinde, orayı da terk ederler. Hadis alimleri hadis rivayeti için, fıkıh alimleri fıkıh öğrenmek için sefere çıkar, uzak yerlere gider, diyar diyar dolaşırlardı. Fakat sufilerin sefer ve seyahatleri daha çoktur. Gezgin dervişler meşhurdur. Aslında tarikat/yol, salık/yolcu, ehl-i tarik ve ibn sebil/yolcu, delil/klavuz gibi terimler, tasavvufun temel kavramları olup hepsi sefer ve seyahatle ilgilidir. Bundan dolayı seyahat üzerinde durup bunun hikmet ve faydalarından bahsedenler, adab ve usulünü tespit edip uygulama şeklini anlatanlar sufiler olmuştur. Belli başlı tasavvufi eserlerde, sefer ve seyahat bahsine mutlaka bir bölüm ayrılır.¹⁴¹

Sufilikte sefer ve seyahatin gayesi, nefis terbiyesi ve bilgi (ilim-irfan) edinmektir. İnsan muhayyilesi ile hayal âleminde, aklı ile makuller âleminde, fikri ile soyut varlıklar sahasında seyahat eder, dolaşır, ufuk turu yapar. Madde âlemindeki seyahatler kadar, bu tür seyahatler ve geziler de önemlidir. Fakat asıl önemli olan “salık”ın, ahlakını güzelleştirmek için kötü huy ve vasıflardan uzaklaşıp iyi huy ve vasıflar istikametinde adımlar atması, bunu neticesinde Allah’ın yakınlığını kazanma istikametinde seyr ve seferine devam etmesidir.¹⁴²

Seferin zor ve çetin oluşu, sufiler tarafından bir tür riyazet ve çile olarak algılanmıştır. Bir derviş, nefisini terbiye maksadıyla çilehaneye girip çile çıkardığı gibi, sefere çıkarak da çile çıkarabilir, çilekeş olabilir, bu surette nefisini terbiye edebilir. Bazen şeyhler, bir ihmalinden veya kusurundan dolayı müridlerini

¹⁴¹ Uludağ, a.g.m., s. 7.

¹⁴² Uludağ, a.g.m., s. 9.

cezalandırmak istediklerinde onlara sefere çıkma cezası verirlerdi. Mevlevilikte, dervîşi dergâhtan uzaklaştırmaya “seyahat vermek” denilmektedir.¹⁴³

Sufilerin filologlar gibi Çöl’de, farklı amaçla ile seyahat ettiklerine şahit oluyoruz. Filoloji, şiir, soy zinciri ve eski anlatı uzmanlarının zorlu bedevi okuluna yöneldiği çağda, İslam’da ortaya çıkmaya başlamış yeni bir âlim sınıfı da Çöl’ü arayışlarının amacı haline getirmiştir. Bu sınıf, kurucu bir ötekilik arayışında inzivaya çekilen sufilerden oluşmaktadır.

Sufiler “çöle” doğru yola çıkmalarını gerçekleştirmek için, doğası ve amacıyla rihle’den kökten ayrılması gereken bir seyahat türü icat etmişlerdir. Rihle’nin ayırt edici niteliği, bilindiği gibi, bilinen ve kabul edilen yerlere doğru, yine bilinen ve kabul edilen hocalarla buluşmak üzere yola çıkılmasıdır. Diğer âlimler gibi sufiler de rihle’yi düşünce üstatlarına yaklaşmak için kullanmıştır. Ama onlardan farklı olarak, kısa sürede rihle’nin sınırlayıcı ufkunu görmüşlerdir. Onların saptamasına göre, rihle insanı bilginin sadece bir yönüne, zahir’e götürebilir. Ama sufiler kendilerini, bilinen nedenlerin dışında batın’ın çözülmesine yönelik bir ilmin taşıyıcıları olarak görmektedirler. Bu nedenle görüntülerin ötesine geçmelerini sağlayacak yeni bir yer değiştirme biçimi bulmak zorunda kamışlardır: Gerçeklik hakkındaki gizemli bilgilerini derinleştirmenin başlıca araçlarından biri haline getirerek, kanıtlayıcı bir statüyle donattıkları *siyahat*.¹⁴⁴

Çöl figürünün, sufiliğin söylem ekonomisi içine boylu boyunca girişi tartışılmaz bir biçimde Cüneyd’le (ö. 298/910) gerçekleşmiştir. Bu figüre özgü retorik ve simgesel etkiler, sufilik deneyiminin öncelikle bir çöl deneyimi olarak görülmesine yol açmıştır. Bağdatlı büyük sufi öğrencilerden birine “tinsel yolun tehlikeleri”ni betimlerken uçsuz bucaksız çöllerin tehlikelerini ve belirsizliğini bilen birinin dilini kullanmaktadır. Allah’a doğru yola çıkmayı, İran’ı Horasan’dan ayıran büyük Mafaza çölünü geçmek kadar tehlikeli bir iş olarak betimler. Salik çölün içine girdikçe, o zamana dek yolunu bulmasını sağlayan az sayıdaki nirengi noktası, yapısı belirsiz bir zeminin engebelerinde önce silinmeye, sonrada yok olmaya başlar. O zaman el yordamıyla ilerleyerek “bilinmeyen bir mekân”ı kateder ve “sınırsız bir enginliği” geçer. Yumuşaklık yerini çoktan düşmanlığa, güvence korkuya bırakmıştır. Terk etmenin ve vazgeçmenin ilk sıkıntıları kendini hissettirir. Sonra umutsuzluk bastırır: “O zaman artık arayan için hiçbir yol, dolaşan için hiçbir amaç, kaçan için hiçbir kurtuluş kalmaz.” Her dönemeç kutsal bir dehşet yaratır. Her çukur insanı hiçbir yere düşüren bir düşüşe yol açar. “Onu kim bu durumdan kurtaracak,

¹⁴³ Uludağ, a.g.m., s. 7.

¹⁴⁴ Touati, a.g.e., s. 152.

kim bu tehlikeden çekip çıkaracaktır?” Allah’ı arayan, geçirdiği bütün bu tehlikelerden sonra hala hayatta olduğunu düşünerek teselli bulabilir. Buna ikna olmak için, yitip giden sayısız insanı düşünmesi yeter. “Bu işe atılan ne çok insan sürüklenip gitti, ne çok kendini beğenmiş devrildi, aldatıcı bir yanılsamaya kapılıp ve böylece sonlarını çabuklaştırıp ruhlarının yitip gitmesine yol açtılar.” Cüneyd, Allah’a doğru korkunç cebri yürüyüş betimlemesine burada son verir. Tehlikeli çölü ancak “kısmen betimleyebildiği” için özür diler.¹⁴⁵

Cüneyd gibi daha birçok sufi bu amaçla çöl deneyimi yaşamışlardır. Hallac (ö. 309/922), Horasanlı Bistami (ö. 260/874), Hakim et-Tirmizi (ö. 320?/932), Hamdun el-Kassar(ö. 271/874), İbrahim bin Azam (ö. 161/777), Belhli Şakik (ö. 194/809) bunlardan sadece bir kaçıdır.

Kuşeyri, iki türlü seyahat vardır der:

- a. Bedenin seferi, bir diyardan diğerine intikaldir.
- b. Kalbin seferi ise bir sıfattan diğer sıfata yükselmektir.

Nefsi ile sefer edenler çok, kalbi ile sefer edenler ise azdır. Semaya olan sefer kalp ve ruhla melakut âlemine, Hak Teâlâ’ya olan seferdir. Seyr ve süluk budur. Salik, bu yolun yolcusudur; nefs menzillerinde mesafe alır, kendini geliştirir, kendini aşar, fena da bulur; nefs-beni yok olur, yerine kalp-beni gelir. Nefsanîlik gider, ruhanilik gelir.¹⁴⁶

Muhyiddin İbn Arabî de çok gezen sufilerdendi. Bir gece sabaha karşı duyduğu bir nidadan sonra nehrin kıyısındaki bir mezarlığa gider ve yıkılmış “in”e dönüşmüş bir mezarın içinde dört gün kalır. Sadece namaz vakitlerinde çıkar ve “O mezarlıkta dört gün kaldım ve sonra da (şimdi sahip olduğum) bütün bu ilimlerle çıktım” dediği hayatının dönüm noktası olan yolculuğun da kapısı olur bu mezar. İbn Arabî bu olaydan sonra Endülüs içinde seyahatlere başlar. Bunlar şehirden ve insanlardan uzakta, boş alanlarda yapılmış gezintilerdir. İbn Arabî seyahatlerle görevlendirilmiş insanlardandır. Bu insanlar belirli görevle yolculuk yaptıkları için onların bir yerde uzun süre kalmaları pek mümkün görünmemektedir. “Allah’ın, kendisine insanlara yol göstermesi ve nasihat etmesini buyurduğunu açıklayan İbn Arabî’nin durumu da budur: Bana halka öğretmem ve nasihat etmem buyruldu. Kendime rağmen buna mecbur edildim. Bu vazife herkesten ziyade bana, hususen bana verilmiştir.”¹⁴⁷

¹⁴⁵ Touati, *a.g.e.*, s. 160.

¹⁴⁶ Uludağ, *a.g.m.*, s. 8.

¹⁴⁷ İpek, *a.g.m.*, s. 17.

Varlıklı ve soylu bir aileden gelen İbn Arabî ilk seyahatlerinden birini Tunus'a yapar. Orada Şeyh Kinani'yi görmesi gerekmektedir. Bu meşakkatli bir yolculuktur. Bu seyahatinde Şeyh Kinani'yi ziyaret eder ama ondan daha önemli birini, Hızır'ı görür. Tunus seyahati Muhyiddin'in "Muhammedi ilmin varisi olduğunu öğrendiği" seyahattir. Tunus seyahatinde ulaşılması gereken ruhsal olgunluğa ulaştıktan sonra İbn Arabî tekrar Endülüs'e döner. Ailesinde yerine getirmesi gereken yükümlülükleri tamamlar ve Fas'a gider. Fas, İbn Arabî'nin semavi yolculuğunun önemli sınır taşlarından biridir. Çünkü "Nur menzili"ne Fas'ta erişmiştir, bu ise "İnsan-ı kâmil" mertebesidir.¹⁴⁸

Bir yıl süren Fas seyahatinde İbn Arabî birçok gönül ehli ulu insanla görüştüktan sonra tekrar Endülüs'e geri döner. Bu seyahatler İbn Arabî için, büyük seyahatin (Meşrik) ön hazırlıkları gibidir ve 30 yaş civarında olan İbn Arabî, Uzak menzillerin çağrısına uymaya ve "Evtad"da yüklendiği "insanları bilgilendirme" görevine hazırdır. İnandıklarını inandığı gibi yaşamak üzere Endülüs'ten ayrılır. "Allah Teala, insanları yarattığından, onları teklife mükellef kıldığından ve onları ademden (yokluk) vücuda yani varoluşa çıkardığından beri, insanlar yolcu olma özelliklerini hiç bırakmamışlardır. Onlar bu yolculuklarını ancak ya Cennet ya da Cehennem'e vardıklarında bırakabilirler."¹⁴⁹ İbn Arabî, Meşrik'a doğru son yolculuğuna çıkarken "Bir ölünün ailesinden ve mallarından ayrıldığı gibi mülkümünden ayrıldım" der. Bu, geri dönüşü olmayan bir yolculuktur. Bu yolculuğa yüzeysel bir gözle baktığımızda onu algılamamız ve anlamlandırmamız mümkün değildir. Son derece müreffeh bir hayatı, hatırı sayılır zenginlikleri bırakarak sonu bilinmeyen bir maceraya atılmak ve bütün bir Kuzey Afrika'yı geçerek, Mısır, Filistin, Mekke, Bağdat, Şam, Musul, Konya, Sivas, Malatya, ve tekrar Şam'a dönmek ve doğduğu topraklardan binlerce kilometre uzakta Şam'da hayata gözlerini yummak, ancak büyük bir misyon yüklenmiş İbn Arabî'nin yapabileceği bir şeydi.¹⁵⁰

Böylece İbn Arabî, Şam'da geçirdiği (ömrünün son yılları, yaklaşık yirmi yıl) yılların dışında sürekli gezmiş, Endülüs'te (1165) başlayan 75 yıllık yaşamı Sam'da (1240) son bulmuştur.¹⁵¹

Baş döndürücü bir tertip içinde Fıkıhtan saf irfana dini ilimlerin tamamını kuşatan bir tefekkürün karmaşıklığı, İbn Arabî'nin bu tefekkürü kullandığı ibarelerin çoğu zaman birbiriyle çelişik ya da en azından muammalı görünüşü ve nihayet on

¹⁴⁸ İpek, a.g.m., s. 18.

¹⁴⁹ İbn Arabî, *Nurlar Risalesi*, (Çev. Mahmut Kanık), İstanbul, 1991, s. 13.

¹⁵⁰ İpek, a.g.m., s. 18.

¹⁵¹ İpek, a.g.m., s. 17.

binlerce sayfa tutan bir eserin muazzam hacmi... Bütün bunlar düşünüldüğünde, Ekberi irfanın yayılmasını zorlaştıracak böyle etkenleri aşmanın mümkün olmayacağı zan edilebilirdi. Hâlbuki durum hiç de böyle değildir. Ekberi irfanın damgası sadece “entelektüel” tasavvuf üzerinde bulunmakla kalmamakta, en farklı toplumsal tabaka ve kültür seviyelerini içine alan tarikatlar âleminde de görülebilmektedir.¹⁵² İbn Arabî’nin, adı *er-Rihle* ya da *Tertibu’r-Rihle* olması gereken fakat elimize ulaşmayan bir seyahatnamesi de mevcuttur.¹⁵³

Hz. Peygamber, çeşitli hadislerinde ilim tahsil etmek için seyahate çıkmanın önemini anlatmıştır. Bir hadiste, “İlim elde etmek için evinden çıkan bir kimse, evine dönünceye kadar geçirdiği bütün zamanını Allah yolunda geçirmiş sayılır”; diğer bir hadiste ise “İlim elde etmek için yola çıkanlara Allah cennetin yollarından birini bulmayı kolaylaştırır” buyurmuştur. Bu tür hadisler yanında Kur’an’ın ilk buyruğunun ‘Oku!’ olması; çeşitli ayetlerde ilim, alim ve hikmetin yüceltilmesi Müslümanlarda kısa zamanda büyük bir bilgi seviyesi ve arayışını doğurmuş; özellikle Resulullah’ın hadislerine ulaşma tutkusu, bilgi amaçlı seyahatlerin en önemli etkenlerinden birini oluşturmuştur. Mesela Buhari’nin kaydettiğine göre Cabir b. Abdullah, Abdullah b. Üneys isimli kişiden birtek hadis dinleyip tespit etmek için Medine’den Şam’a kadar gitmiştir. Ebu Eyyub el-Ensari’nin de Ukbe b. Amir el-Cüheni ile görüşerek Hafızasındaki bir hadisi kontrol etmek için Medine’den Mısır’a gittiği rivayet edilir.

Bilgi amaçlı olarak uzun seyahatler yapmayan hemen hiçbir büyük Müslüman âlim yok denebilir. Mesela filozof Ebu Nasr el-Farabi aslen Türkistanlı olup muhtemelen kırklı yaşlarında ilim seyahatine çıkmış; Irak ve Suriye bölgelerinde dolaşmıştır. 1041 (1632) yılında Mağrib’deki Tilimsan’da doğan Ahmed b. Muhammed el-Makkari Fas, Merakeş, Tunus, İskenderiye, Kahire, Hicaz, Kudüs, Şam ve Gazze gibi merkezlere ilmi seyahatler aypmış; bu sayede *Nefhu’t-tib* isimli ansiklopedik eserinde 280’den fazla âlimi tanıtmıştır. Pek çok âlimin eserleri bu tür seyahatlerin ürünüdür. Gazali *İhyau Ulumi’d-din* adlı ölümsüz eserini yaklaşık on yıllık seyahati sırasında hazırlamıştır.¹⁵⁴

İslam’ın ikinci yüzyılının sınırında olsak da, seyahat sadece Hicaz (Mekke, Medine), Irak (Basra, Kufe) ve Suriye’nin (Şam) büyük kent merkezlerinde oluşturulmuş ilk medreseler çevresinde gelişmeye başlamıştı. Ama az sayıda birkaç

¹⁵² Michel Chodkiewicz, *Sahilsiz Bir Umman Muhyiddin İbn Arabi*, (Çev. Atilla Ataman), 1. Baskı, İstanbul, 2003, s. 18.

¹⁵³ Yazıcı, a.g.m., s. 108.

¹⁵⁴ Çağrıci, a.g.m., s. 6.

alim daha o zamandan gerçek birer “turist”e dönüşmüştü. İkrime (ö.105/723) bu duruma bir örnektir. Yorulmak nedir bilmeyen bu seyyah Hicaz’a, Irak’a, İran’a, Yemen’e gider ve Horasan’la Maverâünnehir’e kadar uzanır. Dönemin Kufe kadısı, bilgi peşinde bu kadar çok “ufuk” dolaşan başka birini tanımadığını hayranlıkla ifade eder. Suriye fıkıh okulunun, kurucu ustası olarak sahiplendiği Mekhul (ö.112/730) aynı zamanda o da çağın büyük seyyahlarındandı. Mısırdan çıktıktan sonra Suriye’den Irak’a kadar bütün Ortadoğu’yu Hicaz’a da uğrayarak dolaştı. Irak’a geldiğinde, aylarca Basra büyük kadısının mahkemesine gidip geldiği, onun verdiği hükümleri izlediği görülüyor. Medine’deyse çağdaşlarından “müçtehitlerin müçtehidi” unvanını almış bir hocanın medresesine devam eder. Orada özellikle Irak’tan gelmiş âlimlerle buluşur. 9. yüzyılın kaynaklarında seyahatnamesinden parçaların korunduğu ilk âlimde odur:

Parça I: “Ben Mısır’da Hüzeyl kabilesinden bir kadının kölesiydim ve bu kadın beni azat etti. Ama ben Mısır’daki bütün ilmi derlemeden oradan ayrılmadım. Sonra aynı amaçla Hicaz’a ve oradan da Irak’a gittim ve aynı başarıyı sağladım. Daha sonra Suriye’ye seyahat ettim ve bu son ülkeyi de kalburdan geçirdim [...] Daha önce duymadığım bir ilim barındırdığını düşündüğüm hiçbir ülkeyi asla terk etmedim.[...] Sonra [kadı] Şa’bi’le karşılaştım, benzersiz bir adamdı.”

Parça II: “Birkaç ay boyunca [kadı] Şureyh’in [ö.78/697] yanına- hiçbir soru yöneltmeden- ısrarla gidip geldim; onu hüküm verirken dinlemekle yetiniyordum.”¹⁵⁵

Ahmet b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belazuri(ö. 279/892) de, bölgelerin ve şehirlerin fetihlerini en iyi şekilde yazabilmek, kitaplardan tespit ettiği malzemeye yenilerini eklemek imkânını elde edebilmek için, çeşitli şehirleri gezmiş ve bunun için seyahatler yapmıştır. Böylece o, İslam âleminde o sıralarda, varlığını canlı bir şekilde devam ettiren, Hz. Peygamber’in hadislerini toplamak ve bu konuda yazılmış eserlerin rivayet edilebilmesi için icazet(izin) alınması yolundaki seyahat etme geleneğini, tarih yazıcılığı için yerine getirmiştir.¹⁵⁶

Rihleler sadece ilim peşinde koşan seyyahlarca yapılmıyordu. Rihle aynı zamanda hadis toplamak, hadis öğrenmek (talebü’l-hadis) ve ravi hakkında bilgi edinmek için seyahate çıkma anlamına geldiğini daha önce öğrenmiştik.

İslam âlimleri seyahati niye icat etti? Hangi âlimler söz konusuydu? Seyahate ne amaçla başvuruluyordu? 19. yüz yılın sonunda büyük doğubilimci I. Goldziher,

¹⁵⁵ Touati, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁵⁶ el-Belazuri, *Fütuhu’l-Büldan*, (Çev. Mustafa Fayda), 2. Baskı, Ankara, 2002, (Çev. nin Önsözü) s. XIX.

bu sorulara yanıt verebilmek için, rihle-seyahati 8. yüzyılın hemen başında hadis uzmanlarının başlattığını ileri süren savı benimsiyordu. Muhaddisler, peygamberin sözlerini toplamak, gerçekliklerini kanıtlamak ve kendi içlerinde uyumlu hale getirmek için, seyahati “mantıkçı” muhaliflerine (Ashab-ı Rey: kıyas ve kişisel yorumu öne çıkaranlar) karşı bir savaş makinesi gibi kullanmışlardır. Bu güne dek yalanlanmamış bu düşünce bir yüzyıldır taraftar toplamaya devam ediyor. Birçokları ona kefil oluyor. Hatta bazıları işi, -bir ilim uygulaması olarak- seyahatin kökeninin çok daha eski olduğunu ve çıkışından itibaren İslam tarihiyle iç içe geçtiğini ileri sürme noktasına dek varıyorlar.¹⁵⁷

İslam’ın başlangıcında gerçekleştirilen fetihler ve birçok ülkenin İslam devleti sınırları içine girmesi sahabenin İslam’ın beşiği olan Mekke ve Medine’den ayrılmalarına ve çeşitli ülkelere dağılarak oralarda yerleşmelerine yol açmıştır. Şüphesiz bütün sahabiler Hz. Peygamber’in söz ve fiillerini yahut dine taalluk eden bilimum meseleleri aynı derecede bilmiyorlardı. İçlerinde Hz. Peygamber hayatta kaldığı müddetçe onun yanından ayrılmayanlar, bir başka ifade ile onunla sohbeti uzun olanlar bulunduğu gibi yanında az kalanlar yahut sohbeti kısa sürenler de vardı. Bu durum, tabii olarak Hz. Peygamber’e ait söz ve fiillerden, bir sahabinin bildiğini diğer sahabinin bilememesi gibi bir netice doğurmuştur.¹⁵⁸

Hz. Peygamber’in irtihalinden sonra ashab arasında hadîs yolculuklarının yapıldığını kaynaklardan öğreniyoruz. Bu yolculukların amacı, Hz. Peygamber hayatta iken ondan bizzat işittikleri ve fakat hafızalarının yanılmasından şüphelendikleri hadîsleri bilen diğer sahabilerle karşılaştırıp kontrol etmek veya duymadıkları bir hadîsi haber alıp onu ilk işitenden öğrenmek arzusuydu.¹⁵⁹ Hadîslerin muhafaza ve naklinde yazmaktan çok ezberlemeye önem veren sahabiler, bunu temin maksadıyla müzakereyi teşvik ediyordu. Ancak bu dönemde müzakerenin gayesi, hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda olduğu gibi hadîsin tariklerini tespit, hatalarını tashih ve ondaki fikhî hükümleri istinbat etmek değil, hadîsin doğru olarak ezberlenmesi ve iyice zihne yerleştirilmesi idi.¹⁶⁰

Muhaddislerin seyahat kurumunu gerekçelendirmek için kullandığı araçlardan biri, ilmin yakında yok olacağı düşüncesi idi. Sünnet’i kurtarmak ve unutulmanın yıkıcı etkilerinden korunmak konusundaki acil gereksinim, bu inançtan kaynaklanan kötümserliği sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bütün İslam ortaçağı kendin “büyük

¹⁵⁷ Touati, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁵⁸ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara, 1981, s. 97-98.; Ayrıca bkz. Ali Yardım, *Hadis I*, 2. Baskı, İzmir, 1992, s. 119-122.

¹⁵⁹ Yardım, *a.g.e.*, s. 139.

¹⁶⁰ Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, 1996, s. 52.

unutulma” düşlemine kaptırdığı için, bu çağın insanları güzel bir ortak duygu atılımıyla belleği tam anlamda bir kült nesnesi haline getirmiştir. Bu genel seferberlik içinde seyahat, unutulmanın yok edilmesinin temel kurumlarından biri olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶¹

Sahabeden sonra tabiun nesli de hadîslerin öğrenilmesi, öğretilmesi ve muhafazasında büyük bir titizlik göstermiştir. Tabiun nesli mümkün olduğu kadar çok hadîs toplamak için İslam coğrafyası içerisindeki hadîs merkezlerine yolculuk yapmışlardır. Bunun örnekleri pek çok olup kaynaklarda zikredilmiştir.¹⁶² Ayrıca bu yolculuklar neticesinde rivayetler arasındaki zıtlıklar ve ravilerin teferrüdü giderilmeye çalışılmıştır.

Etba-ı tabiin nesli ile birlikte aynı faaliyetler devam etmiş, sonuçta hadîslerin tarikleri artmış ve eserler tasnif edilmeye başlanmıştır.

İyi ravileri kötü ravilerden ayırt etmek yönündeki bu kaygılardan, “insan bilgisi” diye ifade edilen ayrı bir bilim dalı doğmuştur. Ortaçağ kaynakları, Şu’be bin el-Haccac’ı (ö. 160/776), Irak’ta “insanlar üzerine araştırma” yürütmüş eleştirmenlerden biri olarak göstermektedir. Bu kaynaklarda el-Haccac’ın, hem hadis toplamak, hem de hadis senetlerinin güvenilirliğini araştırmak için seyahat ettiği görülmektedir. Bu kaynaklardan elimize geçen bir öyküde seyyah, “abdestini doğru alan, iki rekât namaz kılan ve ve tevekkül gösteren kişinin [günahları Kıyamet gününde] affolunacaktır” diyen hadisin rivayet yollarını doğrulamak için çektiği sıkıntıları anlatır:

“Bana bu hadisi X nakletti, bunu Y’den duyduğunu, Y’nin de Z’den duyduğunu söyledi. Ona sordum: ‘Y kimdir?’ Bu sorum onu öfkeliendirdi. Ama A’nın da yanında, ona şunu hatırlattım: “ Ya bana onun kim olduğunu söylersin, ya da senden aldığım herşeyi yakarım!” O sırada A müdahale etti ve bu adamın Mekke’de olduğunu söyledi. O zaman ben de Hacca gitmek için değil, söz konusu hadisi doğrulamak için Mekke yoluna düştüm. Oraya varınca Y’yi bulup sorular sordum, o da bana hadisi adını verdiği başka birinden duyduğunu söyledi. Onun [Mekke’de tanıştığım yurttaşlarından birinin] aracılığıyla, bu son şahsın o yıl hacca gelmediğini öğrendim. O zaman Medine’ye gittim ve bu şahısla orada karşılaşım. Bana dedi ki: ‘Hadisi sizin oradan, bana şu şahıs nakletti.’ Bu son ismi duyunca haykırdım: ‘Kufe’den Medine’ye oradan da Basra’ya sıçrayan bu hadis de nedir böyle?’ O adamı bulmak için yine Basra’nın yolunu tuttum[...] o da bana dedi ki:

¹⁶¹ Touati, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁶² Yardım, *a.g.e.*, s. 141.

‘Bana bunu [bir Suriyeli] nakletti.’ Bu son şahsın adı anılınca dedim ki: ‘Bu hadis de ne değerli şeymiş! Eğer bana Peygamber’den benzer bir şey ulaşıyorsa, onu aileme, malıma mülküne ve bütün dünyaya tercih ederdim.’¹⁶³

Muhaddisler silsile ilkesini ilim aktarılma tarzı olarak bir kez kurumsallaştırdıktan sonra, “yüksek isnatlar” aramayı “taleb-i ilm seyahati”nin başat güdülerinden biri haline getirmişlerdir. Çünkü silsile içinde Peygamber’e olabildiğince yaklaşabilmek için, en “yüksek” rivayet silsilelerini arayıp bulmak gerektiğini düşünmüşlerdir. Septeli kadı İyad’ın (ö.544/1149) değerlendirmesine göre, “Peygamber’e yakınlığı” aramak, “meslekten insanların yöntemi ve öğretisiydi; aynı zamanda çabalarının ve sıkıntılarının hedefiye buydu. Tek bir yüksek hadisi elinde tutan kişi, kendine yönelik seyahatlerin çoğaldığını görüyordu.”¹⁶⁴

el-Makdisi’nin *Kitab el-Bed’ ve’l-Tarih* adını taşıyan eserini de bu bölümde anlatmayı uygun gördük. Bu eser siyasi tarih kadar dinler ve mezhepler tarihi bakımından da önemlidir. Kitap 22 fasıldan meydana gelir. 1-9. Fasıllar felsefî ve dini ağırlıklıdır. O asırlarda yaşayan İslam âlimlerinin felsefî düşüncelerinden bahseden bu fasıllar düşünce tarihi bakımından önemlidir. X. Fasıldan sonraki kısım ise tarihe dairdir. Bu fasıllarda önce peygamberler ve İran tarihi özetlenmiştir. Asıl bizi ilgilendiren XII. Fasılda yeryüzündeki dinler, mezhepler incelenmiştir. Muattile, Hind, Çin dinleri, eski Türklerin, Mecusilerin, Putperestlerin, Hurremilerin, Cahiliye devri Araplarının, Yahudi ve Hristiyanlar-ın dinleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir. XII. Fasil coğrafya, XIV, fasıl Cahiliyye devri Araplarının tarihine ayrılmıştır. XV-XXII. Fasıllar ise İslam tarihine ayrılmıştır. XIX. Fasılda İslam tarihinde meydana gelen mezhepler hakkında kıymetli bilgiler verilir. Makdisi bu dinler ve mezhepler hakkındaki bilgilerini uzun seyahatler sonucu elde etmiştir. Mücessime, Mutezile, Vücutiye, Bâtıniye gibi İslam mezheplerinden başka Manilik, Zerdüştlük, Mazdeizm gibi İran dinleri hakkında ilk elden bilgiler vermiştir. 350/961 olaylarıyla eserini tamamlamıştır.¹⁶⁵

İslam Âleminde ilmi nedenlerden dolayı seyahate çıkıp eserler kaleme alan daha birçok seyyah-âlim mevcuttur. VII.(XIII.) asırdan itibaren yapılan seyahatlerin, *Rihle Muhammed el-Abderi* ya da *er-Rihletü’l-Mağribiyye* adını tanıyan eserin sahibi Ebu Abdulah Muhammed b. Muhammed el-Abderi(ö.700/1300) ile Mağrib, Mısır ve şam gibi yerleri gezip izlenimlerini *er-Rihle* Adlı eserde kaleme alan İbn Ömer Abdullah b. Reşid en-Nüşrisi’de görüldüğü gibi daha çok ilim için yapıldığını

¹⁶³ Touati, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁶⁴ Touati, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁶⁵ Şeşen, *a.g.e.*, s. 193.

görüyoruz. el-Abderi eserinde Kudüs'e yapmış olduğu seyahatten bahsetmiştir. Kudüs'teki mukaddes yerlerden ve ilmi gelişmelerden bahseden el-Abderi, şehrin Eyyubiler tarafından harabeye çevrilişini uzun uzun anlatmıştır. Bu tür eserlerde gezgin, önce hocalarını, görüştüğü âlimleri, kütüphaneleri, gezdiği eğitim merkezlerini anlatır. Bazı seyahatnamelerde de gezgin otobiyografiye ağırlık verdiği görülmektedir. Bu türün en önemli şahsiyeti de *et-Ta'rif bi'bn Haldun ve Rihletihi Ğarben ve Şarkan* adlı eseri ile Abdurrahman b. Haldun(ö.808/1406)'dur. İbn Haldun gezdiği ülkeleri ya da kendisi hakkında bilgi verirken pek çok edebi bilgi de anlattıklarına bir renk kazandırmıştır. Bu eserin en önemli özelliklerinden biri İbn Haldun'un kendisi hakkında ayrıntılı bilgi vermesidir. Yakut el-Hamavi, *Mu'cemu'l-Udeba*, Lisanuddin b. El-Hatib(ö.776/1374) *el-İhâta fî Ahbâri'l-Gırnata*, el-Hâfız b. Hacer(ö.795/1392) *Ref'u'l-Asr en Kudât-ı Mısır* adlı eserinde aynı tarzı benimsemişlerdir.

Diğer taraftan yine VII.(XIII.) asır gezginlerinden Abdullatif b. Yusuf el-Bağdadi(ö.629/1231), VIII.(XIV.) asır seyyahlarından Muhammed b. Raşid el-Fehri el-Endelüsi(ö.721/1321), Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed et-Ticani(ö.721/1321), IX.(XV.) asır seyyahlarından Abdulbasit Halil b. Şahin ez-Zahiri(ö.868/1463), el-Melik Kayıtbay(ö.865/1460) gibi pek çok şahsiyet, bu alandaki eserleriyle Arap edebiyatı ile diğer bazı ilimleri zenginleştirmişlerdir. Yukarıda adı geçenlerden Abdüllatif el-Bağdadi, Mısır'ın o zamanki durumuyla ilgili değerlendirmelerini, seyahat kitapları arasında müstesna bir yeri olan *el-İfade ve'l-İ'tibar fî'l-Umuri'l-Müşahade ve'l-Havadis'l-Mu'ayene bi Ardı Mısır* adını verdiği eserinde dile getirmiştir.¹⁶⁶

İlim talebinde bulunmak, Âlimlerden istifade etmek ve hac en önemli seyahat nedenlerindendir. Hac her yöreden ve her bölgeden Müslümanların yolculuğa, sefere çıkmasında etkili olmuştur. Hac şu anda vardır ve var olmaya da devam edecektir. Sadece âlimleri ve fakihleri değil bütün Müslümanlar haccı eda etmek için hac yolculuğunun özlemi içerisinde. Bunun neticesinde hac yolculuğu popülerite mirası sıfatını kazanmıştır. Tarih kitaplarında ve seyyahların günlüklerinde aktarıldığına göre sultanlar hacıların hizmetinde kullanılmak üzere hac yollarında birçok eser inşa ettirmişlerdir. Oraya gidip gelenlerin güvenliklerini sağlamışlardır. Hac yolculukları ile ilgili Muhammed Mahmut es-Sayyad şöyle yazmıştır: “Hacılar, küçük kabileler halinde toplanıyor, yolda ilerledikçe sayıları artıyordu. Sonunda Irak'ın hacıları, Şam'ın hacıları, Afrika'nın hacıları bir araya geldiler. Kabile sevgi, muhabbet, kardeşlik ve düzen içerisinde gidiyor, hükümdarların askerleri onları

¹⁶⁶ Yazıcı, a.g.m., s. 113-114.

koruyor, genelde geçtikleri köy ve şehir halkı onları hoş karşıyor, selamlıyorlar, kafilenin içerisinde âlimlerin ve din adamlarının sayısı artıka köy ve şehir sakinleri de daha çok saygı gösteriyorlar ve onları daha güzel karşıyorlardı.”¹⁶⁷

Dini bir vecibe olarak, müminlerin hac farızasını yerine getirmek için uzun bir yolculuk yapmaları, özellikle, şair mizaçlı olanların bu seyahatteki intibalarını kaleme dökmelerini kaçınılmaz kılmıştır. Hicaz seyahatnamesi olarak kaleme alınan eserlerde, genellikle, Müslümanların mukaddes saydıkları mekânların tasvir ve tarifleri yapılır.¹⁶⁸

İbn Cübeyr’in seyahatnamesini yazmaya ve dolayısıyla ünlü olmasına vesile olan, Gırnata’dan 578 h. (1183 m.) yılı 8 Şevval (3 Şubat)’ da başladığı hac yolculuğu bu türdendir. Yazdıklarını hac yolculuğu esnasında günlük biçiminde tutmuş ve bunları tahminen 582 h. (1186 m.) yılında kitap haline getirerek adını “*Tezkira bi’l-ahbar fi’t-tifakati’l-esfar*” (Sefer Sırasında Rastlanan Olayların Anlatımı) koymuştur. İbn Cübeyr babası gibi şiir ve kâtiplik sanatında yetişmiş, bu sanatlarda ustalaşınca Gırnata valisi Ebu Said b. Abdülmümin’in kâtibi olmuştur. Makkari’nin anlatmasına göre bir gün Ebu Said içki meclisinde iken kâtibi bir şeyler yazdırmak için çağırılmış ve ona da içki sunmuştur. Dindar bir kişiliğe sahip olduğu hem kaynaklardan, hem de seyahatnamesindeki üslubundan anlaşılan kâtibimiz ikramı kabul etmek istemeyince Ebu Said kendisine zorla yedi kadeh içki içirttikten sonra kadehleri altınla doldurarak kâtibine bağışlamıştır. İbn Cübeyr de işlediği günahlara kefarete olarak bütün parayı hac yolunda harcamaya yemin ederek niyetini Ebu Said’e açmış ve patronu da kendisine bu konuda yardımcı olmuştur.¹⁶⁹ Yukarıda belirttiğimiz gibi 3 Şubat 1183’de hacca gitmek üzere Granada’dan (Gırnata) yola çıkan yazar, Septe ve İskenderiye üzerinden Kahire ve oradan Yukarı Nil’deki Kus’a kadar dolaştı. Daha sonra yolculuğuna çöl üzerinden devam eden yazar, Ayzab’da bir süre kaldıktan sonra Kızıl Deniz yoluyla Cidde’ye oradan da Mekke’ye yönelmiştir.¹⁷⁰

“Yukarı Mısır’ın İhmim, Kus, Munyet İbni’il-Hasıyb kentlerinde hacılarla diğer yolcuların önü kesilir, kontrol edilir; tacirlerin eşyasına el uzatılır, yanlarında taşıdıkları paraları aranır. Bunlar, duyulması ve anlatılması çirkin şeylerdir. Daha önce İskenderiye’de hacılara yapılanları anlattığımız gibi, bütün bunlar zekât vergisi adı altında yapılır. Nisaba ulaşp ulaşmadığı sorulmaz, uygun yerlere verilmesi

¹⁶⁷ Dayf, a.g.e., s. 80.

¹⁶⁸ Turan, a.g.m., s. 256.

¹⁶⁹ İsmail Güler, “İbni Cübeyr ve Hac Yolculuğu”, *Kültür*, Kış 2008/2009, Sy. 13, s.107.

¹⁷⁰ İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, (Çev. İsmail Güler), İstanbul, 2008, s. 9.

gözetilmez. Bazen de yolculardan görünenlerden başka malları olmadığına dair yemin alınır. Yemin Kur'an'a el bastırılarak yapılır. Hacılar bu işi yapanların karşısında ağır vergiler alındığı günleri hatırlar aşağılayıcı durumlarla karşılarlar. Eminim ki, bu olanlardan Salahaddin'in haberi yok. Eğer bilmiş olsa, hemen kaldırılmasını emrederdi. Çünkü bundan daha kötüsünü kaldırmıştı. Bu işi yapanlarla da cihad ederdi. Çünkü Allah için yola çıkıp Haremi'ne varmak üzere hicret etmekte olan bu garibanlara yapılan şu muamele, bunca zulüm ve zorbalık cihadı gerektirir.”¹⁷¹ Gibi bazı yerlerde, hacca giden yolculara zekât memurlarınca yapılan kötü ve çirkin muamelelerden bahisle, ancak Salahaddin-i Eyyubi'nin bunlardan haberi olmadığından söz etmiştir. İbni Cübeyr adeta ona toz kondurmamış, onun adaletini ve yönetim biçimini sık sık överek, ona bolca duada bulunmuştur.

Yazarımız seyahati esnasında genellikle uğradığı yerlerin tarihi anıtlarını, dini merkezlerini, kabirlerini, abid, zahid ve âlimlerini anlatmaktadır. Aynı zamanda seyyahımız uğradığı şehirlerin tarihi kalıntıları ile halkının sosyal, dini ve ahlaki durumlarından bahsederek güzergâhı üzerindeki ehl-i beyt, ashap ve diğer büyüklerin kabirlerini de ziyaret etmiştir.

İbn Cübeyr hac yolculuğuna bazen karada bazen de denizde devam etmiştir. O dönemki şartlar göz önüne alındığında seyahatin ne kadar meşakkatli ve zor bir iş olduğu anlaşılır. Ulaşım araçları bugün ki gibi modern değildi. Gemiler dayanıksızdı. Akdeniz ve Kızıldeniz gibi iç denizlerde dahi şimdiye göre hafif sayabileceğimiz bir fırtınada batma tehlikesi geçiriyorlardı. Zaten İbni Cübeyr daha önce giden hac kafilesinde birçok hacının bu deniz yolculuğunda öldüğünden bahsetmiştir seyahatnamesinde. Kendisi de bu yolculuk esnasında birçok ölüm tehlikesi atlatmıştır. Birçok kez boğulma tehlikesi geçirmiştir. “27 Rebiülevvel (19 Temmuz 1183) Salı ve ertesi Çarşamba günü, hafif bir rüzgârla denizde yolculuğumuz devam etti. Perşembe gecesi son yatsı vakti, Hicaz tarafından gelip üstümüzden uçan bir kuşu görünce sevinirken, doğu tarafında, kara yönünden bir şimşek çaktı, sonra yağmur başladı ve gök karardı; her taraf kapkara oldu. Kuvvetli bir rüzgâr, gemiyi geriye doğru atmaya başladı. Fırtına devam etti; karartı koyulaştı ve her yanı kapladı. Ne tarafa gideceğimizi şaşırdık. Sonunda birkaç yıldız gözüktü ve yapılan tahminlerle yelkenler gemi direğinin dibine indirildi. O geceyi korku ve ümitsizlik içinde geçirdik. Firavun Denizi (Kızıldeniz), anlatılan korkunç yüzlerden birini bize göstermişti. Sonunda Allah sabahleyin sıkıntımızı giderdi. Fırtına sakinleşti, bulutlar açıldı ve gök berraklaştı. Hicaz toprağı, dağlardan birini seçe bileceğimiz uzaklıktan

¹⁷¹ İbni Cübeyr, *a.g.e.*, s. 37.

gözüktü. Tayfaya göre o, Cidde ile arasında iki günlük yol bulunan, doğusundaki Rais Dağı imiş.”¹⁷²

13 Rebiülahir (4 Ağustos) Perşembe sabahı Mekke’ye varır. İbn Cübeyr vardığı bu tarihten ayrılmış olduğu 22 Zilhicce Perşembe gününe kadar sekiz ay Mekke’de kalmış ve seyahatnamesinin yaklaşık seksen sayfalık büyük bölümünde Mekkeyi çeşitli yönleri ile Harem ve civarındaki ibadet hayatı ile birlikte anlatmış, İslam’ın merkezinin Ortaçağdaki durumuna dair çok özgün bilgiler aktarmıştır. İbn Cübeyr Mekke’deki hacı gruplarından biri olan Yemenli Serv’lerden sıkça bahseder. Bunların hac mevsiminde Hicaz’ın erzakını temin ettiklerini samimi ve oldukça doğal halli basit Müslümanlar olduklarını söyler. Aynı şekilde Türklerden de samimiyetlerine doğallıklarına işaretlerle bahseder. Selahattin’in kardeşi Emir Tuğtekin’in Oğuz birlikleri ve hacıları ile Kâbe’ye gelmesinin oraya farklı bir canlılık ve renk kattığını anlatır. Oğuzların izdihama ve karışıklığa aldırmadan büyük bir arzu ve iştiaqla Kâbe’ye atılışlarını dile getirir.

İbn Cübeyr Irak’a gitmekte olan hac emiri Emir Taştekin’in kafilesi ile birlikte Mekke’den ayrılmıştır. Kafile 3 Muharrem Pazartesi günü Medine’ye varmıştır. Gezginimizin Medine ziyareti fazla sürmemiştir. 8 Muharrem Cumartesi günü aynı kafile ile yola konulmuştur. Güzergâh Küfe, Hille, Bağdat’tır. Bağdat’ta on üç gün kalmışlardır. Buranın da coğrafi özelliklerini, mimarisini, hilafet merkezi olması açısından önemini anlatmış, anıtlarını gezmiş, ilim meclislerine uğramış ve Radiyyuddin el-Kazvini ile İbnu’Cezvi gibi ulema ile görüşmüştür. Bağdatta kafile ikiye ayrılmış. Zira Horosan ve ötesinin yolcuları doğuya, Şam, Musul ve Anadolu hacıları ise batıya yönelmiştir. İbn Cübeyr batıya giden kafile ile birlikte 15 Sefer (28 Mayıs) Pazartesi günü Bağdat’tan Musul’a doğru yola çıkmıştır. Kervan Tikrit üzerinden Musul’a varır.¹⁷³

İbn Cübeyr Musul’da dört gün kaldıktan sonra arkadaşıyla birlikte binek satın alarak Nusaybin’e doğru yola çıkar. “Nasibin, yaşı ve geçmişiyle ünlü bir şehir. Dıştan genç gözükse de, içten yaşlıdır. Manzarası güzel olup, orta büyüklüktedir. Önünde ve arkasında göz alabildiğine uzanan yemyeşil bir ova var. Her tarafını düzeni besleyen su kaynakları mevcut. Sağında ve solunda, dalları olgun meyvelerle yüklü pek çok ağacın bulunduğu tarlalar uzanıyor. Şehrin önünden akıp giden bir su var. Bu su, şehri bir bilezik gibi çevrelemekte. Suyun iki yanında bahçeler var. Kentin dışı, tıpkı Endülüs gibi, bağ ve bahçelerle çevrili. Tazelik ve zindeliği göz kamaştırıyor. Üzerinde medeniyet parıltıları raks ediyor. Ama iç kısmında, insanın

¹⁷² İbni Cübeyr, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁷³ Güler, *a.g.m.*, s. 107.

görmek bile istemediği çöl hayatının dağınıklığı göze çarpıyor. Ne nefes alacak bir meydan var, ne de zarafeti aksettiren bir iz. Çevresinden akan nehir, kaynağını yakındaki bir dağdan alıyor. Nehir üzerinde, kentin güney kapısına bitişik, sert kayalarla inşa edilmiş kemerli bir köprü var. Kentte, iki medrese ve bir hastahane mevcut.”¹⁷⁴

Nusaybin tarih sahnesinde birçok yazarın dikkatini çekmiş, yazarlarımız bu yerleşim yeri ile ilgili tarihi bilgiler vermişlerdir. *Mu'cemü'l-Buldan* adlı eserin sahibi Yakut el-Hamevi de Nusaybin hakkında şu bilgileri aktarır: “Orası Arap yarımadasında kabilelerin yolları üzerine Musul’dan Şam’a kadar olan yerde inşa edilmiş bir beldedir. Orada ve onun köylerinde, oranın halkının söylemesine göre, 40 bin bostan vardır. Ora ile Sancar arası 9 fersahtır. Rumların yaptığı surlar vardır, kral Enuşervan orayı fethettikten sonra surların yapımını tamamlamıştır. Şehrin uzunluğu 75 derece 20 dakika, genişliği 36 derece 12 dakikadır. 4.Coğrafi bölgesindedir. Ez-Ziic’in müellifi diyor ki; şehrin uzunluğu 27 buçuk derecedir, Nesibin(Nusaybin) suyu ve bahçeleri çok olan bir şehirdir.”¹⁷⁵

Nusaybin’den sonra bir başka kervan ile birlikte Harran, Menbic, Halep ve Hama üzerinden Dimaşk’a doğru yola çıkılır. 24 Rebiülevvel (5 Temmuz) Perşembe günü kuşluk vakti kervan Dimaşk’a varır. İbn Cübeyr Dimaşk’ın güzelliklerini, halkın adet ve görenekleri ile Emevi Camiini ayrıntılı olarak anlatır. Onun Dimaşk tasvirleri sonraki yazarlarca da beğenilmiş ve kullanılmıştır. Örneğin Makkari *Nefhu’t-Tıyb*’da, İbni Battuta ise seyahatnamesinde İbn Cübeyr’den uzun alıntılar yapmıştır. İbn Cübeyr’in ziyareti sırasında Şam topraklarının büyük bir kısmı haçlıların işgali altındadır. Gezginiimizin adaletinden ve yönetiminin güzelliğinden sıkça bahsettiği Sultan Salahaddin haçlıların elinde bulunan Kerak Kalesini kuşatmıştır ve kuşatma devam etmektedir. Sıcak çatışmaların olmadığı zamanlarda bölge Müslümanları ile Hristiyanlar arasında dostane ilişkiler ve ticaretin devam ediyor olması gezginiimizin dikkatini çeken noktalardır. 5 Cemaziyelahir (14 Eylül) Perşembe akşamı büyük bir kervanla Dimaşk’tan Akka’ya doğru yola çıkmıştır. Akka’dan Sicilya üzerinden 22 Muharrem (25 Nisan) Perşembe günü Gırnata’ya varır. Hac yolculuğu böylece iki yıl üç buçuk ay sürmüştür. Arıca İbn Cübeyr’in seyahatnamesi; on ikinci yüz yıl İslam dünyasının çeşitli merkezlerinin değişik açılardan durumunu, haçlılarla olan mücadelelerini, aynı zamanda kültürel ve sosyal bir etkinlik olan hac ibadeti ile Müslümanların gelenek ve göreneklerinin bir

¹⁷⁴ İbni Cübeyr, *a.g.e.*, s.175.

¹⁷⁵ Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Buldan*, Beyrut, 2007, C. V, s. 288.

Endülüslü alim ve bürokrat gözüyle anlatılması ve benzerlerinin az bulunuşu açısından ilginç ve önemli bir belge değerindedir.¹⁷⁶

Osman Munavi, İbni Cübeyr'in yolculuğunu anlattığı çalışmasında şöyle diyor: "İbn Cübeyr'in Arap ve İslam toplumunu, şehirlerini, onların toplum düzenini, taklitlerini, beldelerde oturan insan sayısını doğru ve canlı örneklerle bize nakletmesi, hicri altıncı asırda idi. Bu dönem en hassas ve Salahaddin-i Eyyubi'nin komutanlığında İslam dünyasının Kudüs için haçlılarla mücadele ettiği bir dönemdir. İbn Cübeyr, Müslümanların haçlılardan geri aldıkları ve haçlıların hâkimiyetinde kalan yerleri betimlerken duygularının çeşitliliğini açık bir şekilde ortaya koyar. Müslümanların elindeki yerlerle, haçlıların elindeki yerlere karşı olan duyguları tamamen zıttır. Birinciye olan hissi, sevgi ve hayranlığından, ikinciye olan hissi ise nefret etme ve çirkin görmeden dolaydır."¹⁷⁷

İbni Cübeyr, şehirleri betimlerken metodunun güzelliği de açık bir şekilde ortaya çıkar. Aynı şekilde Hüseyin Sabah'ın da çalışmasında işaret ettiği gibi, İbn Cübeyr şehirleri vasfederken şehirlerin üç yönünü ele alıyor: el-Murafik, el-Müşahid ve el-Erbad. el-Murafike şunları katıyor; surlar, duvarlar, mescitler, okullar, hamamlar, sular, çarşılar, evler, caddeler, kapılar... el-Müşahide şunları katıyor; Kabirler, mevlitler, peygamberlerin, alimlerin, evliyaların eserleri, İslami mevkiler, mabetler, kiliseler ve İslami olmayan eserler... Erbad da ise şunları ekliyor; mahalleler, kabileler, varoşlar... İbni Cübeyr bütün şehirleri bütün bu özellikleriyle vasfetmemiştir. Bazen bu özelliklerden bazılarını sunarken bazen de bunları arzetmeden geçmiştir. Etnografik bir bakışla genel olarak beldeleri, şehirleri vasfetmede güzel bir tablo çizmiştir.¹⁷⁸

Zamanımıza ulaşan bu eser, görüldüğü üzere, Salahaddin devrinde Mısır, Hicaz, Irak, el-Cezire, Şam, Sicilya, İspanya bölgelerindeki sosyal ve siyasi hayatı, İlim, sanat, ticareti aksettiren en önemli canlı kaynaklardandır. İbn Cübeyr 1189-1191 yıllarında tekrar doğuya geldi. Selahaddin'i medheden bir kaside yazdı. 614/1217 yılında İskenderiye'de ders okutmak için tekrar Mısır'a geldi. Aynı yıl Kasım ayında İskenderiye'de öldü.¹⁷⁹

Bu arada Arap ülkelerinden İstanbul'a, Mekke'ye ve diğer Müslüman ya da Hristiyanların mukaddes topraklarına seyahatler yapılmıştır. Bu seyahatlerin en önemlisi, birkaç kez İstanbul'a da seyahat etmiş olan *el-Fevaidü's-Seniyye Fi'r-*

¹⁷⁶ Güler, a.g.m., s. 109.

¹⁷⁷ Fehim, a.g.e., s. 13.

¹⁷⁸ Fehim a.g.e., s. 14.

¹⁷⁹ Şeşen, a.g.e., s. 133-134.

Rihleti'l-Medeniyye ve'r-Rumiyye adı eseriyle Kutbuddin en-Nehrvâli el-Mekki(ö.990/1582), Kahire-İstanbul seyahatini *İsfaru'l-Esfar fî Ebkarî'l-Efkar* adlı eserinde anlatan Muhammed b. Ahmed b. Hafızuddin el-Makdisî(ö.1055/1645), bu alanda *Mau'l-Mevaid* ya da *er-Rihletü'l-Ayyaşîyye* diye bilinen eseri kaleme alan Ebu Salim Abdullah b.Muhammed el-Ayyaşî(ö.1090/1679), Abdulğina b. İsmail En-Nabulusi(ö.1141/1731) ve Ali Cübeylî'nin seyahatleridir. en-Nabulusi, 1688 yılında yapmış olduğu seyahatini *Hulletü'z-Zehebî'l-İbriz fî Rihleti'l-Ba'lebek ve'l-Bika'î'l-Aziz* adlı eserinde, 1690'da yapmış olduğu seyahatini *el-Hadratü'l-Ünsiyye fî'r-Rihleti'l-Kudsiyye* adlı eserinde, 1693 yılında yapmış olduğu seyahatini de *el-Hakikatu ve'l-Mecaz f Rihleti's-Şam ve Mısır ve'l-Hicaz* adlı eserinde kaleme almıştır. el-Ayyaşî'nin *Rahalatü'l-Hac* adlı eseri de XI.(XVII.) asırda Hicaz'ı tasvir etmesi bakımından da önemli kabul edilmiştir.¹⁸⁰

Hac anlayışı dinlerin birçoğunda şu veya bu şekilde var olmakla birlikte, bazılarında daha önemli bir yer işkâl etmektedir. Bu nedenle diğer dinlerde de hac maksadıyla seyahatler mevcuttur. Eski Mısır'da büyük tapınakların duvarlarındaki birçok resim, yazı ve ayrıca bu tapınakların çatılarında bulunan “hacılara ait ayak izleri” gibi bulgulardan hareketle hac uygulamalarının mevcut olduğu kanaatini ortaya çıkarmaktadır. Eski Mısır'da dini merkez olarak kabul edilen birçok yer vardır. Busiris, Bubastis, Memphis Abydos ve Karnak bunlardan bazılarıdır. Eski Yunan'da insanlar mevsimin gidişatına ve bayram günlerine göre, tanrıların onuruna ziyaretlerde bulunmak amacıyla değişmeyen güzergâhları takip ederek hac yolculuklarında bulunmuşlardır. Delos, Delphes, Eleusis, Efes, Epideure, Olympus gibi yerler bu tür tapınakların bulunduğu en büyük hac merkezleridir. Hindistan toprakları, iki bin yıldan beri hac mekânı olarak kabul edilir. Ülkenin her köşesine yayılmış olan mabetler ve mabutların bulunduğu yerler hac maksadıyla ziyaret edilir. Budist hac geleneğinin en karakteristik özelliği, Budda'nın hatıralarının saklandığı mabetlerin (stupaların) veya diğer kutsal yerlerin etrafında saygıyla dönmektir. Özellikle Güney Asyalı Budistler bir tür “tavaf” olarak nitelendirilebilecek bu hareketi gruplar halinde yaparlar. Tavafta kutsal nesneleri sağ tarafına alarak onların etrafında dönerler. Şintoizm'de hac merkezi olarak kabul edilen yer İse'dir. Şintoizm'de sene ortası ve sene sonundaki günlerden birinde yapılan, bedeni ve ahlaki kirlere temizlenme gayesi taşıyan arınma hacları vardır.¹⁸¹

Yahudilikte haccın tarihini Hz. İbrahim'e kadar götürmek mümkündür. Eski Ahit'in bazı metinlerinden, Yahudi erkeklerinin yılda üç defa Kudüs'te Yahve'nin

¹⁸⁰ Yazıcı, a.g.m., s. 115-116.

¹⁸¹ Ali Erbaş, “İslam Dışı Dinlerde Kutsala Yolculuk”, *Din ve Hayat*, Sy. 2, 2009, s. 71.

huzurunda bulunmak zorunda olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre hac; küçükler, körler, kadınlar, akıl ve beden hastalıkları olanlar hariç, her Yahudi'ye farzdır. Kadın ve çocuklar hariç tutulmuş olmasına rağmen, birçok kadın kocaları, çocuklarda ebeveynleriyle haccdebilmektedir. Hristiyanlığın ilk kaynağı olan Yeni Ahit metinlerinde hac ile ilgili açık ifadeler rastlanmamaktadır. Ancak, bu metinler içinde geçen bazı cümleler yorumlanarak haccın gerekliliğine delil gösterilmektedir. Hz. İsa'nın, bir öğrencisine hitaben kullandığı "benim ardımca gel"¹⁸² sözü bu manada en dikkat çekici örnek olarak gösterilmektedir. Hristiyan ilahiyatçılarının "manevi yolculuk" diye tanımladıkları "hac", Hristiyanlar için İsa'nın bizihi kendisini takip etmekten ibarettir.¹⁸³

Lourdes¹⁸⁴ ve Fatima¹⁸⁵ günümüzde Avrupa'da hac maksadıyla en çok ziyaret edilen merkezlerdir. Lourdes yılda yaklaşık beş milyon, Fatima dört milyon, Paris'teki Rue de Bac ise bir milyon kişi tarafından ziyaret edilmektedir. Hristiyanlığın Anadolu topraklarında da hac amaçlı ziyaret yerleri vardır. Bu mekânlar Hristiyanlık tarihi ve önemli şahsiyetleriyle bağlantılıdır. Pavlus'un misyonerlik gezileri esnasında dolaştığı yerler bugün bazı Hristiyanlarca ziyaret edilmektedir. Antakya ve Efes bu yerlerden en önemlileridir.¹⁸⁶

Misyoner Hristiyanlar da dinlerini yaymak amacıyla, dini nedenlerden dolayı, seyahat ediyorlardı. İslam coğrafyasında uzun yıllar bulunmuş bir seyyah ve Dominiken tarikatına mensup bir papaz olan Floransalı Ricoldo de Monte Croce'nin macerası buna iyi bir örnek teşkil eder. Ricoldo, anlaşıldığına göre, Doğu'yu Hristiyanlaştırma eylemleri çerçevesinde Papa tarafından Arap ülkelerine gönderilmişti. Misyon gezisinin önemli bir bölümünü Bağdat'ta geçirmişti ve 1291'de Akka'nın Müslümanlar tarafından fethedildiği haberini de burada almıştı. *Confutatio Alcorani* [*Kur'an'ın Çürütülmesi*] başlıklı bir eser kaleme almıştı. Müslümanlar arasında 10 yılı aşkın bir süre yaşamış, Müslümanların toplumsal erdemlerine, davranışlarındaki vakar ve ciddiyete büyük bir saygı beslerken; filozoflarını küçümsemiş, inançlarını gevşek, karmaşık, uydurma ve akıl dışı bulmuştu.¹⁸⁷

İslam dininin tebliği için de seyahat yapıyordu. Hz. Peygamberden başlayarak günümüze gelinceye kadar bu amaçla yollara koyulan birçok Müslüman vardır. Hz.

¹⁸² Matta, 8:22; Markos, 2:14; Luka, 5:27; Yuhanna, 21:19-22.

¹⁸³ Erbaş, a.g.m., s. 72.

¹⁸⁴ Güney Fransa'da Prenelerin yükseklerinde önemli bir hac merkezi.

¹⁸⁵ Portekiz'de Lizbon'un kuzeydoğusunda bulunan önemli bir hac merkezi.

¹⁸⁶ Erbaş, a.g.m., s. 73.

¹⁸⁷ Bulut, a.g.e., s. 44.

Peygamberin bizzat kendisinin tebliğ amacıyla gittiği yerler olduğu gibi, sahabeler aracılığıyla da bazı ülkeleri İslam dinine davet etmek için Hz. Peygamber buralara elçiler göndermiştir.

Ebu Talib ve Hz. Hatice'nin vefat etmesinden sonra –ki bu seneye “hüzün yılı” denir (m. 620)- Mekkeli müşriklerin işkenceleri daha da artmıştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), dini Mekke dışında da tebliğ etmek için yanına Hz. Zeyd b. Harise'yi de alarak Taif'e seyahat etmiştir. Taif yolculuğu Hz. Peygamber'in (s.a.v.) İslam'ı tebliğ maksadıyla yapmış olduğu ilk seyahattir. Burada aradığını bulamayan, taşlanarak geri çevrilen Peygamberimiz'e (s.a.v.) Allah, manevi bir yolculuk olan İsrâ ve Mirac'ı nasip etmiştir. Bu sadece ona bahşedilmiş apayrı manevi bir seyahattir.¹⁸⁸

Bundan sonraki yolculuk ise İslam Tarihi'nin en önemli olaylarından biri olan Hicret'tir. Allah'ın emriyle Mekke'den Medine'ye, Peygamberimiz (s.a.v.) ve sahabilerinin birlikte gerçekleştirdikleri bir yolculuktur. Hicret, inanalar açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu diğer seyahatlerin hepsinden farklıdır. Hz. Peygamber'le Hz. Ebubekir, sekiz günlük bir yolculuktan sonra Yesrib'e bir saatlik mesafede bulunan Kuba'ya gelmişler, burada birkaç gün kaldıktan sonra Medine'ye hareket etmişlerdir. Bu yolculuğun diğerlerinden farkı, bir daha vatanlarına yerleşmek için dönmek üzere gerçekleşmesidir. Resulullah'ın (s.a.v.) Hicret'ten sonraki yolculukları cihad, umre ve hac maksatlıdır.¹⁸⁹

Bunun gibi amacı sadece Allah rızasını kazanmak olan bazı kimseler de, İslam dinine mensup olup fakat dini bilgi eksikliklerinden dolayı İslam dinini yanlış yaşayan toplumlara dininin temel referanslarını iyi bir şekilde öğretmek amacıyla seyahatler yapmışlardır. Seyahat gerekçesi bu olmasa da neticesi itibariyle Bağdatlı Abdurrahman Efendi'nin Brezilya seyahatnamesi de bu türdendir. Abdurrahman Efendi seyahatinin nedenini kitabında şöyle açıklar:

“Osmanlı Deniz Kuvvetlerinde imam olarak görev yapıyordum. O sıralarda Donanma'dan iki geminin okyanus yoluyla Basra'ya gönderilmesi hususunda Padişah buyruğu çıktı. Ben de uzak ülkeleri görmek, gezmek istiyordum. Bu, bana tamda istediğime uygun bir fırsat olarak görüldü. 1865 yılı Eylül ayının başlarında, anılan gemilerle İstanbul'dan ayrılarak Basra'ya doğru yola çıktık. Ama yolculuğumuz sırasında karşılaştığımız muhalif rüzgârlar, bizi isteğimiz dışında Güney Amerika kıyılarına, Brezilya'nın başkenti sahillerine sürükledi. Orada

¹⁸⁸ Yılmaz, a.g.m., s. 23.

¹⁸⁹ Yılmaz, a.g.m., s. 23.

yaşayan Müslümanlara temel bilgilerini öğretmek amacıyla, gemileri terk ederek orada kaldım. Söz konusu ülkede gördüğüm kimi ilginç durum ve olayları bu kitapçıkta anlatmayı uygun buldum. Ortaya çıkan esere ‘*Teslihetü'l-Garib*’ adını verdim.”¹⁹⁰

Abdurrahman Efendi Brezilya’ya ayak basar basmaz burada yaşayan Müslümanlarla tanışır ve çok şaşırır. Çünkü o zamana kadar Brezilya Müslümanlarının durumu hakkında bilgi sahibi değildir. Abdurrahman Efendinin bildirdiğine göre, onlarında bizler hakkında bilgileri olmak şöyle dursun, dünyada beyaz Müslüman olduğunu bile bilmezlermiş. Abdurrahman Efendi, iki tarafı da diğerinin varlığı ve durumları hakkında ayrıntılı bir biçimde bilgilendirdikten başka, çeşitli güçlüklerle sıkıntılara göğüs gererek onların inançlarını düzeltmeye de çaba harcamıştır.¹⁹¹

“O sırada, siyahîlerden bir kaçı gemiye geldiler. Kumandan İngilizce bildiği için, yanlarında İngilizce ve Portekiz dilini bilen bir tercüman da getirmişlerdi. Kumandanın yanına girdiler. ‘Biz şimdiye kadar dünyada mevcut beyaz insanların tümünün Hristiyan ve yalnız siyahîlerin Müslüman olduğunu sanıyorduk. Sizleri görünce, diğer ülkelerde de Müslümanlar olduğunu anladık. Bundan dolayı çok memnun olduk.’ Diyerek kendilerine İslam’ı adam bırakılmasını rica ettiler. Kumandan siyahîlerle konuştuktan sonra, orada kalıp kalmamayı benim seçimime bıraktı. Ben de Allah’ın hoşnutluğunu umarak kalacağımı söyledim.”¹⁹²

Eser yazarın İslam dinine yaptığı hizmetlerle birlikte Rio de Janerio, Ebaiye(Salvador), Luğarbiryanti, Lizbon, Kurtuba, Cebel-i Tarık, Tanca gibi şehir ve bölgelerin bazı önemli özelliklerinin anlatımıyla son bulur.

Osmanlı devletinin bu amaçla gönderdiği alim-seyyah diyebileceğimiz insan çoktur. Zira Osmanlı hilafet merkezidir ve İslam’ın temsilcisi konumundadır. Pek tabii olarak Müslüman toplumlar, dini noktalarda ortaya çıkan sıkıntılarında Osmanlı Devleti’nden yardım talep ediyorlardı. 1862’de Bağdat ulemasından Ebu Bekir Efendi ile birlikte öğrencisi olarak nitelendirilen Ömer Lütfi’nin Ümit Burnu seyahati buna iyi bir örnek teşkil eder. Eserin giriş bölümünde seyahatin nedeni şöyle açıklanır:

“Ümit Burnu Müslümanlarının önde gelenleri, ortalığın durulması ve kavgaya son verilmesi için metbuu bulundukları İngiliz valisinin de onayını aldıktan sonra

¹⁹⁰ Bağdatlı Abdurrahman Efendi, *Brezilya Seyahatnamesi*, (Çev. Antepli Mehmed Şerif ve Haz. N. Ahmet Özalp), İstanbul, 2006, s. 18.

¹⁹¹ Abdurrahman Efendi, *a.g.e.*, s. 16 .

¹⁹² Abdurrahman Efendi, *a.g.e.*, s. 28.

İngiltere Krallığı aracılığıyla dünya Müslümanlarının hamisi olarak gördükleri Osmanlı Devleti'nden ve Müslümanların halifesinden İslam'ı asli şekliyle anlatıp ihtilafları giderecek bir din alimi istediler. Durum, Osmanlı Devleti'ni 1851'den 1885 yılına kadar uzun süre İngiltere'de temsil eden Londra sefiri Kostaki Müsürüs Paşa aracılığıyla Babıâli'ye bildirilir. Sultan Abdülaziz durumdan haberdar olur olmaz yakından ilgilenmeye başlar. Padişah 'ahkâm ve akaid-i diniyyeyi talim ve tefhime ve aralarında olan mübayenet ve ihtilafların ref ve izalesine muktedir ulema ve üdebadan bir zatın seçilerek münasip miktar harcırah itasıyla irsal olunacak kitaplarla birlikte gönderilmesi' fermanını hariciye nazırı Ali Paşa'ya bildirmiştir. Uzun araştırmalardan sonra nihayet 'dünyada müstesna bir yeri bulunan Bağdat ulemasından' Ebubekir Efendi isminde bir zat, mahalli problemlerin halledilmesi için Irak topraklarından olan Şehrizar'dan istanbula getirilmiştir."¹⁹³

Seyahatnamenin yazarı Ömer Lütfi Bey kendisinin seyahate neden katıldığı ve yazdığı eser hakkında şöyle bilgi aktarır: "Ebubekir Efendiye lazım gelen dini kitap ve risalelerin akçesinin hükümetçe verileceği Meşihat tarafından bildirildi. Ebubekir Efendi kitapları alıp sefer hazırlıklarını tamamladı. Maiyetine talebelerinden bendelerini alarak beraber Fransa vapuruna binerek Dersaadet'ten ayrıldık.¹⁹⁴ Bu kem-bidaaa(bilgisi kıt, okumamış) Ömer Lütfi bendeleri de o esnada büyük beldeye giderek Ümit Burnu şehrini, köy ve kasabalarını, Müslüman ahalisini ve bu kıtada bulunan vahşi hayvanatı ve kuşları, akıllara hayret veren bazı adet ve hareketlerini müşahade eylediğim gibi yazarak 'Ümit Burnu Seyahatnamesi' namıyla din kardeşlerime naçizane bir yadigâr bıraktım."¹⁹⁵

Gidiş güzergâhı üzerinde bulunan şehirler hakkında bilgiler verilerek nihayetinde 17 Ocak 1863'te Ümit Burnu'na varılır. Yazarımız ilerleyen bölümlerde yapılan din hizmetlerinden de bahseder: "Aradan geçen onbeş gün içinde bir büyük mektep açarak bunların talim ve tedrislerine başladık. Bu biçarelerin okumaya son derece arzu ve hevesleri olduğundan yirmi gün zarfında üç yüz sabiden fazla talebe toplandı. Bu sabilerin talimlerine Ebubekir Efendi öneyak oldu. Bunların derslerini ezberlettirme ve anlatmaya bendelerini kalfa nasb eyledi. Evvela elifba fıkha dair bazı dini ve akidevi meseleleri kendi lisanları üzere tercüme ederek risaleleri telif edip, bu risaleleri kıraat eyledikten sonra Arapça olarak akaid ilminden Fıkhü'l-ekber ve fıkıh ilminden de Mülteka'l-ebhur nam kitabı kıraat ettirdi."¹⁹⁶

¹⁹³ Ömer Lütfi, *Ümit Burnu Seyahatnamesi*, (Haz. Hüseyin Yorulmaz), İstanbul, 2006, s. 6.

¹⁹⁴ Ömer Lütfi, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁹⁵ Ömer Lütfi, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁹⁶ Ömer Lütfi, *a.g.e.*, s. 49-50.

Ömer Lütfi, Ebubekir efendiden izin alarak 5 Mayıs 1866 tarihinde ümit burnundan ayrılmıştır.¹⁹⁷ Müellifimiz bir vapurla bugünkü Somali açıklarından Yemen önlerine Aden'e gelir, oradan Kızıl Deniz'i Hint Okyanusu'na bağlayan Babü'l-mendeb Boğazı'nı geçerek Cidde'ye ve burada bir süre kalıp Medine'yi ziyaretinin ardından Mısır'a ulaşır. Kahire'de Camiü'l-Ezher'de bir müddet talebelik yaptıktan sonra hastalığı sebebiyle İskenderiye'ye gelir ve nihayet İstanbul'a kavuşarak seyahatini tamamlar.¹⁹⁸

Eskiden, İlimin, belli merkezlerde odaklaşması ile Osmanlı Devleti sınırları içinden veya İslam âleminin çeşitli muhitlerinden, ilim tahsil etmek maksadıyla bu merkezlere doğru seyahatler yoğunlaşmıştır. Bu maksatla yapılan geziler, sıradan olmadığı için, “seyahat kelimesi de kullanılmakla beraber, bu gezilere daha çok, “rihle” denmiştir.¹⁹⁹

2. 5. Ticari Seyahatler

İnsanları yolculuğa sevkeden etkenleri sadece ilmi artırmak ve âlimlerle buluşma olarak kısıtlayamayız. Aynı şekilde bu etkenler, sadece hac farızasını eda etmek için yolculuk yapmakla da sınırlandırılmaz. Ticaret için de yolculuk yapılmıştır. Eski zamandan beri eldeki imkânlar yolculuğa çıkmayı, uzak yerlere sefer etmeyi gerektiriyordu.²⁰⁰

Seyahatin tarihi, kendi küçük dünyaları dışında başka insanların, her şeyden önce de başka mallar ve hazineler olduğunu fark eden kaşiflerle başlar. Onlar, insanların ayak izlerinin açtığı patikaları, dağ yamaçlarını ve nehir boylarını izleye izleye yabancı diyarları dolaştılar. Bundan sonra kıyı halkları denizlere de açıldı. Yelkenli gemiler 5. bin yılın sonlarından itibaren biliniyordu. Sümer kayıkları, bazalt, bakır, değerli metaller gibi hammaddeleri sağlamak için, Basra Körfezi'nin sularını geçip, İndus bölgesine dek ilerlediler, Mısırlı tacirler, Lübnan ve Suriye'deki sedir ormanlarından kereste getirdiler. İ.Ö. 1000 yıllarında Akdeniz'e hâkim olan Fenikeliler, cesur ve girişimci ruhlarına kulak verip, bilinmeyene doğru yelken açtılar; Afrika'nın Güney ucunu ilk onlar turladı- hem de Bartolomeu Diaz ve Vasco da Gama'dan iki bin yıl önce İ.Ö. 4000 civarında, insanlığın en büyük icatlarından biri olan tekerleğin bulunması ve ulaşımında kullanılmasıyla, taşıyıcıların ve yük hayvanlarının yanına bir de yük arabaları eklendi. Artan ticari ilişkiler, ufukları genişletti ve ilk büyük keşif yolculuklarına çıkılmasına neden oldu.

¹⁹⁷ Ömer Lütfi, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁹⁸ Ömer Lütfi, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁹⁹ Turan, *a.g.m.*, s. 253.

²⁰⁰ Dayf, *a.g.e.*, s. 80.

Kraliçe Haçepsut'un eski ticaret yolunu yeniden açmak ve kesintiye uğramış ticari ilişkileri yeniden başlatmak amacıyla, İ.Ö. 1482-1481 yılları arasında, Afrika'nın doğu kıyısında yer alan efsanevi Punta ülkesini ziyareti renkli rölyeflerle anlatılır. Bilindiği kadarıyla, dünyanın en eski seyahatnamesi olan bu rölyefte şöyle denir: “Gemiler, Punta ülkesinin paha biçilmez mallarıyla ve tanrılar ülkesinin çeşit çeşit değerli ahşaplarıyla, bundan başka, bol miktarda mis kokulu reçine ve taze günlük, çok sayıda abanoz, Aamu ülkesinin saf altını içine oturtulmuş fildişi, mis kokulu kutsal reçine ve göz boyası, köpek kafalı maymunların yanı sıra, uzun kuyruklu maymunlar ve tazılarla, leopar derileriyle, ayrıca çoluk çocuk yerlilerle tepeleme yüklendi”... Ve Punta ahalisi sordu: “Bu kimsenin bilmediği ülkeye nasıl geldiniz? Gökyüzünden mi indiniz, yoksa Tanrılar ülkesinin büyük denizinden mi geçtiniz?” Teb yakınlarındaki Deyr-ül-Bahri kaya tapınağındaki yazıt, bu 2000 km'lik yolculuğu ayrıntılarıyla betimler. Rölyeflerde ise, Punta yolcularının hem yelkenli hem de kürekli gemileri, bunların taşıdığı mallar, Punta hükümdarına sunulan armağanlar, Kızıldeniz'in balıkları, arı kovanına benzeyen kazıklı kulübelere dönüşen bir köy, palmyeler ve sığırlar görülür. Rölyeflerin iki yanında yer alan on altı satırlık hiyeroglif yazıt, nakledilecek egzotik yükleri bir konşimento gibi sıralayarak, bu keşif ve ticaret seferini zihnimize canlandırır.²⁰¹

Bodensee'deki kazık temelli evlerin yakınlarında, Güney İsveç ve Rügen adasından gelme çakmak taşlarına rastlanmıştır; Güney Fransa'daki ünlü Cra-Magnon mağarasında ise, otuz bin yılı aşkın bir süre önce Atlas Okyanusu kıyılarından takas yoluyla getirilen deniz kabukları bulunmuştur. Nördlingen yakınlarındaki iki kireçtaşı mağarasında bulunan Columella Rustika kabukları, Akdeniz'den Svebya'ya bin bir zahmetle getirilmiş, eskiçağ kadınlarının boyunlarını süslemişti. Girit ve Mısır'da ölümlerle birlikte gömülen eşyalar arasında kehribar da vardı; kazılarda gün ışığına çıkarılan ve çok uzaklardan getirildikleri tespit edilen buluntular, seyahatler hakkında bilgi veren en eski kaynaklardır. Tuz ve kehribar yolları Avrupa'yı boydan boya katediyor, Hallstatt yakınlarındaki zengin tuz yataklarından kuzeye ve batıya, Kuzey Denizi kıyılarından da Yukarı İtalya'ya dek uzanıyordu. Uzun yıllar boyunca, halkın en rağbet ettiği ticari mallar, bu yollardan taşınırdı. Tacirler, bilinmeyen yerlerin keşfine başlamışlardı bile.²⁰²

Eski milletlerden Asyalı, Avrupalı, Afrikalı kendilerini çevreleyen denizlerde yolculuk yapmışlardır. Ticaret eşyalarını, savaş ve gazveler için askerlerini deniz yoluyla taşımışlardır. Ancak uzak okyanuslara açılmamışlardır.

²⁰¹ Löschburg, *a.g.e.*, s. 14.

²⁰² Löschburg, *a.g.e.*, s. 12.

Araplar atlas okyanusunun, meçhul karanlıklar içinde gizlediklerini bilmedikleri için karanlıklar denizi olarak isimlendirmişlerdir. Hint ve Pasifik Okyanusu'nun durumu da aynı şekildeydi. Araplar devletlerini kurdukları zaman eski deniz olarak nitelendirdikleri Kızıldeniz, Rum denizi, Orta Akdeniz de açılmaya başladılar. Onların körfezlerini koruyan filoları vardı. Tüccar kabileleri Kızıldeniz ve el-Kulzum denizinden geçtikleri gibi okyanuslardan da geçmeye başladılar. Hindi erken asırlarda fethetmelerinin sebebi tüccarların orayı çevreleyen okyanusa inmeleri idi. Sadece bu değil Çin denizi ve Pasifik Okyanusu'nun de kapılarına dayanmışlardı. Güneye doğru ilerleyip doğu Hint adalarına ulaşıyorlardı. Japon adalarını 'vak el vak' şeklinde isimlendirdikleri zannediliyor. Arap tüccarlar aynı şekilde bu adalara da ulaşmışlardı. Madagaskar'ı da keşfettiklerinde Doğu Afrika'ya, Somali'ye ve Güney Somali'ye gitmişlerdir. Bu ülkelerden ve adalardan sınırsız envai çeşit ticaret mallarını taşımışlardır. Coğrafya kitapları buraların zenginliklerinden, kaynaklarından bugün bize bahsetmektedir. Ticari gemiler en çok bu kısımda gidip geldiği için Hint ve Pasifik Okyanusu ile ilgili kitaplar daha çok yazılmıştır.²⁰³ Müslüman tüccarları daha İslam'ın ilk asrında Doğu Çin limanlarına ulaşmışlar, İslamiyet'i bu bölgeye götürmüşlerdir. Bu sebeple Çin kaynaklarında Ebu'l-Abbas el-Seffâh ve Harun er-Reşid'in adları geçer.²⁰⁴

O zamanlarda denizlerde yolculuk yapmak gerçek bir eğlence ve gelir sayılıyordu. Bu yolculuklar esnasında birçok sürprizle karşılaşılıyor, farklı milletlerden insanlarla tanışılıyor ve denizlerde yaşayan çeşit çeşit balıklar, kuşlar görüyordu. Bu tâcir-seyyahlar coğrafya kitaplarında gördükleri(keşfettikleri) denizlerden, adalardan, şehirlerden bahsetmeye önem verdiler. İşin başından beri bazı seyyahlar yolculukları esnasında gördükleri ilgi çekici, acayip şeyleri hikâye etmişlerdir. Bu denizci tâcir ve seyyahların anlattığı hikâyeler gezi edebiyatının ilk örneklerini teşkil etmiştir. "Bin bir Gece Masalları" ve "Sindbad"ın hikâyelerinde olduğu gibi.²⁰⁵

Bu anlamda tanınmış en büyük Müslüman tâcir-seyyah Süleyman el-Tâcir'dir. Süleyman Çin ve Hint mallarını Arap ülkelerine getiren Iraklı tüccarlardandır. Onun yolculuğu Hint ve Pasifik Okyanusu'na doğru idi, bu yolculukta adalarda ve başka yerlerde şahit olduğu şeylere önem verdi. Süleyman et-Tâcir bu yolculuğu kaleme aldı. Öyle ki, yazılan bu kitap, Arap deniz yolculuklarının elimiz altında bulunan en eski belgelerinden sayılıyor. O kitabını 237/851 senesinde yazmıştır ve ancak

²⁰³ Dayf, *a.g.e.*, s. 20.

²⁰⁴ Şeşen, *a.g.e.*, s. 97.

²⁰⁵ Dayf, *a.g.e.*, s. 21.

müstakil bir kitap olarak bize ulaşmamıştır. Bu kitap Ebu Zeydi's-Sirrâni diye isimlendirilen hicri 4.(miladi 10.) asırda yaşamış olan Irâki'nin kitabında bize ulaşmıştır. Süleyman, yolculuğundan edindiği bilgilerle birlikte seyyahların sözlerinden topladığı bilgileri, Çin ve Hint ehlinde bir grubun haberlerini de bu kitaba ekledi. Müsteşrikler tarih silsilesi adında bu kitabı ve ekini (Süleyman'ın Rihlesi ve Irâki'nin ona eklediği kısmı) neşretmişlerdir.²⁰⁶

Süleyman yolculuğuna Larva Denizi'ni anlatarak başlar. Orada avlanan balıklardan, 20 zira olan “Val Balığı”ndan ve orada suyun üzerinde uçan ve suratları insan suratına benzeyen balıklardan bahseder. Küçük balıkları yutan, sanki derin kuyulara düşer gibi büyük balıkların yuttuğu küçük balıklar ve başka balıkları da eserinde anlatır.

Süleyman gemilerin geçtiği yerlerden bahseder, ilerleyen bölümlerde de Çin ve Hint beldelerinden, insanların durumlarından (hallerinden), bu ülkelerin tabiat, sosyal ve içtimai durumlarından, hükümetlerinin yönetiminden, dinlerinden taptıkları putlardan haber verir. Kitabında çoğu kez Çin ve Hint ehli arasında karşılaştırma yapar. Süleyman şöyle diyor; Çin ehli zevke eğlenceye düşkün bir halk, Hint ehli ise eğlenceyi ayıplayıp ondan uzak duruyorlardı. İçki içmiyorlar, fakat bunu dinden dolayı değil de sadece kibirlerinden ve tenezzül etmediklerinde dolayı yapmıyorlardı. Kral içki içtiği zaman onu kral kabul etmiyorlardı, sarhoş olan nasıl olurda bu sarhoş haliyle mülkü altındakileri idare edebilir diye içki içen krallara karşı mücadele verirdi.”²⁰⁷

Peygamberimiz'in (s.a.v.) hayatına baktığımızda çeşitli sebeplerden yolculuğa çıktığını görmekteyiz. Yapmış oldukları bu yolculukların bazıları da ticari nedenlidir. Ebu Tâlib Suriye'ye bir ticaret kervanı sürmek üzere yola çıkmaya mecbur kaldığında Muhammed (s.a.v.) henüz dokuz yaşındaydı. Kendisine yeğeni sevgi ve yakınlık ile esasen bağlanmış bulunuyordu; Kısa bir müddet için de olsa amcasından ayrı kalma düşüncesi ile son derece müteessir oldu ve kendisine beraber yola çıkmayı teklif etti. Ebu Tâlib'in buna Rıza göstermesi üzerine Muhammed (s.a.v.) Arabistan dışındaki ilk seyahatine böylece çıkmış oldu. Rahatlıkla düşünebiliriz ki bu genç yolcu amcası için faydasız bir yük olma durumunda kalmamıştır; birçok defalar ona küçük hizmetlerde bulunmuş ve onu sayısız rahatsızlıklardan kurtarmıştır. Suriye'ye yapılan bu seyahatten sonra Muhammed (s.a.v.)'in hayatının on yıllık bir devresi hakkında pek fazla bir şey bilinmez. Muhtemeldir ki Ebu Tâlib Mekke'de bir ticarethaneye sahipti ve Muhammed (s.a.v.) de şu veya bu şekilde bu teşebbüsüne

²⁰⁶ Dayf, *a.g.e.*, s. 29.

²⁰⁷ Dayf, *a.g.e.*, s. 31-32.

iştirak ediyordu. Şurası bir gerçektir ki İbn'ul Cevzi'nin de doğruladığı gibi Resulullah on yaşını biraz geçtiğinde, gittikleri yer kaynakta gösterilmemekle beraber, diğer bir amcası olan Zübeyr ile birlikte diğer bir kervan yolculuğuna çıkmıştı; bu yolculukta ise birçok mucizevî olay cereyan etmiştir.²⁰⁸ Yirmi beş yaşlarında iken, Hz. Hatice'nin ticaret kervanlarını çeşitli yerlere götürmüştür. Bu ticari yolculukları sırasında, iki kere Yemen yolu üzerinde bulunan Hubaşe fuarına, Yemen'e, Ürdün'e ve Umman'a gitmiştir. Hatta merhum Muhammed Hamidullah, inananlar Habeşistan'a hicret ederken Peygamberimiz'in (s.a.v.) hükümdar hakkında bilgi vermesi ve krala verilmek üzere bir mektup yollamasından hareketle Habeşistan'a dahi gitmiş olabileceği söylenmektedir. Bu ticari yolculukların en önemlisi, Hz. Hatice'nin kölesi Meysere ile yapmış oldukları Şam yolculuğudur. Bu yolculuk neticesinde Hz. Peygamber, Hz. Hatice ile evlenmiştir.²⁰⁹

Bazı seyahatler hem ticari hem de ilmi mülahazalarla yapıyordu. O çağda bilgiye giden yolar servet yollarıyla kesişiyordu. Bilginler ve tüccarlar aynı kervanda seyahat ediyor ve aynı kervan saraylarda konaklıyor, her iki kesimi de büyük kentler kendilerine çekiyordu. Yemenli büyük ulemayla ilişkiye girmeye çalışan birçok muhaddis gibi, gelecekte bir fıkıh okulu kuracak olan Süfyan es-Sevri de (ö. 161/777) sık sık Arabistan yarımadasının bu bölümüne gitmişti. “Yemenli kardeşleri” tarafından yöneltilen yerel (Aden'de) bir iş kuran es-Sevri, her yıl oraya dönüyordu. Öğrencisi Abdullah bin el-Mubarek (ö. 181/797) çağının kuşkusuz en büyük âlim-seyyahıydı. Merv'li zengin bir aileden geliyordu ve Yemen, Mısır, Suriye, Hicaz ve Irak'ı birçok kez dolaşmıştı. Bu seyahatler sırasında yönetimi bir ticari vekile devredilmiş büyükçe bir işten gelen büyük tutarları harcamıştı. Yaşamöyküsü yazarları babasının kendisinse bir iş kurması için verdiği 50.000 altın dinarı bilgi arayışında harcadığını nakleder. Aslında güzergâhlarında ilimle ticareti birleştiren Horasanlı âlimlerin sayısı az değildi. Irak'ta Ebu Hanife'nin (ö. 150/767) öğrencisi olan Harice bin Mus'ab, öğrenimi için 100.000 gümüş dirheme ulaştığı tahmin edilen büyük masraflar yapmıştı.²¹⁰

Aynı zamanda tanınmış coğrafyacı olan İbn Havkal da ticaret maksadıyla yollara düşmüştür. Aslen Nusaybinli olduğu bilinen İbn Havkal, Bağdat'ta oturduğu da elimize ulaşan kayıtlardan anlaşılıyor. Hem tacir hem coğrafyacıdır. Bu arada Fatımiler adına ajanlık da yapmıştır. 331/945 yılında ticaret yapmak ve coğrafi bilgi toplamak için Bağdat'tan ayrılmıştır. 367/977 yılına kadar Endülüs'ten Taraz'a kadar

²⁰⁸ Muhammad Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), 5. Baskı, İstanbul, 2001, s. 47-48.

²⁰⁹ Yılmaz, a.g.m., s. 22-23.

²¹⁰ Touati, a.g.e., s. 81.

İslam dünyasının her tarafını dolaşmıştır.²¹¹ Bu gezileri neticesinde, yukarıda da bahsedildiği gibi, *Suretü'l-Arz* adlı eserini oluşturmuştur.

Tüccar seyyahlardan örnek olarak Yakut el-Hamevi(ö.626/1229)'yi de zikredebiliriz. Esasen onun yolculukları ticaret içindir. Onun telifi olan coğrafya kitabı *Mu'cemü'l-Buldan* büyük bir şöhret kazanmıştır.²¹²

Modern çağda Avrupa'da kara ve deniz yolculukları genellikle ticari mülahazalarla yapıyordu. Özellikle denizci Prens Henry (1460-1495) asrından itibaren deniz yolculukları artmıştır. Avrupa'da yeni kavimlerin, yeni yerlerin keşfi yarışına, deniz ulaşımında garnizon rekabetine, çekişmelerine şahit olduk. Avrupa'nın yayılmacı politikası, kıtanın dışındaki ticari pazarların açılması ile ortaya çıkan rekabetin deniz yolculuklarının gelişmesinde önemli yeri vardır. Buna rağmen kara yolculukları da durmadı, bilakis, kalkınma, ilerleme (Rönesans)asrından beri Avrupalı toplumların kültüründe (uygarlığında) deniz yolculuğuyla beraber aktif görevini sürdürdü. Bu kara ve deniz yolculuklarının desteğiyle Avrupa'da iktisadi temeller genişleyerek 19. yüzyılda en mümtaz seviyeye ulaştı. Ticari gelişmeler arttı ve modern kapitalizm ortaya çıktı. Üretimde uluslararası piyasaların açılması, bölgesel gelişmeler ve keşif gayesi gibi nedenlerden dolayı yolculuk faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda yolculuklar, insan ve âlem hakkında faydalı malumatlarla Avrupalıların hem fikri hem de maddi anlamda zenginleşmesinde önemli rol oynamıştır. Bu zenginlikler birlikte ulaşım araçlarındaki gelişmeler ve buharlı makinelerin icadıyla ulaşım kolaylaşmış ve böylece sadece erkekler yolculuk yapmamışlardır. Aynı şekilde bayanlar da yolculuk yapmışlardır. Bu anlamda 19. Asrın sonlarında 20. Asrın başlarında Arap ülkelerine yolculuk yapan İngiliz seyyah "Gertrude Bell"i (1868-1926) zikredebiliriz.²¹³

Teknolojik gelişmeler, ulaşım araçlarındaki ilerlemeler insanları benzeri görülmemiş bir şekilde yolculuk yapmaya sevk etmiştir. Bunun neticesinde yirminci asrına gelindiğinde seyahatler yeni tarihi bir sürece girmiştir. Asırlar boyu biriken bilgiler ve modern teknolojiinden istifadeyle insan ve âlem hakkındaki bilgiler arttı. 20. asrın içinde tamamlanan keşifleri Fransız Laros Vakfı'nın hazırladığı kitap bize kâşif seyyahların havada, karada, denizde, çöllerde, ormanlarda, dağlarda, vadilerde hatta kuzey kutbunda birçok çeşitli alanda takip ettikleri yolu açıklamaktadır.

²¹¹ Şeşen, *a.g.e.*, s. 101.

²¹² Dayf, *a.g.e.*, s. 80.

²¹³ Fehim, *a.g.e.*, s. 32.

Uçaklar ve fotoğraflar kayıt aletleri yeryüzünün keşfedilmesinde etkili ve yeni bir rol oynamıştır.²¹⁴

²¹⁴ Fehim, *a.g.e.*, s. 33.

3. ARAP EDEBİYATINDA EDEBİ SEYAHATNAMELER

3. 1. KLASİK DÖNEM SEYAHATNAMELERİ

İkinci bölümde Arap Edebiyatında seyahatname türü içinde değerlendirdiğimiz eserleri ve bunların yazarlarını ele alacağız. Bu bölümü klasik ve modern dönem olarak iki alt başlığa ayırdık. Klasik dönem seyahatnameleri içinde çoğunlukla bir coğrafya kitabı olmakla birlikte seyahatname nitelikleri taşıyan coğrafya eserlerini inceledik.

3. 1. 1. İbn Hurdazbih ve *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*

Bu başlık altında İbn Hurdazbih'i ve coğrafi bir eser olmakla birlikte bizim coğrafi seyahatname olarak değerlendirdiğimiz *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserini incelemeye çalışacağız.

3. 1. 1. 1. Hayatı ve Eserleri

Tam adı Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih el-Bağdadi el-Farisi'dir. Aslen İranlıdır. Erken dönem İslam coğrafyacılarındandır. Bu nedenle kimi kaynaklarda “İslam coğrafyacıların babası” olarak nitelendirilmektedir.²¹⁵ Büyük babası Abbasilerin ilk döneminde İslamiyet'i kabul eden bir Mecusi'dir; babası ise Halife Me'mun zamanında (813-833) Taberistan valisi idi. Muhtemelen Horasan'da doğmuş olan İbn Hurdazbih Bağdat'ta büyüdü ve eğitim gördü; ayrıca İshak el-Mevsili'den musiki dersleri aldı.²¹⁶

Seçkin bir aileye mensup olan İbn Hurdazbih, iyi bir eğitim görmüş, Abbasi halifesi Mu'temid-Alellah (870-892) zamanında Cibal yöresinde berid sorumlusu olarak görev yapmıştır. Ancak bu göreve ne zaman tayin edildiği ve ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Berid teşkilatına mensup olanlar halife adına istihbarat toplamakla görevli olduklarından dolayı halifelerin güvenini kazananlar arasından seçilirdi. Halifeler berid mensuplarının gönderdiği bilgiler ışığında yöre ile ilgili kararlarını verirdi. Berid mensupları halifeye yönetim ile ilgili bilgilerin yanı sıra, yörenin iktisadi ve kültürel durumu hakkında da geniş bilgiler aktarırlardı. İbn Hurdazbih de yöre ile ilgili bilgi verirken zaman zaman yörenin kültür ve medeniyetine de yer

²¹⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008, s. 13.

²¹⁶ Sayyid Maqbul Ahmad, “İbn Hurdazbih”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XX, İstanbul, 1999, s. 79.

vermektedir.²¹⁷ Tanıtacağımız eseri olan *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'te de bunu ayrıca örnekleriyle göstermeye çalışacağız.

Çok iyi tahsil gören İbn Hurdazbih, Bağdat eşrafı ve halife Mu'temid-Alellah'ın yakın dostları arasında yer alıyordu. İçinde bulunduğu çevre ve dolayısıyla ulaşabildiği resmi belgeler eserlerinin güvenilirliğinde etkili olmuştur. Kaynaklardan öğrenildiğine göre İbn Hurdazbih, coğrafyanın yanı sıra dönemin sosyal hayatını yansıtan hemen bütün konularda çalışma yapmıştır. Mes'udi, İbn Hurdazbih'i yazıcılıkta önder sıfatıyla tanıtır ve Arap olmayan milletlerle hükümdarlar hakkındaki geniş bilgisini övdüğü tarihe dair büyük bir eserinden bahseder; bu, muhtemelen *Kitabü Cemhereti Ensabi'l-Fürs*'tür. İbn Hurdazbih, yalnız ilk Müslüman Arap coğrafyacılardan değil aynı zamanda İslam âleminde kendinden sonra gelen meslektaşlarına yol gösteren tarifli ve tasvirli bir coğrafya eseri ortaya koymuş ilk müellif ve ekol sahibidir.²¹⁸

Orijinal tarzda coğrafya eseri telif eden ilk kişi olması hasebiyle daha sonraki coğrafyacılardan Ceyhani, İbnu'l-Fakih ve Makdisi gibi müellifler kendisinden istifade etmişlerdir. İbn Hurdazbih'in H.300/M.912/913 yılına doğru vefat ettiği kaynaklarda zikredilmektedir.²¹⁹

İbn Hurdazbih'in eserleri tarih, coğrafya, edebiyat ve eğlence tarihi ile ilgilidir. Bunlardan edebiyata dair olanlar fazla tanınmamalarına rağmen, tarih ve coğrafyaya ait olan eserlerinin ünü günümüze kadar ulaşmıştır.

Çeşitli alanlarda eser veren müellifin kaynaklarda zikri geçen kitapları şunlardır: *Kitabu Edebü's-Sema'*, *Kitabu Cemheretü'l-Esabu'l-Fürs ve'n-Nevafi*, *Kitabu't-Tabih*, *Kitabu'l-Lehv ve'l-Melahi*, *Kitabu's-Şarab*, *Kitabu'n-Nudema ve'l-Culesa*, *Kitabu'l-Envac* ve meşhur eseri *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*.²²⁰

Bunlardan *Kitabu'l-Lehv ve'l-Melahi* adlı eseri, İslam öncesi Fars şiiri ve musikisi tarihiyle ilgili önemli bir risale olup İran'da ve diğer birçok yerde kullanılan ud, tanbur, ney, zurna vb. çalgılar, musiki terimleri ve makamlarla (çehar perde) musikiye dair diğer konuları ihtiva etmektedir. Bazı Arapça kaynaklarda iktibasların yapıldığı eser Ignatius Abduh Halife tarafından neşredilmiştir.²²¹

²¹⁷ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 14.

²¹⁸ Ahmad, *a.g.m.*, s. 79.

²¹⁹ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 14.

²²⁰ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 15.

²²¹ Ahmad, *a.g.m.*, s. 79.

3. 1. 1. 2. *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*

Büyük yolların geçtiği yerlerden ve diğer coğrafi konulardan bahseden coğrafya kitaplarına el-Mesâlik ve'l-Memâlik adı verilir. Bunlardan bize ulaşan en eski kitap İbn Hurdazbih'in *Kitab el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseridir.²²² İbn Hurdazbih'in coğrafyaya dair olan bu eseri muhtemelen Abbasi saray teşkilatına mensup birinin isteği üzerine yazılmıştır. Eserde yazarın gözlemlerine dayanan oldukça fazla bilgi bulunmaktadır.²²³ İbn Hurdazbih, bu eserinde Müslüman dünyanın ana ticaret yollarının tam bir haritasını ve izahını hazırlamıştır.²²⁴

İbn Hurdazbih'in kendisine İslam coğrafyacıların babası unvanını kazandıran en önemli çalışmasıdır. Eserin girişinde müellif, Batlamyus'un kitabını (Geographia) yabancı dilinden (muhtemelen Süryanice veya Grekçe) Arapçaya tercüme ettiğini söyler:

“Allah dünyanın yollarını, ülkelerini, özelliklerini, uzaklıkları ve yakınlıkları, mamur olan yerler (-i ile metruk) olan yerlerini, bu yerler arasındaki uzaklıkları vermeyi ve yollar ile geçişlerin çizimini benden öncekilerin yaptığı şekliyle yapmayı nasip etsin. Anladım ki Batlamyus, sınırları açıklamıştı ve Yeryüzünün nitelikleri hakkında yabancı bir dilde izahlarda bulunmuştu. Bunları anlamak için ben, bu bilgileri bu dilden gerçek dile aktardım. Onun çizdiklerini daha doğru olarak, bütün yönleriyle çizdim. Zira sizlerin arzuladığı şekilde geniş olmasını arzuladım ve bunun gibi, uzakta olanların görülmüş gibi olmasını, yakın olanın da bilinmesini arzuladım.”²²⁵ Ancak bu tercüme günümüze ulaşmamıştır.

Kitabu'l-Mesâlik coğrafya yazıcılığında, Irak bölgesinin hilafet merkezi olması esasına göre düzenlenen ve Irak ekolü kitapları adıyla bilinen eserlerin ilkidir. Verilen bilgilerin büyük bir kısmı kara ve deniz yollarına hasredilmiş, bu yolların dört yönde gelişmesi izlenerek Hindistan ve Çin gibi ülkeler tanıtılmıştır.²²⁶ İbn Hurdazbih, kitabında bu milletlerle ilgili şu bilgileri nakletmektedir:

“Hind hükümdarları ve halkı, zinayı mubah görmekte, ancak içkiyi yasaklamaktadırlar. Ancak Kumar meliki Hind hükümdarları gibi değildir; zira o hem zinayı hem de içki içmeyi yasaklamaktadır. Hind hükümdarlarının en büyüğü Belhura'dır. Bu kelime 'hükümdarlar hükümdarı' anlamına gelmektedir. Hind hükümdarlarından olan Kemkem Sac topraklarına yerleşiktir. Sac topraklarının

²²² Şeşen, a.g.e., s. 97.

²²³ İbn Hurdazbih, a.g.e., s. 15

²²⁴ İsmail Raci-Luis Lamia Faruki, *İslam Kültür Atlası*, (Çev. M.O. Kibaroglu-Z. Kibaroglu), 2. Baskı, İstanbul, 1997, s. 363.

²²⁵ İbn Hurdazbih, a.g.e., s. 19.

²²⁶ Ahmad, a.g.m., s. 79.

ardından sırasıyla Melikü't-Tâfun, Cabbe, Tatariyye dirhemlerine sahip olan Melikü'l-Cürz ve Ruhma gelir. Burası ile az önce dile getirdiğimiz yerlerin arası yürüyerek bir senelik bir mesafedir. Ruhma ile ilgili olarak burada 1.500 filin bulunduğu söylenmektedir. Burasının pamuklu kumaştan yapılma elbiseleri vardır; ayrıca öd ağacının Hind türü burada bulunmaktadır. Daha sonra Melik Kamrun gelir ve buradan sonra Hind hükümdarlarının Çin'de bulunan topraklarına ulaşırsın. Onların topraklarında altın çoktur. Aynı zamanda gergedanda çok bulunmaktadır. Gergedan boynuzunun uzunluğu 1 zira', kalınlığı ise iki kabzadır. Boynunun baş tarafından sonuna doğru üzerinde çizili bir resim vardır. İkiye ayrıldığında siyah zemin üzerinde beyaz olarak insan, hayvan balık veya kuşlardan tavus kuşu suretinde bir resim görürsün. Çin halkı kuşak (manatik) olarak kullanır ve bu kuşakların fiyatları 300 dinardan, 3.000 ya da 4.000 dinara kadar ulaşır. Bu hükümdarların tümü ezanı yasaklamışlardır.”²²⁷

İbn Hurdazbih bu eserinde o dönem bilinen dünyadaki çeşitli ülkeler, bu ülkelerdeki yerleşim birimleri ve bunlar arasındaki mesafeler, güzergâhlar üzerinde bulunan konaklama noktaları ile bazı yerleşim birimlerinin kaç dirhem haraç verdikleri ile ilgili bilgiler vermekle birlikte o bölgeye ait göze çarpan ayrıntılardan da bahsetmiştir:

“Pehlevilerin ülkesinde bulunan yerleşim yerleri şunlardır: Rey, İsfahan, Hemedan, Dinever, Nihavend, Mihricankuzak, Masebezan ve Kazvin. Kazvin'de Musa ve Mübarek isimlerinde iki adet merkezi şehir vardır. Kazvin ile Rey arası 27 fersahtır. Kazvin, Deylem ve Zencan bölgelerinin komşusudur. Bu ikisi ile Kazvin'in arası 27 merhaledir. Zencan'dan Ebher'e kadar olan mesafe 15 fersah, Ebher'den Kazvin'e 12 fersahtır. Ebher'den Beber'e, Taylesan'a ve Deylem'e mesafe aynıdır. Kazvin'in haracı 1.200.000 dirhemdir.”²²⁸ Yine başka bir yerde yazarımız Mekke-Yemen yolu ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

“ Yemen'in mahfalları (destekçileri) şunlardır: San'a, Haşeb ve Ruhabe. Gamra ile San'a arasındaki mesafede 49, San'a ile Zimar arasındaki mesafede 4, Zimar ile Aden arasındaki mesafede 7, Zimar ile Cened arasındaki mesafede 7 konaklama yeri vardır. Ma'rib ile aynı zamanda Hadramevt denilen yer olan Andel arasındaki mesafede deve ile yapılan yolculuklarda 9 konaklama yeri vardır. Harac divanının kayıtlarında Yemen bölgesinde görev yapan amillere yüksek dereceler verildiği görülmektedir. Çünkü bu amiller 600.000 dinar vergi geliri getirmekteydiler ki, bu rakam, getirilen gelirler arasında en yüksek olanıdır. Yemenin arazileri, İslam

²²⁷ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 63.

²²⁸ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 56.

döneminde üç vilayete bölünmüştür.”²²⁹ Kitabın da göze çarpan bir başka nokta ise iki önemli ülke veya şehir arasında kalan yerleşim yerleri arasındaki mesafeleri vermeksizin, kademeli olarak bu yerleşim birimlerini sıralamasıdır:

“Mısır-Mekke yolu: Fustat’tan Cübbe’ye varılır. Oradan Buveyb’e, oradan Menzil-i İbn Bunduka’ya, oradan Acrud’a, oradan Zenbe’ye, oradan Kürsiyyi’ye, oradan Hafer’e, oradan Menzil’e, oradan Eyle’ye, oradan Haki’e, oradan Medyen’e, oradan Agra’ya, oradan Menzil’e, oradan Kelabe’ye, oradan Şağb’a, oradan Beda’ya, oradan Serhateyn’e, oradan Beyda’ya, oradan Vadi’l-Kura’ya, oradan Ruhaybe’ye, oradan Zi’l-Meve’ye, oradan Merra’ya, oradan Süveyda’ya, oradan Zi Huşub’a, oradan Medine’ye, oradan daha önce zikri geçen Menzil’e ve oradan da Mekke’ye varılmaktadır.”²³⁰

Kitabın büyük bir bölümünde bu tarz bilgiler verilmektedir. Kitap, dünyanın gariplikleri (Hazar denizi kıyısındaki Rum topraklarında ve Mustatille denilen topraklarda yazın ve kışın yağmur daima yağmaktadır... gibi), dünyadaki tuhaf yapılar (Mısır’da iki adet kalın piramit, Yecüc ve Mecüc seddi, Menbic kilisesi vs.) ve nehirlerin çıkış yerlerine dair verilen bilgilerle son bulmaktadır.

İbn Hurdazbih’in kaynak olarak Sasani döneminden kalma kayıtları kullandığı bilinmektedir. Posta ve haberleşme müdürlüğü yapmasından dolayı herhalde bu tür kayıtlara ulaşmakta güçlük çekmemiştir; ayrıca bazı seyyahların özel notlarına bakabildiğinden eserini güvenilir kaynakların ışığında kaleme almıştır. Çoğunlukla İran tesirinde kaldığı görülen İbn Hurdazbih eserinde kullandığı metodolojide, bilgilerin tasnifinde ve nihayet coğrafi terimlerin tercihinde daima Fars kültürünün izlerini sergilemektedir. Eski İranlılar dünyayı, İranşehr merkezde olmak üzere “kişver” adı verilen ve her birinde çeşitli ülkeler bulunan yedi hâkimiyet bölgesine ayırmışlardır. İbn Hurdazbih de eserinde bölge tariflerine, onlar gibi “dil-i İranşehr” (İran’ın kalbi) dediği Sevad’la (Irak) başlamaktadır. Müellif kitabı 232 (846-47) yılı civarında yazmış, daha sonra özetleyerek 272’den (885) önce tekrar kaleme almıştır. *Hududü’l-‘âlem’in yazarı* ve Muhammed b. Ahmed el-Ceyhani gibi coğrafyacılara başta olmak üzere birçok alim tarafından kaynak olarak kullanılan bir eserdir.²³¹ Kitap yolların haritalarından başka, astronomik coğrafya, vilayetlerin vergilerine, seyahat haberlerine, İslamiyet’ten önceki İran tarihine, genel coğrafyaya dair bilgiler bulunur. Sadece İslam âleminden değil, İslam âlemi dışındaki bölgelerden de

²²⁹ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 124.

²³⁰ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 127.

²³¹ Ahmad, *a.g.m.*, s. 79.

bahseder. Kitapta Orta Asya ve Maverâünnehr bölgesi etrafındaki Türkler hakkında önemli notlar bulunur.²³²

3. 1. 2. Yakubî ve *el-Buldân*

Bu başlık altında da yine bir coğrafyacıyı ve coğrafi bir seyahatname olan *el-Buldân* adlı eserini incelemeye çalışacağız.

3. 1. 2. 1. Hayatı ve Eserleri

Kaynaklarda adı değişik şekillerde geçen Yakubi'nin en bilinen ismi Yakubi, Ahmed b. İshak b. Ca'fer b. Vehb b. Vadîh'tır. Doğum tarihi konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Yakubi'nin büyük dedesi Vadîh, Abbasilerin devlet yönetiminde önemli görevlerde bulunmuş, önce Azerbaycan ve Ermenistan'da, sonraları ise Mısır'da görev yapmıştır. Yakubi'nin babası ve dedesi ise dönemin ileri gelen postacılarındandır. Bu rivayetlerden, Yakubi ailesinin Abbasi devlet kademelerinde önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır.²³³

Bağdat'ta doğan Yakubi, küçük yaşlarda Ermenistan'a seyahat etmiştir. Bu seyahat, bundan sonraki seyahatlerin başlangıcını teşkil etmiştir. Ermenistan ve Horasan'da uzun müddet kalmış ve Tahiriler'in hizmetinde bulunmuştur. Ancak bu dönemde hangi tür bir memurluk yaptığı bilinmemekle beraber bürokraside kâtiplik yaptığı ya da istihbarat teşkilatına benzer bir posta servisinde çalıştığı sanılmaktadır.²³⁴

Uzun süre Ermenistan ve Horasan'da yaşadığını belirttiğimiz Yakubi, Hindistan, Çin, Mağrib, İran, Endülüs ve Suriye'nin yanı sıra diğer birçok Arap ülkesine de seyahatlerde bulunmuştur. İslam'ın merkezi topraklarına geri döndükten sonra, kesin olarak belirtilmesi zor bir tarihte, Mısır'da bir memuriyete atanır. Belki de Tahartlı (bugünkü Cezayir'de) Rustumilerin sarayında kaldığı orta Mağrib'e de buradan kalkarak gitmiştir.²³⁵

Ölüm tarihi hususunda iki rivayet mevcuttur. Bazılarında göre 284/897 yılında vefat ettiği kaydedilmekte ise de Tolunoğulları'nın yıkılışının ardından, onların güzelliklerini dile getirmesi, yukarıdaki beyanların doğru olmadığını ve Tolunoğulları'nın yıkılışına kadar yaşadığını göstermektedir. Ancak bu dönemle

²³² C. Van Arendank, "İbn Hurdazbih", *İslam Ansiklopedisi*, C. V / II, İstanbul, 2000, s. 755.

²³³ Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, İstanbul, 2002, s. 265.

²³⁴ Yakubi, *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2002, s. 11.

²³⁵ Touati, *a.g.e.*, s. 122.

ilgili yaşamı konusunda bir kayda rastlamadığımızdan, onun erken Tolunoğulları'nın yıkılış tarihi olan 292/905 yılında vefat ettiği söylenebilir. Bununda ne derece sıhhatli olacağı konusunda şüphelerimiz bulunmaktadır.²³⁶

Tüm bunlardan sonra Yakubi' ilmi ve edebi kişiliği ile ilgili bilgiler de vermek istiyoruz. Mesudi'nin çağında seyahat uzun süredir coğrafyaya girmişti ve artık coğrafya eserleri Balazuri (ö. 279?/892?) tarzında, yani dinleme paradigmasına bağlı kalarak veya İbn el-Fakih tarzında yani İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) sistemleştirdiği biçimiyle Edeb'in devamcısı olarak yazılmıyordu. Yeni bir coğrafi paradigmanın oluşturulmasında Yakubi, Muhallebi, İstahri, İbn Havkal ve Mukaddesi gibi adamlar önemli roller oynamışlardır. “Edebiyat ve seyahatin birbirine indirgemez, iki kapalı dünya olmadığını ilk anlama onuru” Yakubi'ye (ö. 284/897) aittir. Yakubi, iktidarın temsilcilerine seslenirken gösterişsiz bir biçimde yazar. 9. yüzyılın büyük nesir yazarlarının edebi iddialarına sahip değildir. Ama büyük yazarlık yeteneklerine sahip olmasa da, Edeb türünün çağdaşlarından birinde görünen kusurları da sergilemez. Bununla birlikte sadece seyyahların ve tüccarların sözlü tanıklığına dayanarak bir coğrafya eseri yazan İbn Hurdazbih gibi bir diğer yüksek posta görevlisinin girişiminin aksine, Yakubi eserini kendi seyahat deneyimine dayanarak tasarlamıştır. 9. yüzyıldan sonraki bütün coğrafya çalışmalarından kesin bir biçimde kopmadır bu. İslam'da ilk kez coğrafyacılık yapmak üzere seyahat eden bir adamla karşı karşıyayız.²³⁷

Yakubi'nin nedeysse döküm sıralamasından ibaret, süslerden arınmış bir yazı modeli seçmesi bilgi eksikliğinin değil, bir yöntem tercihinin sonucudur. Bir imparatorluk coğrafyacısı olarak, siyasi değerlendirmelerin dayattığı bir serim planı bilinçli olarak tercih edilmektedir. Bu değerlendirmeler Abbasilerin üstünlüğünü (yeniden) ifade etmeye yöneliktir. Bağdat betimlemesiyle başlayan bu plan, “dört ana yöne göre düzenlenmiş dört bölüm” içermektedir. Bu coğrafi bölümlenme ne kendiliğinden ne de rastlantısal bir işlemdir. Bu tercihi belirleyen siyasi değerlendirmeler, bu bölümlenmenin Yunan dünyasına rakip bir antik meskun dünya tasviri modelini yeniden güncelleştirdiğini unutturmamalıdır: Bu tasvir Irak'ı yeryüzünün omphalos'u [göbek deliği, merkezi] haline getirmektedir. Dolayısıyla Yakubi'nin, çağının ilim kültürünü iyi bildiğine hiç kuşku yoktur. Tarihsel konularda yazdığı diğer eserlere başvurulduğunda, hepsinin de bu geniş bilgiyi kanıtladığı görülmektedir. Sade yazı üslubunun tek görevi ikili bir amaca hizmet etmektir:

²³⁶ Ağar, *a.g.e.*, s. 266.

²³⁷ Touati, *a.g.e.*, s. 122.

Somut bilgiler olarak kavradığı coğrafi bilgilerin dökümünü vermek ve titiz okuyucuların beklentilerini karşılamak.²³⁸

Aynı zamanda tarihçi olan Yakubi'nin, kendi adını taşıyan bir de tarih kitabı bulunmaktadır. Bu eser, coğrafya ile ilgili olan eserinden daha çok tanınmaktadır. Yakubi Tarihi'ni Tahir Oğulları döneminde yazmıştır.

Genel İslam tarihi türüne giren bu eserde Yakubi, Adem (as) ile başlayarak olayları izah etmeye çalışır. Hicretten sonra ise olayları yıllara göre verir. Kitabına yaratılışla başlar. Ancak bu başlangıç kısmı ve kitabın önsözü kayıptır. Kitabın birinci cildi daha ziyade kültür tarihi özelliği taşımaktadır. Geçmiş peygamberler, Süryani, Babil, Hint, Yunan, Rum, Fars kralları ve hükümdarları ve İslam öncesi Arap toplumunun dini ve şiiri hakkında bilgiler yer almaktadır. Eserin ikinci cildi ise Hz. Peygamber (sav)'in doğumundan itibaren Abbasi Halifesi Muhammed Mühtedi'ye kadar olan dönemi ele almaktadır.²³⁹

Yakubi'nin günümüze ulaşan diğer eserleri, *Müşakketü'n-Nas li Zamanihim vema Yağlibu aleyhim fi Külli Asrin* adını taşımaktadır. Bunların dışında günümüze ulaşmayan ama Yakubi'nin olduğu bilinen eserleri de bulunmaktadır. Bunlar; *Fethu'l-İfrikıyye*, *Ahbaru Ümeme's-Salife*, *Memâlik ve'l-Mesâlik* ve Tahirilerle ilgili olara kaleme aldığı müstakil bir eserdir.²⁴⁰

3.1.2.2. *Kitabu'l-Buldân*

Yakubi'nin coğrafya ile ilgili olan eseridir. Bu eser coğrafyaya yeni bir çehre kazandırmıştır. Kitabına hamd ile başlayan Yakubi eserini oluşturma metodolojisi, eserin içeriği ve yazılış gayesi ile ilgili şu bilgileri verir:

“Ben gençliğimde ve hafızamın güçlü olduğu zamanlarda beldelerin haberlerini ve beldeler arasındaki mesafeleri öğrenmeye azmetmişim. Çünkü ben, daha gençliğimde sefere çıkar, yolculuğum bir birine takip eder ve gurbetçiliğim devam ederdi. Bu sıralarda herhangi bir ülke ahalisinden her ne zaman birine ulaşısam, ona kendi yurdundan sorar ve bulunduğu yerin mevkiini ve oranın ekinlerini, ahalisinin A'rabi mi A'cemi mi olduğunu, sularını, hatta elbiselerini, dinlerini, mezheplerini, yurtlarına yakın beldeleri ve bu beldeler arasındaki mesafeleri sorar, sonra onun bana söylediklerini, doğruluğuna inandığım kimselerden tahkik ederdim. Şu veya bu uruğa ait olan bir meseleyi, batı veya doğu ahalisinden ve büyük kumandanlardan şu veya bu şehre ne zaman asker gönderildiğini, ülkelerin ne zaman fethedildiğini,

²³⁸ Touati, *a.g.e.*, s. 124.

²³⁹ Yakubi, *a.g.e.*, s. 12.

²⁴⁰ Ağarı, *a.g.e.*, s. 267.

şehirlerinin varidatını ve oralardan ne gibi mallar çıktığını öğrenir, verdikleri haberleri yazardım. Bu suretle uzun bir müddet içinde bu kitabı yazdım. Doğruluğuna inandığım kimselerden işittiğim şeyleri hangi şehre aitse oraya yazdım. İlim sahipleri, dindarların dini olan fıkıhta ‘Bu kitap filan fakihin kitabının muhtasarıdır’; edebiyatçılar, lügat, nahiv, meğazi, tarih, siyer gibi edebiyat kitaplarında, ‘Bu kitap filan kitabın muhtasarıdır’ derler. Ben de bu kitabı, Şehirler hakkındaki bilgilerin muhtasarı olsun diye yazdım.”²⁴¹

Az öncede ifade ettiğimiz üzere, coğrafyaya yeni bir soluk katan eserdir. Zira eserinde topografya, istatistik ve iktisattan da bahsetmiştir. Bu noktayı eserinin girişindeki şu satırlardan anlamaktayız: “ Biz bu kitabımızda, tıpkı diğer alimlerin kendi kitaplarında kendi ilimlerinden bahsetmeleri gibi bölgelerle ilgili haber ve bilgilerden bahsettik. Şehirlerin isimlerinden, ordularından, köylerinden, başkentlerden, bu bölgelerde oturanlardan, hükümdarlardan, Arap kabilelerinden, Acem ırklarından, İslam tarihinden ve ordu komutanlarından, arazisinden, vergisinden, yüz ölçümünden, kara ve denizlerinden, dağlarından, havasından, iklimin sıcak ve soğukluğundan, sularından ve içeceklerinden bahsettik.”²⁴²

Görüldüğü üzere o ana kadar anlaşılan coğrafya ilmi, bu eserle birlikte farklı bir nitelik kazanmıştır. Bölgeler arasındaki mesafeler ve yüz ölçümleri, dönemin topografyasını, arazilerden elde edilen vergi gelirleri de dönemin iktisadını ilgilendirmekte, tarih ve coğrafya haricinde bu ilimlerle ilgili olarak da bilgi kaynağı olmaktadır. Bunun dışında, dönemin şehirleri ile ilgili olarak da ilk elden bilgi verilmektedir. Eser bu açıdan şehir tarihçileri için önemli kaynaklardandır.²⁴³

Yakubi Bağdat’a ayrı bir önem vermektedir. Kitabına da bu şehri anlatarak başlamaktadır: “Dünyanın ortası, yeryüzünün göbeği olduğu için Irak’tan başladım. Irak’ın ortasında bulunmasından, büyüklüğü, genişliği ve mamurluğu, havasının güzelliği, sularının çokluğu ile doğuda ve batıda benzeri bulunmayan bir şehir olmasından, ayrıca şehir ve köylerinin halkından ve sakinlerinin özelliklerinden dolayı Bağdat’tan başladım.”²⁴⁴ Daha önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi, orta çağ Arap coğrafyacılardan sadece Yakubi’ye ait bir özellik değildir bu. Birçok yazar Bağdat’a ayrı bir değer atfetmiştir. Yine bir orta çağ coğrafyacısı olan Yakut el-Hamevi de bunlardan birisidir.²⁴⁵

²⁴¹ Yusuf Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, 1.Baskı, İstanbul, 2004, s. 309-310.

²⁴² Yakubi, *a.g.e.*, s. 16.

²⁴³ Ağar, *a.g.e.*, s. 268.

²⁴⁴ Yakubi, *a.g.e.*, s. 16.

²⁴⁵ Bkz. Yakut el-Hamevi, *a.g.e.*, s. 288.

Devamındaki satırlarda Bağdat'ın diğer özelliklerinden bahseden Yakubi, burasını Haşim oğullarının şehri, hükümetlerinin merkezi ve saltanatlarının yeri olarak nitelemektedir.²⁴⁶ İlerleyen sayfalarda Bağdat ile ilgili daha tafsilatlı bilgi verilmektedir. Öyle ki, kitap okundukça, o dönemin yeni kurulan Bağdat'ı okuyucunun gözünde canlanmakta, sokak sokak, cadde cadde, kişi Bağdat'ta dolaşmaktadır. Tasvir ve anlatı o derece etkileyicidir: “Kufe Kapısı’ndan Şam Kapısı’na doğru Akiyyi, Ebi Kurra, Abduye, Semeyda, Ala’i, Nafi’, Elsem ve minare sokakları vardır... Sokakların her birinde güvenilir komutanlarla beraber yerleşen bir topluluk ile kendilerine önemli işlerde ihtiyaç duyulan kişilerden oluşan mevaliden bir topluluk oturmaktadır.”²⁴⁷

Bu şekilde Bağdat'ı tafsilatlı bir biçimde anlatan Yakubi, Bağdat'ta 6.000 cadde ve sokak bulunduğunu ve bu cadde ve sokaklarda bulunan hamamların sayısının 10.000 mescitlerin sayısının ise 30.000'den az olmadığını belirtmektedir.²⁴⁸

Samarra (Surra men Rae)²⁴⁹ Yakubi'nin Bağdat'tan sonra üzerinde en çok durduğu ikinci şehirdir. “Şimdi de Samarra'dan bahsedelim. Burası Beni Haşim halifelerinin ikinci şehridir; sekiz halife ikamet etmiştir; bunlardan Mu'tasım Samarra'yı ilk kuran ve inşa eden kişidir.”²⁵⁰

Samarra'nın kurulduğu bölgenin önceleri boş bir çöl arazisi olduğunu, sonraları “Daru'l-Amme” olarak bilinen ve içerisinde sultanın evi bulunan bu mevkide Hristiyanlara ait bir manastırın bulunduğunu; bu manastırın sonra Beytü'l-Mal'a devredildiğini yine Yakubi'nin ifadelerinden anlamaktayız.²⁵¹

Yakubi, Bağdat ve Samarra'yı uzun uzadıya anlattıktan sonra diğer yerleri Bağdat merkezli olarak doğu, batı, kuzey ve güney olmak üzere dört bölge içerisinde incelemiştir. Doğu bölgesi olarak Azerbaycan, Kazvin, Zencen, Kum, İsfahan, Rey, Taberistan, Cürcan, Sicistan, Horasan, Tibet ve Türkistan'a kadar olan yerleri değerlendirmeye almıştır.²⁵²

Bu yönde bulunan Azerbaycan ile ilgili Yakubi, şu bilgileri aktarır: “Azerbaycan'a gitmek isteyen kimse, Zencan'dan çıkar dört konaklık yol yürüyerek Erdebil şehrine varır. Bu Azerbaycan şehirlerinden ilk rastlayacağı şehirdir. Erdebil'den Azerbaycan bölgelerinden olan Beruzend'e olan mesafe üç günlük

²⁴⁶ Yörükân, *a.g.e.*, s. 311.

²⁴⁷ Yakubi, *a.g.e.*, s. 24.

²⁴⁸ Yakubi, *a.g.e.*, s. 33.

²⁴⁹ Göreni memnun eden ya da görenin memnun olduğu şehir anlamlarına gelmektedir.

²⁵⁰ Yakubi, *a.g.e.*, s. 38.

²⁵¹ Yakubi, *a.g.e.*, s. 38.

²⁵² Yakubi, *a.g.e.*, s. 51.

yoldur. Beruzend'den Azerbaycan bölgelerinden olan Versan'a varılır. Versan'dan Beylekan'a, Beylekan'dan Merağa'ya varılır ki, bu yukarı Azerbaycan'ın şehridir. Azerbaycan bölgelerinden başlıcaları Erdebil, Berzend, Versan, Berzea, Şiz, Serat, Merend, Tebriz, Urmiye, Huvey, Selemaş'tan ibarettir. Azerbaycan şehirlerinin ve bölgelerinin ahalisi Arap'tan başka Azeriler ve eski Cavidaniyyelerden ibarettir ki, bu sonuncular vaktiyle Babek'in oturduğu Bezz şehrinin ahalisidirler. Sonra feth olunca burada Araplar oturmuştur. Azerbaycan 22/642-43 senesinde feth olunmuştur. Burasını Muğire b. Şu'betu's-Sakafî, Osman b. Affan'ın hilafetlerinde fethetmiştir. Azerbaycan'ın haracı dört milyon dirhemdir. Bir sene artar, diğer senede eksilir.”²⁵³

Yakubi güney bölgesinde, önemli merkezlerden Kufe, Mekke ve Medine'den bahsetmiştir. “Bağdat'tan Kufe'ye gidilmek istendiğinde Hicaz yoluyla Mekke, Medine Taif'e varılır. Bağdat'tan Kufe'ye otuz fersahtır; bu da üç merhale eder. Bağdat'tan Kufe'ye kadar Arap ve Acemlerle dolu, bayındır köyler ve yerleşim yerleri vardır. Kufe büyük bir Irak şehridir. İslam'ın kubbesi, muhacir Müslümanların bölgesidir. H. 14. yılında Müslümanlar tarafından kurulan ilk şehirdir.”²⁵⁴

Eserde dört bölgeden bahsedilmesine rağmen, muhtemelen üçüncü ve dördüncü bölümler birbirine karışmıştır. Zira ayrıca bir dördüncü bölüm bulunmamaktadır. Kitabın bundan sonraki bölümlerinde Humus, Dimaşk, Ürdün, Filistin, Basra, Mısır, Mağrib ve Endülüs hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu nedenle her ne kadar farklı görüşler bulunmaktaysa da, kuzey bölgesinde, muhtemelen Bizans ve Anadolu ile ilgili bilgiler yer almaktaydı. Ancak bu bölümler mevcut değildir. Bundan sonraki bilgilerde batı bölgesine aittir. Ayrıca muhtemelen doğu bölgesi içerisinde yer alması gereken Hint ve Çin bölümü de bulunmamaktadır.²⁵⁵

Endülüs, Yakubi'nin kitabında yer alan son bölgedir ve “Endülüs Yarımadası ve Şehirleri” ara başlığını taşımaktadır. “Endülüs yarımadasına gitmek isteyen kişi, Kayrevan'dan Tunus'a sapar. Daha önce zikretmiş olduğumuz üzere burası Akdeniz sahilindedir. Buradan gemiye biner ve denizin içlerine doğru açılmadan sahili takip ederek on gün boyunca denizde ilerler. Tenes denen mevkide Endülüs yarımadasının hizasına gelir. Tahert ile arası yürüyerek dört günlük bir mesafedir. Tahert'e

²⁵³ Yörükân, *a.g.e.*, s. 325.

²⁵⁴ Yakubi, *a.g.e.*, s. 89-90.

²⁵⁵ Ağarî, *a.g.e.*, s. 273.

varıldığında Endülüs yarımadasına yakınlaşır.”²⁵⁶ Bu bölümde de diğer bölümlerde olduğu gibi Endülüs’ün şehirleri, bu şehirler arasındaki mesafeler, Endülüs halkı, bölgenin arazi yapısı ile ilgili okuyucuya yeterli derecede bilgi verilmektedir. Görüldüğü üzere Yakubi’nin bu eseri o dönemin coğrafyasının kısa bir özeti niteliğindedir. Eserinde arazileri, halkları, şehirleri, gelirleri ve iktidarları tafsilatlı bir biçimde anlatılmaktadır. Bu açıdan tarihi bilgi vermenin yanı sıra, iktisat ve şehircilik açısından da kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir.

Bir memurun eseri olan *Ülkeler Kitabı*, öncelikle somut ve uygulamaya dönük bilgiler talep eden memurlara seslendiğini unutmaz. İdari tarzdaki bu eserin acil faydacı amaçları vardır. Son tahlilde yazı üslubu tercihlerini de, somut gereksinimler belirlemektedir.²⁵⁷

3. 1. 3. İbnu’l-Fakih ve *el- Buldân*

Bu başlık altında da yine bir coğrafyacıyı ve coğrafi bir seyahatname olan *el-Buldân* adlı eserini incelemeye çalışacağız.

3. 1. 3. 1. Hayatı ve Eserleri

X. asrın büyük Arap coğrafyacılarından olan İbnu’l-Fakih’in tam adı Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. Fakih Hemedani’dır. Nisbesinin yanı sıra kitabında Hemedan’a dair ayrıntılı bilgi vermesi sebebiyle de Hemedan’da doğduğu tahmin edilmektedir. Hayatına dair hemen hemen hiç bilgi yoktur. Hemedan’dan başka Bağdat’ın topografyasını da çok iyi bilmesinden orada uzun süre yaşadığı anlaşılmaktadır.²⁵⁸ Hal tercümesine ait yalnız Yakut el-Hemavi (*İrşadü’l-Erib ila Marifeti’l-Edip*)’de şu kısa malumat bulunmaktadır: “Zamanın ediplerinden idi.”²⁵⁹ Kendisi aynı zamanda hadis ve coğrafya ile de ilgilenmişti. Samanilerin veziri Ceyhani’den yararlandığına göre X. Asrın ilk çeyreğinde yaşadığı ve halife Mu’tezid’in vefatından, yani (289/902)’den, sonra öldüğü kabul edilmektedir.²⁶⁰

Şiraveyh b. Şehrdar Hemadani (ö. 1115), İbnu’l-Fakih’in babası Muhammed b. İshak’ın muhaddis olduğunu, İbrahim b. Hamid Basri’den rivayet ettiğini, aynı zamanda Ebu Ubeyd Ahbari adında bir oğlu olduğunu; İbnu’l-Fakih’in de Ebu Abdullah Ahmed b. Ahmed b. Muhammed b. İshak Ahbari adında bir oğlu olduğunu ve ona da babası gibi İbnu’l-Fakih dendiğini belirtmiştir.²⁶¹

²⁵⁶ Yakubi, *a.g.e.*, s. 124.

²⁵⁷ Touati, *a.g.e.*, s. 124.

²⁵⁸ Cengiz Tomar, “İbnu’l-Fakih”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul, 2000, s. 38.

²⁵⁹ Zeki Velidi Togan, “İbnu’l-Fakih”, *İslam Ansiklopedisi*, C.V/II, İstanbul, 1967, s. 853.

²⁶⁰ Ağarı, *a.g.e.*, s. 291.

²⁶¹ Ağarı, *Kazvini’nin Asaru’l-Bilad ve Ahbaru’l-İbad*’ı s. 16.

Yukarıdaki bilgiler dışında İbnu'l-Fakih hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır.

İbnu'l-Fakih'in aşağıda detaylı olarak inceleyeceğimiz *Kitabu'l-Buldân* dışında *Kitabu Zikru's-Şuara u el-Muhaddisin ve'l-Belağa minhum ve'l-Mufhamin* adında bir başka eserin de olduğu bilinmektedir.²⁶² İbnu'l-Fakih'in yeni “muhtas” şairlerden değil, “muhaddis şairlerden” bahsetmiş olduğu anlaşılan *Kitabu Zikru's-Şuara u el-Muhaddisin* adlı kitabının nüshasına bugüne kadar rastlanmamıştır.²⁶³

3. 1. 3. 2. *Kitabu'l-Buldan*

İbnu'l-Fakih'in coğrafyaya ait eseridir. Eserde en son 290 (903) yılı olaylarından bahsedilmesi telifinin o yıl civarında tamamladığı kanaatini uyandırmaktadır. İbn el-Nedim, *Kitabu'l-Buldân*'ın 1000 yaprak kadar olduğunu söyler. Çağdaşı Makdisi (*Ahsenü't-Tekasim*)'de, İbnu'l-Fakih'in bu kitabını beş cilt halinde gördüğünü yazmaktadır.²⁶⁴ *Kitabu'l-Buldân*, bir coğrafya kitabı olduğu gibi, bol miktarda edebi bilgiyi ihtiva eder. III/IX. asrın ikinci yarısındaki kültür tarihi bakımından çok önemlidir. Bilmediğimiz coğrafi ve tarihi bilgiler içerir. Coğrafi bilgileri edebi bilgilerle beraber verir. Yazarların dikkatini İslam dünyasının sahip olduğu kültüre çeker, Hişam b. El-Kelbi ve Cahız'la başlayan *Kitabu'l-Buldan* tarzı coğrafya İbnu'l-Fakih'in bu eseriyle zirveye ulaşır. el-Makdisi ve Yakut el-Hemavi gibi yazarlar bu eserden bol miktarda faydalanmışlardır.²⁶⁵ Zekeriya el-Kazvini de, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad* adlı eserinde, İbnu'l-Fakih'i üstat kabul etmiş ve kitabından nakiller yapmıştır.²⁶⁶ Öte yandan Hasan b. Muhammed Kummi gibi tarihçiler kitaplarında geniş biçimde ondan faydalanmışlardır. Muhammed b. Mahmud b. Ahmed el-Tusi ise *'Aca'ibü'l-Mahlûkat* adlı kitabının büyük kısmını müellifinin adını vermeden *Kitabu'l-Buldân*'dan almıştır. Bundan dolayı eser sadece coğrafya değil aynı zamanda tarih ve edebiyat için de kaynak olmuştur.²⁶⁷ Kitabı kısaca bu şekilde tanıttıktan sonra, eserin içeriği ile alakalı bilgiler vermek istiyorum.

İbnu'l-Fakih âlemi tasvir eden bir Kur'an ayetiyle eserine giriş yapmaktadır.²⁶⁸ Aynı vurguyu bir hadisle zenginleştirerek sürdürmektedir. Daha sora müellif, eserin içeriğiyle ilgili şunları söyler: “Bu kitabımı, şehirlerin çeşit çeşit haberlerini, illerin ve büyük yapıların acayip olanlarını ihtiva etmek üzere yazdım. Ben bu kitaba

²⁶² Ağar, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 292.

²⁶³ Togan, a.g.m., s. 853.

²⁶⁴ Tomar, a.g.m., s. 39.

²⁶⁵ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s. 99-100.

²⁶⁶ Ağar, *Kazvini'nin Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*'ı, s. 15.

²⁶⁷ Tomar, a.g.m., s. 39.

²⁶⁸ Ali İmran 3 / 187.

hafızamın eriştiği şeyleri ve şiirlerden, mesellerden ve haberlerden yalnız kendi işittiklerimi koydum.”²⁶⁹

Yeryüzünün yerleşik alanlarını anlatırken de Abdullah b. Vail’den nakille bir benzetmede bulunmaktadır. Ona göre yeryüzü bir kuşun beş unsuru gibidir. Bunların ilki kuşun başıdır. Diğerleri ise iki kanadı, gövdesi ve kuyruğudur. Yeryüzünde kuşun başı konumunu Çin işgal etmektedir. Dünyanın merkezi ise Mekke, Hicaz, Şam ve Irak’tır. Yeryüzünün tümü 40000 fersahtır. Bunların içinde Rum ülkesi 8000 fersah, Arap ülkesi 1000 fersah, Fars ülkesi ise 3000 fersahtır. Yeryüzünün 1/6’sında yaşanabilir. Kalanında ise bitki ve hayvan yoktur. Yeryüzü dairemsi bir küre şeklindedir. Ekvator denilen çizgiyle ikiye bölünmüştür. Bu çizgi doğudan batıya uzanır ve bu doğrultuda uzanan çizgilerin en uzunudur.²⁷⁰

İbnu’l-Fakih de diğer coğrafyacılar da olduğu gibi yeryüzünün yaşanabilir kısımlarını yedi bölge çerçevesi içerisinde değerlendirme geleneğini sürdürmüştür. Birinci bölge, Yunanca Riyamiyarus denilen Muhraka toprağından Serendib’e; İkinci bölge, Serendib’den Habeş toprağına kadardır. Üçüncü bölge, Suğd ve Cürcan toprağından Türk toprağına ve Aksa-yı Şark’a kadar giden Çin sınırına dayanır. Dördüncü bölge Babil’dir. Burası bölgelerin ortası ve mizaç itibarıyla en iyisidir. Afrika’dan başlar, Belh’e ve doğu toprağına vasil olur. Beşinci bölge, İstanbul, Rum ve Hazar’dır. Altıncı bölge, Fransa ve diğer uluslardır. Bunların içinde, büyümesin diye memelerini daha küçükken kesmeyi ve dağlamayı adet edinen kadınlar vardır. Yedinci bölge Türkistandır.²⁷¹

İbnu’l-Fakih, ayrıca dünyanın bayındır olan kesimlerini de dörde ayırır:

Birinci Kısım/Arufa: Endülüs toprakları ile Sakalibe, Rum ve Efrenc halklarının yaşadıkları bölgeyi ve Mısır sınırına kadar Tanca topraklarını kapsar.

İkinci Kısım/Lubiya: Mısır, Kızıldeniz, Habeş ve Berber bölgelerini kapsar.

Üçüncü Kısım/Bahru’l-Cenubi: Tihame, Yemen, Sind ve Hind bölgelerini kapsar.

Dördüncü Kısım/İskutiya: İrmeniyeye, Horasan ve Hazar bölgeleri ile Türklerin yerlerini kapsar.²⁷²

İbnu’l-Fakih, denizlere ve denizlerin yeri kuşatmasına başlıca bir bölüm ayırıyor ve diyor ki:

²⁶⁹ Yörükan, *a.g.e.*, s. 233.

²⁷⁰ Ağar, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 294.

²⁷¹ Yörükan, *a.g.e.*, s. 234.

²⁷² Ağar, *Kazvini’nin Asaru’l-Bilad ve Ahbaru’l-İbad’ı*, s. 10-11.

Denizler dördtür. Birincisi, Büyük Deniz'dir ki, dünyada bundan büyük deniz yoktur. Bu deniz batıdan Kulzüm'e, Umman'a ve Çin'e kadar varır. İkincisi Batı Denizi'dir. Bu deniz Antakya'dan Cezair'e ve Endülüs boğazından yukarı Sus'a varır. Bu denizde Tarsus, Massisa, İskenderiye ve Trablus şehirleri vardır. Üçüncü deniz Hazar-ı Horasan'dır. Bu deniz Mukan'a, Taberistan'a, Harezm'e ve Babü'l-Ebvab'a yakındır. Bu denize Horasan devvaresi (tekerleği) denilir. Dördüncü deniz de Rumiyye ile Harezm arasındaki Tuliyye denilen ceziredir.²⁷³

Irak ekolünün Bağdat ve Irak yerine Mekke ve Hicaz'a öncelik veren koluna mensup olan İbnu'l-Fakih eserine kozmografik bir girişle başlamakta ve Arap yarımadası, Mısır, Mağrib, Suriye, Filistin, Anadolu, Irak, İran, Azerbaycan, İrminiye, Maveraünnehir, Türkistan ve Yedisu bölgeleri hakkında coğrafi, edebi, efsanevi bilgiler verdikten sonra Türklerin İçtimai hayatına, adet ve geleneklerine dair önemli açıklamalar yapmaktadır.²⁷⁴ “Yedinci bölge Türklerin ülkesidir. Burası çok soğuk olduğundan erkeklerinin ve kadınlarının yüzleri kalkan gibidir. Vahşi hayvanları küçüktür. Burada haşere ve sürüngen böcekler bulunmaz. Onlar tahtalardan yaptıkları kulübelerde yaşarlar. Bu kulübeleri öküzlerin çektikleri arabalarla bir yerden bir yere naklederler. Hayvanları çölde yaşarlar, çocukları azdır.”²⁷⁵ Bir başka yerde de şu bilgileri aktarır: “Türk ülkelerinin enteresan özelliklerinden biri, onların yanında istedikleri zaman yağmur, kar ve dolu yağdıran yada taşının bulunmasıdır. Bu taş onlar tarafından iyi bilinir. Türklerin hiçbiri bunu inkâr etmezler. Bu taş bilhassa Toğuz Hakani'nın yanındadır. Başka Türk hükümdarlarının yanında yoktur.”²⁷⁶

İbnu'l-Fakih, ayrıca bahsi geçen ülke ve şehir isimlerinin menşei hakkında da bilgiler vermektedir. Örneğin Taberistan'a bu adın verilmesinin sebebini şöyle açıklamaktadır: Cilan'dan bir ulus buraya girdiği zaman bu bölgede pek çok ağaç bulunuyordu. Bu adamlar ağaçların çokluğundan ve birbirine girmiş olmasından dolayı yeri göremediler. Aralarında, “Biz balta ile bu ağaçları keseriz ve buraya yerleşir, burasını imar ederiz.” dediler ve öyle yaptılar. Bunun için kendi dillerince buraya “balta yolu”ndan mülhem olarak Taberistan adını verdiler.²⁷⁷

Muhaddis ve edip olan İbnu'l-Fakih, coğrafyaya dair eserinde edebiyata mühim yer ayırmış, Bağdat, Basra ve Kufe gibi şehirlerden bahsederken, bunların mesh ve zeminine ait edebi parçaları da nakletmiş, fakat verdiği malumatın tenkidi hususuna

²⁷³ Yörük, *a.g.e.*, s. 235.

²⁷⁴ Tomar, *a.g.m.*, s. 39.

²⁷⁵ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 193.

²⁷⁶ Şeşen, *a.g.e.*, s. 196.

²⁷⁷ Yörük, *a.g.e.*, s. 255.

dikkat etmemiştir. Mamafih İbn Hurdazbih ve Ceyhani gibi eserleri bize tam yahut hiç vasil olmayan büyük İslam coğrafyacılarının verdikleri malumatın mühim parçaları, İbnu'l-Fakih'in eserinde bulunduğu gibi, kendisi de birçok kıymetli malumat toplamış olduğundan, eseri birinci sınıf kaynaklardan birini teşkil etmektedir.²⁷⁸ Dikkat çeken bir başka nokta, Beyt-i Makdis'in dünyanın merkezi olarak değerlendirilmesidir. Bu motif ilk olarak burada göze çarpmaktadır. Düşüncesini doğru kabul etmekle beraber, bu merkezin onun döneminde değişmiş olduğunu da göz önüne almak gerekir. Bu düşüncesinin, Tevrat kaynaklı bir yanılğı olduğu düşüncesindeyiz.²⁷⁹

3. 1. 4. İstahri ve *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*

Bu başlık altında da yine bir coğrafyacıyı ve coğrafi bir seyahatname olan *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserini incelemeye çalışacağız

3. 1. 4. 1. Hayatı ve Eserleri

Tam adı Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahri'dir. Kerhi olarak da bilinir. Eseri günümüze ulaşan İslam coğrafyacılarının klasik dönem temsilcilerinden olup Belh okuluna mensuptur. Hayatı hakkında kaynaklarda detaylı malumat mevcut değildir. Nisbesinden İran'ın Fars bölgesindeki İstahar şehrinden olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁰ Asya'nın çoğu bölgelerini Hint sınırına kadar, İslam sınırlarını tanımak amacıyla ziyaret eder.²⁸¹ Kendisi gibi Belh okuluna bağlı coğrafyacı Ebu'l-Kasım İbn Havkal ile 340(951-52) yılında Sind'de veya Bağdat'ta görüştüğü bilinmektedir. Bu görüşmede kendisinden *Kitab el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı kitabı üzerinde, bazı tadiller yapmasını rica etmiş ve İbn Havkal de önce buna karar vermiştir.²⁸² Bu bilgiden hareketle, İbn Havkal'ın çağdaşı olduğu anlaşılır.

Eseri hakkında daha önce Belhi'nin yazdığı eserin yeniden işlenerek meydana getirildiği şeklinde bir iddia söz konusudur ve bu iddia hala geçerliliğini korur.²⁸³ Vefat tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, X. Asrın ilk yarısında hayatta olduğunu ve muhtemelen 340/952'den sonra vefat ettiğini söylemek mümkündür. İstahri'nin eseri Belh ekolünü tanımak açısından önemlidir. Zira eserinin girişinde çizdiği tablo, iki ekolün farklılıklarını anlamaya yarayacaktır.²⁸⁴

²⁷⁸ Togan, a.g.m., s. 853.

²⁷⁹ Ağar, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 302.

²⁸⁰ Ağar, *Kazvini'nin Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad'ı*, s. 33.

²⁸¹ Murat Ağar, "İrak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubi ve İstahri", *Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Erzurum, 2007, 14, Sy. 34, s. 179.

²⁸² *İslam Ansiklopedisi*, "İstahri", İstanbul, 1988, C. V / II s. 1134.

²⁸³ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 101.

²⁸⁴ Ağar, a.g.m., s. 179.

3. 1. 4. 2. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*

Ekolün eseri mevcut ilk temsilcisi olan İstahri'nin eserin temel özelliklerini girişinde dile getirdiği bilgilerden öğrenmek mümkündür. İstahri, eseri yazış amacını şöyle açıklar: “Bu kitabımda, yeryüzü bölgelerini ülkelere göre zikrediyorum. Yeryüzü bölgelerinden ise yeryüzünün taksim edilmiş olduğu yedi bölgeyi değil, Müslüman vilayetlerini ve bu vilayetlerin şehirlerini tafsil ile bu vilayetlere ait olan bütün işlerin taksim edilmesini kastediyorum. Zira her kıtayı parçalara böldüm ve söz konusu bölgenin mevziini anlatan bir harita koydum. Sonra o bölgeyi ihata eden mekânları, onun bitişiğindeki şehirleri, meşhur boş arazileri, denizleri, nehirleri ve o bölgenin kapsadığı bilinmesi gereken toplumları zikrettim. Ancak, okuyucuları usandıran uzatmanın kötülüğünü gözeterek bu hususları sonuna kadar derinleştirmedim. Zira benim bu kitabı yazmaktaki maksadım, tanıdıklarımın hiç kimsenin zikretmediği bu bölgeleri tasvir etmekten ibarettir.”²⁸⁵

İstahri'nin anlattıklarından “Yedi İklim” konusunu bildiği, ancak eserini yazarken bu metodu kullanmadığı anlaşılır. Her ne kadar Irak ekolünün ilk iki temsilcisi olan İbn Hurdazbih ve Ya'kubi eserlerinde kullanmamış olsa da bu teori Müslüman alimler tarafından bilinmeyen bir teori değildi. Ekolün sonraki temsilcileri İbn Rüsteh, Kudame b. Cafer, İbnü'l-Fakih ve Mes'udi eserlerinde “Yedi İklim” teorisine yer veririler. Ancak ayrı bir ekolü ortaya çıkaran neden, İstahri'nin “Yedi İklim” olarak bilinen tasnifin içerisine girmeyerek İslam ülkelerini ayrı bir tasnife tabi tutmasıdır. İşte İstahri'nin eserinin başında dile getirdiği bu husus, Belh coğrafya ekolünün temel ayırıcı vasfıdır. Bu temel ayırıcı vasfın dışında İbn Hurdazbih'te görülen matematiksel ve astronomik coğrafyaya dair bilgilendirme, Ya'kubi'de bulunmadığı gibi İstahri'de de bulunmaz.

İstahri'nin İslam toprakları olarak vasıflandırdığı ve 20 ayrı başlık halinde sunduğu topraklar şunlardır:

- Arap bölgesi,
- İran denizi (Fars Denizi-Hint Okyanusu),
- Mağrib (Kuzey Afrika) bölgesi,
- Mısır bölgesi,
- Şam bölgesi,
- Rum denizi (Akdeniz),
- Cezire bölgesi (Kuzey Mezopotamya),
- Irak,
- Huzistan,

²⁸⁵ Yörükan, *a.g.e.*, s. 197.

- Fars toprakları,
- Kirman toprakları,
- Çin toprakları,
- Ermeniye, Azerbaycan ve Ran,
- Cibal (Kuzey Kafkasya),
- Deylem,
- Hazar Denizi,
- Horasan Kırsalı,
- Sicistan,
- Horasan,
- Maveraünnehir,²⁸⁶

“İşte yeryüzünün ma’mur olsun, harap olsun haritası budur. Yeryüzü bir takım ülkelere bölünmüş olup bu ülkelerin aslı dörttür. Bunların en ma’mur ve hayrı en çok olanı, siyasi istikameti ve içindeki ma’murelerin düzgünlüğü itibarıyla en güzeli, Fars ülkesi olan İranşehr’dir. Bu ülkenin merkezi Babil bölgesidir. Rum memleketine gelince; Sakalibe sınırları ile buna komşu olan Rus, Serir, Lan ve Ermen ile Hristiyan dinine salık olan diğer topluluklar dâhildir. Çin ülkesine de sair Türk vilayetleriyle Tibet’in bir kısmı ve bunlardan putperestlik (evsan) dinine salık olan zümreler dâhildirler. Hind memleketine ise Sind ve Keşmir ile Tibet’in bir tarafı ve bunların dinleriyle mütediyyin olan uluslar dâhildirler. Sudan vilayetlerini, Buçe, Zenc ve buralarda yaşayan ümmetleri Mağrib bahsinde ele almadım.”²⁸⁷

Devamındaki satırlarda yeryüzüyle ilgili şu bilgileri verir: “Yeryüzü kuzey ve güney olmak üzere iki kısımdır. Eğer Çin sınırında ve okyanus kıyısında bulunan Haliç’ten başlayarak Endülüs topraklarındaki ve yine okyanus kıyısındaki Haliç’e doğru bir bölme yaparsan yeryüzünü ikiye bölmüş olursun. Bu bölmenin hizası Çin denizinden başlar, Hind beldelerinden ve İslam topraklarının ortasından geçer. Buradan Mısır topraklarına, oradan Mağrib (Kuzey Afrika)’e kadar varır. Bu iki kısımdan Kuzey’de bulunanlara gelince; buranın halkı beyaz tenlidir ve kuzeye doğru gittikçe beyazlıkları artar. Burası soğuk iklimlerin bulunduğu bölgedir. Bu iki kısımdan Güney’de bulunan halk siyah tenlidir ve güneye doğru gittikçe siyahlıkları artar. Yerleşik alanlar içerisinde en mu’tedil olanı, bu doğru hat üzere bulunanlar veya buralara yakın olanlardır. Çalışmamızda, bütün bu bölgeleri, bilindiği kadarıyla bu doğruya yakınlığı ve bulunduğu yer uyarınca anlatacağız.”²⁸⁸

²⁸⁶ Ağarı, a.g.m., s. 187.

²⁸⁷ Yörükân, a.g.e., s. 198.

²⁸⁸ Ağarı, a.g.m., s. 181.

Eser asıl konusu olan Müslümanların yaşadığı dünyayı yirmi “bölgeye ayırır ve bölge kelimesini daha çok İran’daki “kişver”e yakın bir biçimde “idari bölge” anlamında kullanır. Onun bilgi kaynakları, genelde seyahatlerinden elde ettiği görgüye dayalı haberlerle çağdaşı coğrafyacıların eserleridir. Zengin bilgiler veren ve dikkatli tasvirler ortaya koyan İstahri, yeryüzünün meskûn kısmıyla ilgili kara ve deniz ölçülerini kaydettiği bir girişten sonra bölgelerin tanımına geçer. Esere önce, Belh okulu tarzında, Arabistan’ın tasviriyle başlar.²⁸⁹

Arap bölgeleri ile başlamasının sebebini Kible (Kâbe)’nin ve Mekke’nin burada bulunmasıyla açıklamıştır. Dolayısıyla İbn Hurdazbih’de olduğu gibi burayı Ümmü’l-Kura olarak nitelemektedir: “Bu bölgede Araplardan başkaları oturmamaktadır. Etrafını Fars Denizi kuşatır. Diğer tarafında Kulzüm Denizi bulunmaktadır. Güneyinde ise Yemen sahilleri vardır. Kuzey yönünde Fırat’a kadar uzanır ve Fırat nehri Arap topraklarından geçerek Kufe üzerinden Vasıt’a varır. Burada ise Dicle’ye bir merhale kadar yaklaşır.”²⁹⁰

Anlatımında İranlı olmasının tesirleri görülür. Zira her ne kadar Arap topraklarını anlatarak eserine başlamışsa da, eserinde en çok yer verdiği bölge İran topraklarıdır. Eserin neredeyse üçte birlik kısmını bu bölgenin anlatımı kaplar.²⁹¹

“Doğusunda Kirman, batısında Huzistan ve İsfahan, kuzeyinde Fars ve Horasan bölgeleri arasında kalan Mefaze, güneyinde ise Fars Denizi yer almaktadır. Fars arazisi yerleşim yerlerinin çokluğu ve arazisinin genişliği yönüyle çeşitli bölgelere ayrılır. İstahr ve merkezindeki şehir, buranın en büyük yerleşim yeridir. Onun peşinden ona yakın büyüklükte Urdeşir gelir. Daha sonra ise Darabecird gelmektedir. Bu bölgenin en büyük yerleşim yerleri Darabecird ve Fesa’dır. Sonra burasını büyüklükte Sabur izler. Sabur’dan sonra Kazerun gelir; sonuncusu ise Rumumuha’dır.”²⁹²

Konu anlatımı ile ilgili olarak dikkat çeken bir diğer husus ise Türk bölgelerinin anlatımı ile alakalıdır. Giriş bölümü incelendiğinde, Türk toprakları ile ilgili geniş anlatımın olduğu görülür. Aynı anlatım genişliği eser içerisinde de mevcuttur. İstahri, İslam topraklarını detaylarıyla anlattığı iddiasında olan bir yazar olduğuna göre, Çin topraklarını anlatmasının sebebi Türkler olmalıdır. Bu açıdan İstahri’nin yaşamış olduğu H. IV./M. X. Asır Türklerin kitleler halinde Müslüman olduğu yıllara rastlamaktadır. Bu husus, İbn Hurdazbih ve Ya’kubi ile

²⁸⁹ Marina A. Tolmecheva, “İstahri”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, İstanbul, 2001, s. 204.

²⁹⁰ Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 339.

²⁹¹ Ağarı, a.g.m., s. 187.

²⁹² Ağarı, a.g.e., s. 339.

karşılaştırıldığında daha belirgindir. İbn Hurdazbih'in eserinde Türklerle ilgili olarak dile getirilen bilgilerde ülkelerinin sınırlarını çizmekle yetinilmiş ve genellikle halkının zındık olduğu ifade edilmiştir. Ya'kubi'nin eserinde ise Türklerle dair iki tür bilgiye rastlanır. Bilgilerin büyük bir kısmı Bağdat ve Samarra'da bulunan Türk köleler ile alakalıdır. Bunun haricinde kalan bilgiler, İbn Hurdazbih'in eserinde olduğu gibi Türk ülkeleri hakkındadır.²⁹³ İstahri'nin eserinde Türk ülkeleri ile ilgili şu bilgiler mevcuttur:

“Türklerle gelince, bunlar Dokuz Guz (Toğuzguz), Hırhız (Kırgız), Kimak, Guz, Hazleçlerden mürekkeptir. Dilleri birdir ve birbirinin dillerini anlarlar. Lakin Çin toprağında ve Tibet'te konuşulan dil bunların dillerine aykırıdır. Türk boylarının yurtları birbirinden ayrıdır. Guzlara ait olan yurdun sınırı Hazar, Kimak, Hazleç ve Bulgar toprakları ile İslam yurdunun Cürcan'dan itibaren Farab ve İsbicab'a kadar olan sınırı arasındadır. Kırgızlar ise Dokuz Guz, Kimak ve Muhit denizi ile Hazleç toprağı arasındadır. Dokuz Guz da Tibet ile Hazleç toprağı ve Kırgız ile Çin ülkesi arasındadır.”²⁹⁴

Eserde her bölge için ilk defa şehirler tanıtılır; ardından nehirler, dağlar, nüfus ve menziller hakkında bilgi verilir. Elde edilen yeni bilgiler bu plana göre metne yerleştirilir ve buna resmi belgelerle bazı tarihi bilgiler eklenir. Bölgelerin tanımı eserde geniş ve kapsamlı bir biçimde yapılmış, bu arada şehir ve kasabaların bir kısmının topografik ayrıntılarına da inilmiştir. Müellif, yol güzergâhlarını ve menzillerin arasındaki mesafeleri kesin olarak verir. Fiziki coğrafya ve antropoloji eski Yunan mitleriyle Arap geleneğinin karışımı gibidir.²⁹⁵

“Azerbaycan'a gelince; buranın en büyük şehri Erdebil'dir. Muasker (ordu durağı) ve darü'l-imare (beylik konağı) buradadır. Bu şehrin sahası bir fersahın (on iki bin adım) iki sülüsü kadardır. Şehir üç kapısı bulunan bir hisarla çevrilmiştir. Şehrin binalarının ekserisi çamur (kerpiç)'dandır. Burası bolluk bir şehirdir, eşya fiyatları ucuzdur. Mülhakatı (rustak) ve kasabaları (küre) vardır. Burada iki fersah mesafede Sebelan denilen büyük ve yüksek bir dağ vardır. Yaz kış karın eksik olmadığı bu dağda şenlik yoktur.”²⁹⁶

“Bu tarafın mesafelerine gelince, Berzea'dan Yunan'a kadar yedi fersah, Yunan'dan Beylekan'a yedi fersah, Beylekan'dan Versan'a yedi fersah, Versan'dan

²⁹³ Ağar, a.g.m., s. 187-188.

²⁹⁴ Yörük, a.g.e., s. 201-202.

²⁹⁵ Tolmecheva, a.g.m., s. 204.

²⁹⁶ Yörük, a.g.e., s. 204.

Belhab'a yedi fersah, Belhab'dan Berzend'e yedi fersah, Berzend'den Erdebil'e on beş fersaktır."²⁹⁷

Esere göre yeryüzünün en kuzey ve en güney noktalarında çok soğuk ve çok sıcak olmaları dolayısıyla insan yaşamaz; sadece Çin ve ile Fas arasındaki bölgeler meskûndur. En verimli araziler Maverâünnehir bölgesinde bulunur, ayrıca onların halkı çok misafirperverdir. Kitapta zaman zaman toprak, balık, meyve ve sebze, ağırlık ve uzunluk ölçüleri, ihracat, ithalat, kanunlar, gelenekler, limanlar ve tarihi yerler gibi konularda ayrıntılara girilir. Ancak eserde Müslüman kesmin komşuları olan gayri Müslimler hakkında çok az bilgi verilmiştir. Buna karşılık darülharplerde mevcut mahalli dinler anlatılmıştır. Yeryüzündeki denizler ile alakalı olarak da; Denizlerin el-Bahrü'l-Muhit'ten (okyanus) geldiğini ve bunlar arasında en genişinin Fars denizi olduğunu, Hint Okyanusu'nun altı ay yirmi bir günde, Akdeniz ise yedi ayda geçilebildiğini söyler.²⁹⁸

İslam coğrafyacılığında bir okulun öncüsü kaynakları arasında yer alan bu eserde haritalar büyük bir önem taşır. Eserinde yer alan harita ile ilgili şu bilgileri aktarır: "Ben gidilmeyen Muhit denizinin kapladığı bütün yeryüzü için bir harita yaptım. Bir kimse bu haritaya baktığında, zikrettiğimiz her bölgenin yerini ve bu bölgelerin birbiriyle bitişikliğini ve her bölgenin yeryüzündeki miktarını anlar. Hatta bu haritada yeryüzünün her bölgesini mufasssalaan gördüğü zaman, o bölgenin mevkiini de bu haritadan çıkarır. Bütün bölgeleri toplamış olduğum bu harita, her bölgenin kendi hususi haritasında bulunan uzunluk (tul) ve genişlik (arz) miktarı ile daire (istidare), dörtgen (terbi') ve üçgen (teslis) şekillerini ve o harita eşkâlinin mütevakkıf olduğu sair izahatı muhtevi değildir. Her bölgenin yeri bilinsin diye, yalnız yerini beyan ile iktifa ettim. İslam beldelerini yirmi bölgeye ayırdım. Sonra İslam vilayetlerinin her bölgeyi için başlı başına bir harita yaptım."²⁹⁹

Ancak güneyin en tepede bulunduğu Belh Okulu haritalarıyla ilgili tartışmalar sürüp gitmektedir. Yuvarlak dünya haritasına ilave olarak yirmi değişik bölge için yirmi ayrı harita içeren İslam atlası mahiyetindeki eserler, o dönem müelliflerinin bütün ilgilerini İslam dünyası üzerinde odaklandıklarını ve onun dışında kalan dünyanın onların ilgisini pek çekmediğini gösterir. İstahri'nin haritaları bir bütünün parçası değildir; dolayısıyla bir araya getirildiklerinde bir dünya haritası teşkil etmezler. Bununla birlikte İstahri'nin haritaları, Şerif el-İdrisi'nin bölgesel haritaları dışında bugün elimizde bulunanların en kapsamlı tarif içerenleridir. Bunlar X.

²⁹⁷ Yörükân, *a.g.e.*, s. 208.

²⁹⁸ Tolmecheva, *a.g.m.*, s. 204.

²⁹⁹ Tolmecheva, *a.g.e.*, s. 198.

Yüzyıldaki İslam devletlerinin genel görüntüsünü verir, ayrıca aynı dönemdeki Avrupa haritalarına nispetle daha fazla coğrafya bilgisi içerir. Karalar ve denizler gerçeğe uymayan geometrik şekiller halinde çizilmiştir. Mesela göller daima yuvarlaktır; hatta Akdeniz dahi yuvarlatılmış ve bir daireye benzetilmiştir. Eserdeki yirmi bölgesel haritanın on ikisi İran’la ilgilidir ve İran’ın sınırlarını eski Sasani İmparatorluğu’nun topraklarını kapsayacak şekilde vermektedir. On üçüncü haritaya Maverâünnehir’in Farsça konuşulan kısımları ilave edilmiştir. İbn Havkal, İstahri’nin Hindistan haritasının düzeltilmeye muhtaç, İran haritasının ise mükemmel olduğu kanısındadır.³⁰⁰

İstahri de, İbn Hurdazbih’de görüldüğü üzere, herhangi bir yeri anlatırken gerek gördüğünde Kur’an ayetlerine müracaat eder, Medyen’i anlattığı bölümde sadece konuyu hatırlatması bağlamında, “Meyden halkına da kardeşleri Şuayb’ı gönderdik”³⁰¹ ayetini kullanır. Bu nedenle İstahri’nin eserinde Kur’an ayetlerine çokça müracaat etmediği söylenebilir. İbn Hurdazbih’in aksine İstahri, eserinde şiire ve şiirsel anlatıma yer vermez. Bu özelliği Ya’kubi’ye benzer.³⁰²

318-320 (930-932) ile 340 (951-52) yılları arasında telif edilen *Kitabü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik* sadece Arap okuyucularına mahsus kalmamış, Farsçaya birçok defa tercüme edilerek diğer Müslümanların da okumaları sağlanmıştır, hatta bir ara orijinalinin Farsça kaleme alındığı dahi söylenmiştir. Eser özellikle doğu İslam ülkelerinde çok etkili olmuş ve İbn Havkal, Makdisi, *Hududü’l-‘âlem* müellifi, Yakut el-Hamevi, Hafız-ı Ebru ve Osmanlı coğrafyacıları tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.³⁰³

3. 2. MODERN DÖNEM SEYAHATNAMELERİ

İkinci bölümün ilk alt başlığında daha çok coğrafi eserleri içeren seyahatname yazarları ve eserlerini incelemiştir. Bu başlık altında daha çok edebi özellikleri baskın olan Modern dönemin iki yazarını ve eserini ele alacağız.

³⁰⁰ Tolmecheva, a.g.m., s. 204.

³⁰¹ A’raf, 7 / 85.

³⁰² Ağarı, a.g.e., s. 188.

³⁰³ Tolmecheva, a.g.m., s. 205.

3. 2. 1. Rifaa Rafi' Et-Tahtavi ve *Kitabu'l-İbriz*

Rifaa Rafi' Et-Tahtavi, modern Arap Edebiyatının önde gelen isimleri arasında yer almaktadır. Onun *Kitabu'l-İbriz* adlı eseri de modern dönem seyahatname türlerinin öncüsü kabul edilen bir eserdir. Burada yazarın hayatından kısaca bahsettikten sonra Paris seyahatini aktardığı eseri *Kitabu'l-İbriz*'i tanıtmaya çalışacağız.

3. 2. 1. 1. Hayatı ve Eserleri

Asıl adı Rifaa Rafi' b. Bedevi b. Ali b. Muhammed et-Tahtavi el-Hüseyini el-Haşimi'dir. Tahtavi, 15 Ekim 1801 yılında Mısır'ın Said bölgesinde doğdu. Kaynakların çoğunda Tahta'da doğduğu belirtilmekte ise de, Suhac ve Curca adlarına da yer verilmektedir. Bu iki yerin idari yönden Tahta'ya bağlı olması nedeniyle genelde Tahta ifadesi kullanılmış, bu nedenle, Tahtavi adıyla anılmıştır. Asıl adı "Rifaa"dır. "Rafi" dedelerinden birisinin adıdır.³⁰⁴

Babasının soyu Muhammed el-Bakır yoluyla Hz. Hüseyin'e, annesinin soyu Hazrec kabilesine dayanır. Ailesinden çok sayıda sufi ve âlim yetişmiştir. İlk eğitimini dayısı ve hadis âlimi Abdüssamed el-Ensari, dil bilimci ve şair Ebü'l-Hasan Abdulaziz el-Ensari, Şafii fakih ve sufi Ferrac el-Ensari'den aldı ve Kur'an-ı Kerim'i hıfzederek babasının gözetiminde klasik dini metinleri okumaya başladı. 1817'de babasının vefatından sonra Ezher Üniversite'sine girdi; burada hadis, mantık, belagat ve aruz tahsil etti. Hayatında önemli bir yeri olan hocası Hasan el-Attar dini ilimlerin yanı sıra astronomi, tıp, matematik, coğrafya ve tarihle de ilgilenmesini sağladı. 1821'de Ezher'deki öğrenimini tamamlayınca aynı yerde ders vermeye başladı. 1824'te orduda imam ve vaiz olarak göreve başladı bu görevi Paris yolculuğuna kadar devam ettirdi.³⁰⁵

Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Napolyon'un Mısır'ı işgal ettiği günlerde gelmiş, Batı dünyasının teknik üstünlüğüne tanık olmuştu. Bu nedenle Batı dünyasında bir şeyler almanın gereğine inanmıştı. Batıdan gelen ilim adamlarına gerekli yakınlığı göstermekle birlikte Batıya öğrenci göndermenin, oradaki bilgileri Mısır'a aktarmanın zarureti kani olmuştu. Mehmed Ali Paşa ilk kez İtalya'ya öğrenci gönderir. 1813'te gönderilen bu öğrenciler hakkında pek bilgimiz yoktur. İkinci olarak 1818'de Harbiye ve Bahriye sanatlarını öğrenmek üzere yurt dışına öğrenci

³⁰⁴ Rifaa Rafi' Tahtavi, *Paris Gözlemleri(Tahlis el-İbriz fî Telhis-i Bariz ev el-Divan el-Nefis bi Eyvan-ı Baris)*, (Çev. Cemil Çiftçi), 1. Baskı, İstanbul, 1992, s. 9.

³⁰⁵ Hilal Görgün, "Rifaa et-Tahtavi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXXV, İstanbul, 2008, s. 95.

gönderilir. Bu öğrenci grubu içerisinde bize ulaşan tek bir isim mevcuttur. O da Osman Nureddin Efendi'dir.³⁰⁶

1826 yılında Paris'e gönderilen kırk kişilik öğrenci grubu arasında Tahtavi'yi de görüyoruz. Burada Fransızca'yı öğrendi, ayrıca mütercimlik eğitimi aldı. Felsefeden mineraloji, matematik ve mitolojiye kadar çeşitli alanlardaki eserleri okudu. Özellikle Voltaire, Rousseau, Montesquieu ve Racine'in eserlerinden etkilendi. Bunlardan bazılarını Arapçaya tercüme etti. Başta -bizim de konumuz olan- Fransa'ya ait gözlemlerini anlattığı *Tahlisü'l-ibriz fî telhisi Bariz* olmak üzere muhtelif eserler hazırladı. Yarıca Edme-Français Jomard, Silvestre de Sacy ve Armand Pierre Caussin de Perceval gibi şarkiyatçı ve bilim adamlarıyla tanıştı.³⁰⁷

1831 yılında Mısır'a döndü. Medresetü't-Tıb'da mütercim ve Fransızca öğretmeni, 1833'te Tura'da bulunan Topçu Okulu'nda mütercim olarak görev yaptı. Bu okulda rahat çalışma ortamı bulamayan Tahtavi, veba salgının çıkmasını bahane ederek 1834'te Kahire'den ayrılır, Tahta'ya gider. Tahta'da 6 ay kalan Tahtavi, ilk iki ay içinde Malte Brun Coğrafyası'nın ilk cildini tercüme ederek Mehmed Ali Paşa'ya sunar. Bu hizmeti karşılığında "Kol Ağası" unvanıyla ödüllendirilir. Bu fırsattan yararlanan Tahtavi, okul müdürünün muhalefetine rağmen topçu okuluna yeniden tercüman olur.³⁰⁸

Kısa bir zaman sonra bu okulun kapatılması ve öğrencilerinin dağıtılması sonucu, o sırada İbrahim efendi yönetiminde bulunan Medresetü't-Tecüme'ye geçer. Medresetü't-Tercüme'nin ismini Medresetü'l-Elsün(Dil Okulu)'e çevirir. 1835'te faaliyete başlayan Dil Okulu, Mısır'ın siyasal düşüncesini biçimlendirmede merkezi bir rol oynadı. Okul, Arap dünyasına Muhammad Ab'ul Sa'ud ve Muhammad Uthman gibi düşünürler kazandırmasının yanında, Avrupa baskısı kitapları Arapçaya çevirebilecek tercümanlar yetiştirdi. Böylece, milliyetçilik ideolojisinin Mısır'a tatbiki ve Arap dilinin modernizasyonu yöntemleri öğrenilmeye başlandı. Bu harekete ivme kazandıran ise, Mısır entelektüellerinin en önde gelen ismi olan Tahtavi'ydi. Mısır milliyetçiliğini Arap milliyetçiliğinden ayıran Tahtavi, İslam birliği ilkesinden ayrılan ilk Mısırlı düşünürdü ve Mısır milliyetçiliğinin adeta temellerini attı³⁰⁹

Tahtavi burada yöneticilik, hocalık, mütercimlik ve musahhihlik gibi birçok işi yaklaşık on altı yıl yürüttü. 1841'den itibaren hocası Hasan el-Attar'ın ilk

³⁰⁶ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 11.

³⁰⁷ Görgün, *a.g.m.*, s. 95.

³⁰⁸ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 13.

³⁰⁹ Çağatay Okutan, "Arap Milliyetçiliği", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 Sy. 56, s. 164.

editörlüğünü yaptığı *el-Veka'i'u'l-Mısriyye* gazetesinin yönetimi ve redaksiyonu işiyle vazifelendirildi ve gazete Türkçe-Arapça olarak çıkmaya başladı. Tahtavi çalışmalarından dolayı Mehmed Ali Paşa ve oğulları tarafından mükâfatlandırıldı. 1844'te kaymakam, 1847'de emir alayı rütbesinin verilmesinin ardından bey unvanına sahip oldu ve döneminde daha çok Rifaa Bey olarak tanındı. I.Abbas Hilmi, Mısır valisi olunca Fransız danışmanların görevlerine son verdiği gibi birçok okulla birlikte Medresetü'l-Elsün'ü de kapattı. Tahtavi'yi de Medresetü's-Sudan'ı kurma göreviyle Hartum'a gönderdi.(1850)³¹⁰

Tahtavi'nin sürgününe sebep olan olayların başında onun Mehmed Ali Paşa ve İbrahim Paşa taraftarı olmanın büyük bir payı olmakla birlikte; onun Hartum'a sürgün edilmesine sebep olan ikinci bir olaydan söz edilir. O da et-Tahtavi'nin "*Tahlisu'l-İbriz fi Telhis-i Bariz*" adlı eserinin ikinci baskısının 1849 yılında yapılmış olmasıdır.

Abbas Paşa'nın 1854 yılında ölümüyle yerine Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Said Paşa geçti. Said Paşa, Tahtavi'yi Kahire'deki Avrupa Bürosunun yöneticiliğine getirdi, ardından Medresetü'r-Rical adlı askeri okula müdür vekili tayin etti. 1856-1860 yılları arasında el-Medresetü'l-Harbiye'de müdür ve hoca olarak görev yaptı. 1860'ta tuğgenerallik rütbesine yükseltilen Tahtavi okulun aynı yıl kapatılmasının ardından bir süre açıkta kaldı.1863'te Mısır valiliğine tayin edilen İsmail Paşa'nın Divanü'l-Medaris'i tekrar faaliyete geçirmesiyle birlikte Tahtavi de buraya üye ve yeniden açılan Tercüme Kalemi'ne müdür oldu; bazı Fransız kanunlarını tercüme etti. Yeni Tercüme Bürosu'nun 1863'te açılmasına rağmen, Diller Okulu ancak Beş yıl sonra 1868'de açıldı. Bu yeni okul, "Medresetü'l-İdare ve Elsine" şeklinde adlandırıldı. İsmail Paşa döneminde devletten destek gören Tahtavi, eğitim ve öğretimle ilgili birçok komisyonların başkanlığını yaptı. 1870 de Maarif Nezareti'nin yayınladığı Ravzatü'l-Medaris dergisinin editörlüğüne getirildi ve ölümüne kadar bu dergide değişik konularda yazılar yazdı. Bitmeyen bir azimle ömrünün sonuna kadar çalıştı. 26 Mayıs 1873 yılında öldü.³¹¹

Rifaa Bey XIX. Asır arap muharrirlerinin en mühimlerinden biridir. Onun adı yeni şarkın edebi ve ilmi hareketinin parlak hamlesi ile yakından ilgilidir. Mütecessis bir ruh ve nadir bir zekâ ile tarih, coğrafya, gramer, hukuk, edebiyat, tıp vb. gibi, her sahaya temas eden ehemmiyetli birçok eser bıraktı. Onun hizmetinin büyüklüğünü ölçebilmek için, Arap dünyasının geçen asrın seherinde bir yarı uykuya dalmış ve böylece, adeta Avrupa ilminden kalın bir duvar ile ayrılmış bulunduğunu hatırlatmak

³¹⁰ Görgün, a.g.m., s. 95.

³¹¹ Tahtavi, a.g.e., s. 14.

gerekir; işte bu devri kaplayan karanlık içindedir ki; al-Azhar hafif bir ışık neşreder. Onu çalışmaları, gayreti ve memleketine kazandırdığı fen adamları ile mütercimler topluluğu sayesinde. Bu Avrupai ilmi halka yaymak, şarkı yeni fikirlere açmak, çağdaşlarının düşüncelerini aydınlatmak, uyumuş güçleri uyandırmak ve istikbali hazırlamak mucizesi başarıldı. Kendisinin ve talebelerinin Arapçaya ve Türkçeye 2.000 kadar eser tercüme ettikleri düşünülürse, sarfedilen gayretin derecesi ölçülebilir. Diğer taraftan eski klasik dili canlandırarak ve pek çok yeni kelime ile zenginleştirerek, onun dar çerçevesini genişletti. Arap düşüncesinin ilerlemelere ayak uydurabilmesine ve bugünkü İslam âlemi üzerine ışıkları yaymasına imkân verdi.³¹²

19. asırda Mısır'ın büyük yazarı ve fikir adamı idi. Onun ana karakterini anlamak isteyenler *Menahicü'l-Elbabi'l-Mısıryye fî Mebahici'l-Adabil-Asriye* adlı eserini okumalıdır. Tahtavi'nin, edebiyat, sanat ve medeniyet sorunlarını inceleyen eseridir. Geçmişe göre İslamiyetin kendi nesline olan bağı, alakasını göz önüne alarak İslami hukukun tekrar gözden geçirilmesine inanır. Çağdaş edebiyatın önemine inanmış, dinin bilimsel ilerlemeye engel veya düşman olmadığını açıklamayı adeta bir vecibe saymıştır. Onun eserlerine yansıyan ruh yapısında soy bakımından Arap olmaktan ziyade bir Mısır milliyetçisi olduğunu görmek mümkündür. Biz, Tahtavi'nin ders kitaplarında Batı'dan esinlenerek hemen hemen Arapçılık ruhunu canlandırmaya çalışan ve ilk edebi, ilmi kalkınma hareketinin önderliğini yapan aydın bir arabin çehresini görebiliriz. Görüşleri, çalışmaları dengeli ve pratik idi. Batı'dan aldığı duygu ve düşüncelerini hatasız bir şekilde eserlerinde yansıtmıştır. Mesela, onun Paris tasviri hakkındaki *Tahlisul'l-İbriz fî Telhisi Baris* adlı eserinde fazla mübalağa görülmez. Arapça üslubu ne tam olarak ağır ve kuvvetli ve ne de konuşma şeklindedir; daha çok düzgündür. Çok iyi Fransızca bilmesine rağmen yazıları, dil ve duygu bakımından Arapçadır.³¹³ Konumuzla ilgili olan bu eserden ileride uzunca bahsedilecektir.

Eserlerinde batı edebiyatını, eğitimini, siyasal ve sosyal kültürünü ele alması ve bunları Mısır şartlarıyla karşılaştırması itibariyle Tahtavi, Mısır batılılaşma hareketinin ve XIX. Yüzyıl Mısır aydınlanması denilen “nehda” hareketinin önderlerinden kabul edilir. Tahtavi eserleri, tercümeleri ve talebeleriyle Batı-Doğu arasında bir nevi köprü vazifesi görmüştür. Mısır'da vatan kavramının siyasal içerikle kullanılmaya başlamasında onun önemli rolü bulunmaktadır. Tahtavi'nin, Mısır tarihini Müslümanların Mısır'ı fethiyle değil firavunlar dönemiyle başlatması Arap tarih yazıcılığında yenilik kabul edilir. Eğitim alanındaki görüşlerini 1872'de

³¹² Maurice Chemoul, “Rifaa Bey”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul, 1988, s. 739.

³¹³ Ahmet Savran, *19. YY. Osmanlı Döneminde Yeni Arap Edebiyatı*, Erzurum, 1991, s. 37.

ele aldığı *el-Mürşidü'l-emin li'l-benat ve'l-benin* isimli kitabında toplamıştır. Eğitimin önemini vurgulayan Tahtavi bu hususta kız-erkek ayrımı yapmaz. Kızların eğitimi konusundaki çabaları modern anlamdaki ilk kız okulunun Ocak 1873'te açılmasıyla sonuçlanmıştır. Tahtavi, Arap dili ve edebiyatının gelişmesinde de önemli katkılarda bulunmuş, Fransızca'dan çeviri yaparken terimleri bazen Arapçalaştırılmış, karşılığını bulamadıklarında Fransızca terimleri Arapçaya adapte etmiştir. Onun Fénélon'dan tercüme ettiği *Mevakı'u'l-eflak fi veka'i'i Telimak* adlı eser Batı dillerinden Arapçaya çevrilen ilk edebi eserler arasında yer alır. Ayrıca bu eser Mısır ve Arap romancılığının gelişiminde bir hareket noktası teşkil etmiştir.³¹⁴

Bu eserlerinin dışında diğer eserlerini şu başlıklar altında toplayabiliriz:

A) Seyahatname, Tarih, Coğrafya:

1-*El-Kezü'l-Muhtar Fi Keşfi'l-Arazi ve'l-Bihar*: Tahtavi'nin soru-cevap tarzında yazdığı beşeri ve siyasi coğrafyaya giriş niteliğinde bir ders kitabıdır.

2-*Envarü Teyfikü'l-Celil Fi Ahbari Mısır ve Tevsikı Beni İsmail*: Mısır'ın firavunlar döneminden Müslümanların fethine kadarki tarihine dairdir.

3-*Nihayetü'l-İcaz fi Sireti Sakini'l-Hicaz*: Tahtavi'nin Ravzatü'l-Medaris dergisinde tefrika edilen bu eseri Hz. Peygamber'in hayatına dair olup vefatından sonra oğlu Ali Fehmi Rifaa tarafından neşredilmiştir. Bu eser Emevi ve Abbasi dönemini de içine almaktadır.

4-*el-Mesabihu'l-Münire fi Tevarihi'l-Kuruni'l-Ahir*.

5-*ed-Devletü'l-İslamiyye Nizamıha ve 'amalatüha*.³¹⁵

6-*Hatimetü li Katrin-Nida ve Beli's-Sada*: Ezher öğrenciliği günlerinde hazırlanan bu eseri basılmadı.

7-*Ercuzetü Fi't-Tevhid*: Ezher öğrenciliği günlerinde hazırlanan bu eseri de basılmadı.

8-*Mecmuu fi Mezahibi'l-Erbaa*: Dört mezhepten bahseden bu eser, Tahtavi'nin Diller Okulu'nda görev yaptığı günlerde yazılmıştır. Basılmadı.³¹⁶

B) Şiirleri ve Diğer Eserleri:

1-*Cemalü'l-Acurrumiye*: Arap Diliyle ilgili manzum gramer kitabıdır.

³¹⁴ Görgün, a.g.m., s. 95.

³¹⁵ Görgün, a.g.m., s. 95.

³¹⁶ Tahtavi, a.g.e., s. 20.

2-*et-Tuhfetü'l-Mektebiyye li Takribi'l-Lugati'l-Arabiyye*: Silvestre de Sacy'nin *et-Tuhfetü's-Seniyye*'sinden etkilenilerek hazırlanmıştır.

3-*Kaside Vataniyye Mısriyye*: Kendisini Sudan'dan geri çağıran Hidiv Said Paşa'ya ithafen yazdığı şiirlerden oluşur.

4- *Kaside Vataniyye Mısriyye*: Hidiv İsmail Paşa'ya ithafen yazılan bir kasidedir.

5- *Mukaddime Vataniyye Mısriyye*.

6-*el-Kevakibü'n-Neyyire fi Leyali Efrahi'l-Aziz el-Mukmire*:Tevfik Paşa'nın evliliğini tebrik için yazılan şiirlerden oluşur.

7-*Tahmisü Kasidetü eş-Şihab*: Şihab Mahmud'un kasidesinin Tahtavi tarafından tahmisi yapılmıştır. 46 beyit tutarındaki bu eser basılmıştır.

8-*Tehni'e 'idiyye Vataniyye*.

9-*Tehni'e Vataniyye li'l-Vizareti's-Seniyye*.

10-*Divanü Rifaa et-Tahtavi*.³¹⁷

11-*el-Kavlü's-Sedid fi'l-İctihad ve't-Taklid*: İctihad konusu işleyen bu eser de 1870'te basılmıştır.

12- *Manzumatü Vataniyyetü Mısriyye*.³¹⁸

C) Tercümeleri:

1-*Nazmü'l-'Ukud fi Sekri'l-Ud*.

2-*Coğrafiyye Sağire*: Mehmed Ali Paşa'nın emriyle ders kitabı olarak Fransızca'dan çevrilmiştir.

3-*Fi'l-Me'adini'n-Nefise li-Tedbiri Me'ayışı'l-Hala'ik*.

4-*Kalaidü'l-Mefahir fi Garib-i 'Ava'idi'l-Evail ve'l-Evahir*: İki bölüm halinde yayımlanan bu eserin; birinci bölümü Avrupa toplumunun ahlakıyla ilgili olup ikinci bölümü ise, tarih ve coğrafya deyimleriyle ilgili ansiklopedik bilgileri ihtiva etmektedir.

³¹⁷ Görgün, a.g.m., s. 95.

³¹⁸ Tahtavi, a.g.e., s. 19.

5-*et-Ta'ribatü's-Şafiye li Müridi'l-Coğrafiye*: Malte Brunn Coğrafyası'ndan alınmıştır. 303 sayfadır.

6-*el-Coğrafiyyetü'l-Umumiyye*: Malte Brunn adıyla anılan eserdir. Sekiz cüzden oluşan bu eserin dört cüzü tercüme edildi.

7-*Bidayetü'l-Kudema' ve Hidayetü'l-Hukema'*: Tahtavi ile birlikte öğrencilerinden bazılarının tercüme ettiği Yunan, Hint, Arap, Acem vb. milletlerin tarihi ve kültürüyle ilgili eserdir.

8-*Kitabü Kudama'i'l-Felasife*.

9-*el-Mantık*: Bu eser, Dumarsais'e aittir.

10-*Mebadi'ü'l-Hendese*.

11-*el-Kanunü'l-Medeni el-İfrençi*: Tahtavi ile öğrencisi Abdulah es-Seyyid tarafından yapılan Fransız Medeni Kanunu'nun tercümesidir.

12-*Kanunü't-Ticare*.³¹⁹

13-*Tarih-i Kudamai'l-Misriyyin*.

14-*Nebzetü Fi Tarih-i İskenderi'l-Ekber*: Eski tarih kitaplarından alınmış bölümleri ihtiva etmektedir.

15-*Takvim ve Ruzname*: bu eser, Edme François Jomard'ın 1828-29 yıllarında Mısır ve Şam ile ilgili yazdığı günlüklerden oluşmaktadır.

16-*Mukaddimetü Tabiiyyetü Coğrafiye*.

17-*Selasü Makalat min Kitab-ı "Le Gendre" fi İlmi'l-Hendese*.

18-*Ruhu's-Şerayı'*: Montesquieu'nun bu eseri "*Ruhu'l-Kavanin*" adıyla Türkçe'ye de çevrilmiştir.

19-*Risalatü'l-Meadin*.

20-*Hendesetü Sasir*.

21-*Kıt'atü min Ameliyat-ı Rüasa-i Zıbatı'l-Askeriyye*.

22-*Nebzetü fi İlmi Hey'eti'd-Dünya*.

23-*Nebzetü fi Mitolojiya- Yani Cahiliyyetü'l-Yunan ve Hurafatihim*.

³¹⁹ Görgün, a.g.m., s. 95.

24-*el-Düsturi'l-Fransavi*: Anayasa maddelerini ihtiva eden bu tercüme, Kitabu'l-İbriz'in üçüncü bölümünde yer almaktadır.

25-*Usulü'l-Hukuku't-Tabiiyye*: Paris'te kaldığı günlerde bu eseri okuyan Tahtavi, daha sonraları tercüme etmiştir.

26- *Nebzetü fi İlmi Siyaseti's Sıhha*: Tahtavi, sağlık konusuyla ilgili olan bu eseri Paris'te iken tercüme etmiş, tercüme edilen bu bölümü seyahatnamesine almıştır.

27-*Atlasü'l-Coğrafi*.³²⁰

3. 2. 1. 2. *Kitabu'l-İbriz*

Rifaa et-Tahtavi'nin günlük notlarından ibaret olan *Tahlisu'l-ibriz Fi telhisi Bariz* adlı eser seyahat edebiyatı açısından önemli bilgiler içermektedir. Dönemine kadar Paris ve Paris halkı hakkında önemli Arapça bir kaynak yoktu. Tahtavi'nin Paris yolculuğunu ihtiva etmekte olan bu eser, daha çok seyahatname adıyla anılmaktadır. Tahtavi, yolculuğunun ne şekilde geçtiğini ayrıntılı bir şekilde eserde anlatmaktadır. Tahtavi ile Hasan Attar arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. Tahtavi, önsözünde bu ilişkiye değinmektedir. Bu ilişki nedeniyle, Paris yolculuğuna çıkan Tahtavi'ye Hasan Attar bazı tekliflerde bulunur. Gördüklerini, duyduklarını, araştırdıklarını yazmasını ister. Bu eser bu isteğin doğrultusunda ortaya çıkar.³²¹ Hasan el-Attar eserin başında yazmış olduğu takdimde seyahatler ve Tahtavi'nin yazmış olduğu bu eserle ilgili olarak şunları söyler:

“Denizlere açılanlar ve çölleri aşanlar türlü ibretlere tanık olabilirler. Gerçek şudur ki: Seyahatler, hayret uyandırıcı şeyleri yansıtan bir ayna ve çelişkili fikirleri kesinliğe kavuşturan bir ölçüdür. Bu seyahatnamenin yazarı, gittiği ülkelerde, görmüş olduğu hayranlık uyandırıcı şeyleri öyle bir üslupla yazmıştır ki, bu intibalar, akıllı her insanı seyahate çıkmaya, şehir şehir dolaşmaya özendirilmektedir. İnsanın seyahatle bilgileri kesinleşir. Seyahat eden kimse –yüzlerce yıl evinde oturan kişiye nispetle- insanların durumları hakkında öğrenemeyeceği çok şeyleri kısa zamanda öğrenmiş olarak emsallerini geçer.”³²²

Eserin ön sözünde Tahtavi, bu yolculuğa çıkma sebebini, eserin oluşturulma şekli ile bu yolculuktaki amaçlarını söyle ifade eder:

³²⁰ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 21-22.

³²¹ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 23.

³²² Tahtavi, *a.g.e.*, s. 26.

“Hikmet ve edebi sanatları öğrenmem için Frengistan’a gönderilen efendilere ilhak olduğumda, o tarihe kadar, Frengistan’a gidip gelenlerin halleri duvaklı bir geline benzemekte idi. Hiçbir kimse de gelinin yüzündeki bu örtüyü aralamadığından, özellikle Paris halkının durumunu ve tavrını açıklayan tarihi bir eser bulunmadığından Frengistan’a gidenlere rehber olmak için yolculuk anında ve diğer yerlerde rastladığım, gördüğüm, erbabından tahkike vakıf olduğum şeylerin hepsini kaydetmemi bazı akrabalarımın keremli üstadım Hasan Attar bana tembih etmişlerdi. Hidiv-i Ekrem Efendimizin (Mehmet Ali Paşa) ilme ilgi duyması, erbabına gereğinden fazla riayet etmesi sebebiyle onun iktidarı günlerinde bu güzel esere sahip olacağımı düşündüm. Gerek yolculuk esnasında gerekse Paris’te gördüğüm şeylerin hepsini yazdım. Bize yabancı olan ilimlerin, edebi sanatların Frengistan’daki olgunluğunu söylemekle insana yaraşır bir iş yaptım, Müslümanları bu ilim ve sanatlara heveslendirdim. Kitapta mezkûr nesneleri yerinde zaptettim. Gerçeği saptırmamak şartıyla Fransızların alken güzel gördükleri şeyleri açıkladım. Peygamberimizin emirlerine muhalif olmayan adetlerini ve işlerini beğendim. Yolculuktan maksadım, yalnızca ilgili olanların münakaşası değildir. Seyahatin meyvesinin ne idüğü, ondan ne fayda sağlandığı ve amacının ne olduğudur. İnsanı aciz bırakan ilim ve sanatların tedvini ve tesisi hususunda nelere bağlı kalmışlardır.”³²³

Eser bir giriş ile altı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Paris’e gitme sebebi, öğrenilmesi gereken ilim ve sanatlar, kıtaların yeri, Fransa’nın özelliği ve yolculuğa başkanlık eden kişilerle ilgili bilgiler verilmektedir. Ayrıca bu bölümde bilim ve tekniğin sağladığı kolaylık, getirdiği üstünlük ve seyahatin önemi ile ilgili bilgiler de verilmektedir. Eserin girişinden başlayarak zaman zaman notlarını kendi ya da başkalarının şiirleriyle süslemesi –aşağıdaki örnekte görüleceği üzere- okuyucunun dikkatinde kaçmaz:

“Amerika küfür ve dalalet ülkesi olup putperest iken kendi başına bırakılmış bulunan işlenmeye uygun bir ülke idi. Deniz yolculuğuna ve alış verişe istekli olan Avrupalılar, denizcilikte, astronomide, coğrafyada bilgi sahibi olmaları nedeniyle Amerika’yı keşfettiler. Harp sanatlarında üstünlük ve kudrete sahip oldukları için bu ülkenin arazisinin bir kısmını istila ettiler. Avrupalılar, papazlarıyla birlikte bir topluluğu oraya nakletmeleri sebebiyle yerli halkın birçoğu Hıristiyanlaştı. Bugün, halkının çoğu İsevi’dir, geriye kalanı da putperesttir. Burada Müslüman olan tek fert bulunmamaktadır. ‘Denizde birçok faydalar vardır/Eğer selamette olayım dersen,

³²³ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 29.

kenardadır.’ Beytinin ilk mısraındaki faydaları Avrupalılar iyi anladıkları için denizlerden onlar yararlandılar. Şairler diyor ki:

Ula-ki doğru sözlüdür-bir defasında
“Üstünlük ve şeref, harekettedir” demişti bana

Evin balkonunda pinekleyerek amaca ulaşılsaydı,
Güneş boğa burcundan hiç çıkar mıydı?

Sür deveni çöllere
Bırak, şarkıcı kızları ve sarayı

Yerlerinden bir adım ayrılamayanlar
Mezar sakinlerine benzemezler mi?

Hariri diyor ki:

Yurtların, yolların tozlu toprağı
Bana, rahat yataktan daha güzel gelir.

Vatan sevgisi imandan bir parça ise de yolculuktan amaç rızkın sebeplerine koşmaktır. Seyahat etmek, insanın vatanını sevmesine engel değildir. Misk ve inci türü şeylerin vatanından ayrılmadıkları müddetçe kıymet ve şeref bulamadığı delile muhtaç değildir. Yolculuk, vatan sevgisine engel olmadığı gibi yüce Allah’ın rızkı vereceğine inanmaya ve tevekküle de engel değildir.”³²⁴

Tahtavi, Paris ile Londra arasında kısa bir mukayese yaptıktan sonra, Paris halkının hoşgörüsüne vurgu yapmakla birlikte Paris’in tercih edilmesinin sebeplerini şöyle açıklar:

“Avrupa’nın büyük şehirlerinin birisi Londra, diğeri ise Paris’tir. Paris, havasının mutedil oluşu, ucuzluğu ve halkın huyunun güzelliği sebebiyle Londra’ya tercih edilir. Gariplere güzel yüzlü davranmaları, hatıralarını gözetmeleri ve onlardan memnun olduklarını belirtmeleri siyasetinin keyfiyeti ile ilgilidir. Paris halkının çoğunun din ve mezhebe bağlılıkları yoktur. Bütün özellikleri adlarının İsevi oluşudur. Bunlar, aklın güzel gördüğünü bir işin mubahlığını kabul eden bir topluluktur. Ehli kitabın kitaplarında Tabii İlimlere ters düşen bir şey açıklanırsa, o açıklanan şeyin kitaplardan çıkartılmasının gereğine, hatta muhalif olan o şeyin kabul edilmeyeceğine inanırlar. Bununla birlikte Fransa’da dinlerin hepsiyle kulluğu yerine getirmek mümkündür. Bir Müslüman cami, bir Yahudi de havra yaptırmak isterse hiç kimse buna karşı çıkmaz. Hıdiv-i Ekrem Efendimiz, kaybolan ilimin öğrenilmesi amacıyla Avrupa’ya 40’den fazla adam göndermişti. Diğer ülkelere gönderilmeyip

³²⁴ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 48-49.

de Fransa'ya gönderilmelerinin sebebi, orada din probleminin olmamasındandır sanırım. İngiltere'ye gönderdikleri çok olmayıp birkaç kişiden ibarettir.”³²⁵

Eserin ilerleyen bölümlerinde Paris'in iklimi, konumu, binaları, Paris halkı, Paris halkının yiyecek ve giyecekleri, ibadet ve ayinleri, Paris'teki hayır kurumları, Paris'te tıp, Fransız idaresi ve bazı coğrafi terimler(enlem, boylam gibi) ile ilgili bilgiler verilmektedir.

Fransızların idare biçiminden uzun uzadıya söz eden Tahtavi, Fransızların 74 maddeden oluşan anayasasını tercüme ederek eserine eklemiş ve bu maddelerden bazılarını da açıklamıştır:

“İlk maddedeki ‘Kanun karşısında bütün Fransızlar eşittir’ sözünden kastedilen, Fransa'yı vatan tutan yüksek ve hakir her kim olursa olsun kanunda zikredilen hükümlerin icrasında yardıma ihtiyaç duymaz. Hatta halktan birinin kral ile davası olsa, halktan birinin üzerine hükümler nasıl icra olunursa kral üzerine de öylece icra olunur. Bu maddeye dikkatle bakıldığında, adaleti icraya ne derece ihtimam ve mazlumun hakkına yardımcı olunarak hatırını hoş etmeye tam bir dikkat gösterdikleri görülür.”³²⁶

Mısırın dışına çıkmayan ve Kahire'den başka bir yere gitmeyen Tahtavi, Paris yolculuğu nedeniyle yeni bir dünyaya adım attı. Bu yeni dünya ve yeni medeniyet karşısında büyüledi. Her gördüğünü hayran hayran anlatmaya başladı:

“Paris halkı, Hristiyan Kıptiler gibi cehalete meyilli olmayıp zekâ, akıl ve anlayış yönüyle ilimlerin anlaşılmayan inceliklerini anlatmaya farklılık göstererek başkalarının sözünü taklide razı olmazlar. Her şeyin inceliğine vakıf olmak istemeleri nedeniyle avamı bile diğer beldelerin avamından farklıdır.”³²⁷

Tahtavi'nin Paris izlenimlerini okurken, zaman zaman bu büyüye bizde kapılırız. Karşımızda Batı hayranı bir Arap genci buluruz. Böyle bir yargıya varmak ilk bakışta doğru gibi görünse de, bu durum, gerçeği pek yansıtmaz. Tahtavi'nin gördüğü şeyler karşısında büyülediği doğrudur. Fakat tamamıyla bu büyüün etkisinde kaldığı söylenemez. Tahtavi'nin Ezher'de okuduğu ilimlerle Paris'te yaşadığı olaylar birbiriyle çelişir. İki sevda arasında kalır. Batılı gibi düşünür, doğulu gibi tavır takınır. Birisine hayran olurken diğerinden vazgeçmez. Körü körüne hayranlık duymaz. Düşüncesini tenkid süzgecinden geçirir.³²⁸

³²⁵ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 51-52.

³²⁶ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 126.

³²⁷ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 95.

³²⁸ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 16.

Bu seyahatnamenin en önemli özelliği yazarın, Avrupa’da gördüklerini kendi ülkesindekilerle mukayese etmesidir.

“Fransızların şarkıcıları ile Mısır’ın sema ve dans erbabı arasında büyük farklar vardır. Tiyatro, karagöz, hokkabaz ve meydan oyunlarını içine alan yerler demek oluyorsa da, dans ve deveranla ilgili müzik aletleri, İslam ülkelerindeki karagöz, hokkabaz ve orta oyunlarında bulunmaz.”³²⁹ Tahtavi, Mısırlıların, kadınların yaptığı dansların şehveti körüklediğini, Fransızların ise dansı bir sanat kabul ettiklerini belirtir. Mesudi’nin *Mürücü’z-Zeheb* adlı eserinin de bu konuya ışık tuttuğunu açıklar. Tahtavi, Fransızların karnaval günlerine de değinir. O günlerde kadının erkek, erkeğin kadın kılığına girdiğini, türlü maskaralıklar yaptıklarını belirtir.³³⁰

Tahtavi seyahatnamesinin birçok yerinde Fransız kadınlarından bahseder. İslam toplumundaki kadınların durumuyla da mukayeseye tabi tutmaktan geri kalmaz:

“Güzel olsun çirkin olsun Fransız kadınları, erkeklerine galip olduklarından, erkekler, onların altındaki köleler gibidirler.”³³¹ Hanımlarının çoğu ehl-i hicap olmaktan uzaktır. Müslüman erkekler, hanımları üzerine ne kadar titriyorlarsa, Batılı erkekler de o kadar gayretsiz ve endişesiz hareket ediyorlar. Zina onlar arasında ayıp ve rezalet ise de, büyük günah değildir. Zina eden kişi bekârsa, zina etmesinin bir önemi yoktur.³³² Fransız hanımları güzel, zarif, cilveli ve naziktirler. Paris kenti kadının cenneti, erkeğin Araf’ı, atların cehennemidir. Erkekler, köle durumunda olup kadınların yiyeceklerini, giyeceklerini sağlamak ve onları memnun edebilmek için kendilerini her şeyden mahrum ederler. Atlar da, gece gündüz Paris caddelerinde araba çekmekten kurtulamazlar.”³³³

Kitabın altıncı ve son bölümünde bazı ilim ve sanatlar ve Fransız diline özgü ıstılahlar, yazı sanatı, meani, beyan ve bedii ihtiva eden belagat, mantık ilmi, Aristo, batılıların aritmetik adının verdikleri ilm-i hesap ile ilgili bilgiler verilmiştir. Tahtavi, 1246 yılının Ramazan’ında (1831 Şubat ayı) Marsilya’ya gelmek, oranda da bir gemiye binerek İskenderiye’ye dönmek üzere Paris’ten ayrılmıştır. Böylece 1241 yılının Şaban ayında (1826 Mart) Mısır’dan başlayan bu önemli seyahat beş yıl kadar sürmüştür.

³²⁹ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 149.

³³⁰ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 151-52.

³³¹ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 98.

³³² Tahtavi, *a.g.e.*, s. 100.

³³³ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 103.

Tahtavi'nin Fransa'da tanıştığı Baron Silvestre de Sacy(1758-1838) ve Armand Pierre Caussin de Percecal (1795-1871) adlarındaki iki ünlü oryantalistin Tahtavi'ye gönderdikleri mektupların tercümesinden, gerek Paris gerekse Fransız kurumları hakkındaki izlenimlerinin oldukça faydalı bulduklarını öğrenmekteyiz. Bununla birlikte de Sacy, 1831 tarihli mektubunda, et-Tahtavi'nin, Paris ve diğer önemli şehirler hakkındaki izlenimlerini Fransa'nın bütününe teşmil ettiğini ima etmektedir. Ona göre, et-Tahtavi'nin dili, ekseriyeti itibariyle açık, süssüz ve ifade bakımından basit ise de, Arap gramerinin kurallarını her zaman dikkate almamaktadır. Perceval ise, yazarın “İslam toplumunu (ehl- İslam'ı) uyandırmak; onları, faydalı bilgi edinmeye teşvik etmek; Batı medeniyetini tanıma yönündeki gayretlerini desteklemek ve yaşam standartlarını yükseltmek” için ortaya koyduğu çabaları övmektedir.³³⁴

Huseyn Muhammed Fehim'in et-Tahtavi ile İbn Fadlan'ın seyahatleri hakkındaki değerlendirmeleri de dikkat çekicidir:

“et-Tahtavi'nin h. XIII/XIX. Asırda yapmış olduğu seyahat bize h. IV/X. Asırda yapılan İbn Fadlan'nın seyahatini hatırlatmaktadır. Aralarında benzerlikler olduğu gibi, farklılıklarda vardır. İkisi de idareciler tarafından gönderilmiştir. Ancak İbn Fadlan öğretmek için seyahate gitmiş, et-Tahtavi ise öğrenmek için seyahate çıkmıştır. Bu karşılaştırma –bize göre- iki farklı medeniyetin durumuyla ilgilidir. Öğretmen İbn Fadlan, gelişmiş Arap İslam devri başlarında, öğrenci et-Tahtavi ise bu medeniyetin bir dönemine tanıklık etmiştir...”

Tahtavi'nin bu eseri özellikle Osmanlı dönemi aydınlarından ve kendisinin de çağdaşı olan Hayrullah Efendi(1818-1866)'nin '*Avrupa Seyahatnamesi*' adlı eseriyle, gerek eserin yazılış gayesi gerekse içerik ve üslup yönüyle oldukça benzeşmektedir. Hayrullah Efendi, bizde Avrupa ve diğer medeni ülkeler hakkında etraflıca bilgi veren bir yolculuk kitabının yokluğu sebebiyle bu eseri kaleme aldığını söyler. Ülkemizde seyahat edecek insanların sayısı zaman içinde artacağından bu kitap, seyyahlar için faydalı olacaktır. Ayrıca Avrupa'nın gelişmiş halinden haberdar olacak alan vatandaşlarımız, bundan ibretle kendi ülkelerinde de benzer değişiklikleri hayata geçireceklerdir.³³⁵ Tahtavi de olduğu gibi Hayrullah Efendi de Avrupa'da gördüğü şeylerden hayranlıkla bahseder ve birçok yerde karşılaştığı şeyleri kendi ülkesiyle mukayese eder:

³³⁴ Muhammed Sawaie, “Rifaa Rafi et-Tahtavi ve Modern Arap Edebiyatı Dilinin Leksikolojik Gelişimine Katkısı”, (Çev. Şener Şahin), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, C. XIV, Sy. 2, s. 170.

³³⁵ Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, (Sadeleştiren: Belkıs Altuniş-Gürsoy), 1. Baskı, Ankara, 2002, s. 5.

“Grand Hotel namıyla bir hotel vardır ki, bilmeyen bir yabancı, hotelin ziynet ve nümayişine bakıp saray zanneder idi. Mezkûr hotelin yedi yüz kadar odaları ve seksenden ziyade cesim salonları olup, taam hanesinde olan azamet ve haşmet mucib-i Taaccüb ü hayrettir.”³³⁶

Paris’teki Grand Hotel’in azameti karşısında şaşkınlığa düşen yazar, gördüğü güzellik, çeşitlilik ve tezyinatın İstanbul’da bulunmadığını sık sık dile getirir. Avrupalı kadınları anlatmayı da es geçmeyen yazar, Avrupa’da eğlenceye düşkün, müreffeh insanlarla karşılaşır. Eğlence çeşitleri, dans ve balolar, maskeli balolar, sazlı sözlü ev ve bahçe toplantıları teferruatlı bir biçimde anlatılır.³³⁷

Tahtavi’nin bu seyahati esnasında getirdiği en önemli fikri yenilik Mısır vatanperverliği düşüncesi olmuş ve bunu İslami bir temele oturtmaya çalışmıştır. Farklı bir mahiyette de olsa doğulan yere veya anavatan kabul edilen bölgeye duyulan sevgi Müslümanlar arasında zaten var olan bir duygu idi, fakat bu duyguya siyasi bir önem atfedilmiyordu. Milliyetçilik bölgesellik de ilişkilendirilmemişti. Tahtavi ve çağdaşları işte bunu yaptı. Tahtavi, millet ve ülkelerden bahsederken milletin belli bir ülkeyle sınırlandırılabilceğini vurgulamıştır. Tahtavi, yazdığı eserlerde sürekli vatan kavramına vurgu yapmış ve bahsettiği vatanda yaşayan cemiyeti de Arap değil Mısırlı olarak vasıflandırmıştır. Tahtavi’ye göre Mısır’ın fazilet ve zenginliklerini kaybetmesinin sebebi tamamen yabancı idarelerdir. Önce Memluklar, sonra Osmanlılar, nihayet Çerkezlerin kötü idaresi altında Mısır gerilemişti. Aslında bütün bunları söylerken Tahtavi, Napolyon’un fikirlerini dile getirmiş ve kendisinden sonra gelecek mısırlı düşünürler tarafından da kabul görececek bir düşünce tarzı oluşturmuştur.³³⁸

Eserini bu şekilde tanıttığımız çağının ve toplumunun aydını olan Tahtavi ile ilgili son olarak şunları söyleyebiliriz: Mısır’daki yenilik hareketi Tahtavi ile başlar. Batı dünyasıyla ilk kez temasa geçen yazar, gördüklerini, araştırdıklarını, duyduklarını nakleder. Eksik taraflarımızı araştırır. Tahtavi ile birlikte Mısır’da kültür hareketlerinde bir canlanma olur. Değişik türlerde ve konularda eserler yayınlanır. Edebiyat, sanat ve kültür alanındaki eserlerde bir canlılık sağlanır. Değişik ülkelerden eserler tercüme edilir. Yeni fikirler yayılmaya başlar. Tahtavi ile başlayan bu hareket Mısır’ın siyasi çehresini değiştirir. Eski Mısır’ın yeni atılımlar yapması gerektiği konusunda bir kanaat gelişir.³³⁹

³³⁶ Hayrullah Efendi, *a.g.e.*, s. 136.

³³⁷ Hayrullah Efendi, *a.g.e.*, s. XX.

³³⁸ Bayram Soy, “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918’e Kadar”, *Bilig Dergisi*, 2004 (Yaz), Sy. 30, s. 177.

³³⁹ Tahtavi, *a.g.e.*, s. 18.

3. 2. 2. Ahmed Faris eş-Şidyak ve *el-Vasıta ila Ahvali Malta*

Modern Arap Edebiyatının önde gelen simalarından ve seyahatname yazmış olan bir diğer ismi de Ahmed Faris eş-Şidyak'tır. Malta seyahatini anlattığı eseri *el-Vasıta ila Ahvali Malta*, modern seyahatname türünün temel özelliklerini taşıyan bir eserdir. Bu başlık altında yazarın hayatından kısaca bahsettikten sonra *el-Vasıta ila Ahvali Malta*'yı temel özellikleriyle tanıtmaya çalışacağız.

3. 2. 2. 1. Hayatı ve Eserleri

Doğum yeri ve tarihi konusunda çeşitli tartışmalar olmakla birlikte, Ahmed Faris b. Yusuf b. Mansur b. Ca'fer b. Fahd eş-Şidyak, bir görüşe göre 1801 yılında ve Lübnan'ın küçük bir köyü olan el-Hades'te³⁴⁰, diğer bir görüşe göre ise 1804³⁴¹ ya da 1805 yılında, Beyrut'un Doğu ve kuzey doğu bölgelerinde yoğun olarak yaşayan ve Lübnan'ın en kalabalık dini gurubunu oluşturan Maroni³⁴² cemaatine mensup bir ailenin çocuğu olarak, Cebelü'l-Lübnan'ın Kisrûvan adlı yerleşim biriminin Aşkut köyünde doğmuştur. Üç yüz yıldan beri ileri kimseler yetiştiren köklü ve tanınmış bir Maroni ailesine mensuptur.³⁴³

İlköğretimini Aşkut'da tamamladıktan sonra, Kisrûvan'daki Aynvaraka Medresesine devam etmiş, burada Arapça başta olmak üzere Süryanice, İngilizce ve Fransızca öğrenmiştir.³⁴⁴ Medrese eğitimi sırasında, aynı zamanda mantık ve Hristiyan ilahiyatı da okumuş olan Ahmed Faris, bir yandan da özel olarak Türkçe ve hat sanatı çalışmıştır.

Şidyak'ın babası Yusuf Mansur b. Ca'fer, vergi memuru olarak çalışan fakir biridir. Bu yüzden Şidyak, çocuklunda babası ile birlikte ara sıra vergi toplamak amacıyla civar bölgelere gitmiştir. Ailesini maddi açıdan tatmin edemeyen babası, çocuklarını da pek fazla okutamamıştır. Bu nedenle Şidyak sülalesinin birçok ferdi gibi küçük Faris de erken yaşından itibaren müstensihlik mesleğiyle ilgilenmiştir.³⁴⁵ Devrin siyasi olayları ve ailesinin yaşadıkları onun üzerinde derin izler bırakmıştır. Babası Şidyak on beş yaşında iken, devrin Dürzî politikasını benimseyip onların

³⁴⁰ Yakup Civelek, "Çok Kimlikli Bir Osmanlı-Arap Aydını, Dilci, Edebiyatçı, Gazeteci Ahmed Faris eş-Şidyak", *Kritik (Altı aylık Edebiyat Eleştirisi) Dergisi*, 1, Sy. 2 [2008-Güz], s. 209.

³⁴¹ Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin; Teracimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabîyye*, Beyrut, 1993, C. I, s. 224.

³⁴² Hz. İsa'da "Yalnız bir hareket gücü", "yalnız bir arzu" (monotelisme) bulunduğunu kabul eden, Suriye ayin usulüne bağlı Katolik Hristiyanları ifade eden Maronilik, VII. Yüzyılda Aziz Moran adlı din adamı ile önem kazanmış ve bundan itibaren bu cemaat Maroni'ler adıyla tanınmıştır. Bkz. Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, 2. Baskı, Ankara, 1993, s. 286.

³⁴³ Hüseyin G. Yuraydın, *İslam Tarihi Dersleri*, 3. Baskı, Ankara, 1988, s. 212.

³⁴⁴ Savran, *a.g.e.*, s. 59.

³⁴⁵ Civelek, *a.g.m.*, s. 209.

Emir'e karşı başlattıkları isyanı desteklemiş, ancak ayaklanmanın başarısızlığa uğraması üzerine Dürzî liderlerle birlikte Şam'a kaçmış ve 1820 yılında orada ölmüştür. Babasının ölümünün ardından, bulunduğu bölgede henüz matbaa işleri fazla gelişmediği için bir süre kitap istinsah eden Ahmed Faris eş-Şidyak, bir ara ticaretle de uğraşmış, fakat başarılı olamayınca istinsah işine geri dönmüştür. Daha sonra Amerikalı misyonerlerle tanışarak Marunilik'ten Protestanlık mezhebine geçen ağabeyi Es'ad'ın Marunî rahipleri tarafından öldürülmesi kendisini çok etkilemiş, bu sıralar tanıştığı Amerikalı misyonerlerin etkisiyle Marunîlikten Protestanlık mezhebine geçmiştir.³⁴⁶ Hatta kendi ifadesine göre daha sonra İslam dinine girmesinde bu hadisenin de büyük etkisi olmuştur. Bu durumda Lübnan'da barınamayacağını anlayan Faris, Amerikalı misyonerlerin daveti ve yardımı ile bir süre İskenderiye'de kaldıktan sonra 1826 yılında Malta'ya gitti ve orada İngilizce öğrendi. 1828'de Kahire'ye geçerek burada bir taraftan misyoner okullarında Arapça dersleri verirken bir taraftan da klasik tahsilini tamamlamaya çalıştı.³⁴⁷

Seyahate düşkün bir mizaca sahip olan Şidyak, doğduğu yerden genç yaşında ayrılmış, Mısır, Malta, Tunus gibi Arap; Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerinin yanı sıra İstanbul'a seyahatler yapmış ve burada belirli süreler ikamet etmiştir. Seyahate düşkünlüğünü eserinde sık sık dile getirmektedir. Buradaki hayatı ve yaptıkları, şahsiyetinin şekillenmesini sağlamış, ufkunu ve anlayışını güçlendirmiştir.³⁴⁸

Mısır'da, Arapça-Türkçe olarak yayınlanan *el-Vakai el-Misriyye*'nin editörlüğünde görev aldı. 1834 sonu ve 1835 başlarına kadar Mısır'da kaldı. *el-Vakai*'de görev yaptığı sırada, gazetenin editörü olan Sami Paşa'nın yanında çalıştı. Sami Paşa, şair, edebiyatçı yönü olan, çeşitli kitapları yanı sıra Türkçe makaleler de yazmış biriydi. Ayrıca eğitimde reform yapılması gereğine inanan, eğitime büyük önem veren reformist görüşleri vardı. Ahmed Faris onun bu medeniyetçi, reformcu görüşlerinden etkilendi.³⁴⁹

Şidyak Malta'ya 1835'teki ikinci gidişinde İngiliz Misyonerlerinin matbaasında çalışmış, matbaacılık, basım ve tercüme işleri yapmıştır. *Sak* ve *el-Vasıta*'daki tevriye ve mecaz ile karışık ifadeleri burada basım, tercüme ve telif işleriyle meşgul olduğuna işaret etmekteydi. 1848'de Malta'dan ayrılarak Fransa

³⁴⁶ Hüseyin Gazi Topdemir ve İbrahim Ethem Polat, "Türk Matbaacılığının Gelişiminde Bir Sayfa: Cevaib Matbaası", *Nüşa*, Sy. 14, 4, (Yaz), 2004, s. 86.

³⁴⁷ Atilla Çetin, "Faris eş-Şidyak", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XII, İstanbul, 1995, s. 168.

³⁴⁸ Civelek, a.g.m., s. 210.

³⁴⁹ Bedrettin Aytaç, "Bir Arapça Gazete: El-Cevaib", *XIII. Türk Tarih Kongresi-Bildirileri*, (Ankara, 4-8 Ekim 1999), Ankara, 2002, C. III / II, s. 1014.

üzerinden, İngiltere'nin Barli kasabasına geçti. Şidyak, İngiltere'de iken SPCK (The Society For Promoting Christian Knowledge- Hristiyan Kültürünü Yayma-Geliştirme Cemiyeti) tarafından haftalık 30 şilin maaşla Kitab'ı Mukaddes baskılarını Tashihiyle görevlendirilmiştir.³⁵⁰

İngiltere'de, Protestan cemiyetinin kendisinden istediği tercüme görevini tamamladıktan sonra, oradaki fakültelerin birinde Arapça hocalığı için imkânlar aradı, ancak başarılı olamadı. Ardından Fransa'ya gitti. Bazı Doğu bilimcilere Arapça dersleri verdi. Ahmed Faris, Paris'te hayat hikâyesini, gördüğü ülkelerdeki hatıralarını, ilginç gözlemlerini anlattığı *es-Sak Ale's-Sak Fima Huva'l-Faryak* adlı eserini 1855'te yayınladı. Bu eseri, Arap edebiyatındaki otobiyografi türündeki eserlerin en önemlilerinden biri olarak kabul edilmektedir.³⁵¹ Uzun, garip ve oldukça orijinal bir kitap olan bu eser, Rabelais örnek alınarak Arap dilinin kapasitesini göstermek üzere yazılmıştır. Bu eserde Şidyak, kardeşini öldüren Maroni ruhbanları eleştirmekle birlikte sosyal tenkidlerde de bulunur.³⁵²

Ahmed Faris 1841 yazında Tunus'a bir gezi yaptı. Döndüğünde Tunus Beyi Ahmed Paşa'yı öven bir kaside yazdı ve ona gönderdi. 1839 yılında Tunus beyi olan Müşir Ahmed Paşa, reformist karakterli, gelişmenin anacak Batı uygarlığının tanınması ve kavranması ile mümkün olabileceği görüşünü savunan yenilikçi biri idi.³⁵³ 1846'da Fransa'ya yaptığı bir gezide, Paris ve Marsilya fakirlerine büyük miktarda yardımda bulundu. Ahmed Faris, bunu duyduktan sonra Ka'b bin Züheyr'in Hz. Peygamber'i övdüğü ve Banet Suad diye başladığı için bu adla anılan kasidesi tarzında, Zaret Suad diye başlayan bir kaside yazarak beye gönderdi. Kasideyi çok beğenen Ahmed Paşa, 1855'te eş-Şidyak'ı Tunus'a davet etmiş ve orada kendisine büyük ilgi göstermiştir. Bu durum karşısında Şidyak, 1857'de İslam Dinine girdiğini açıklayarak Ahmed adını almış ve Ebu'l Abbas künyesi ile de lakaplanmışır³⁵⁴ Tunus'ta bulunduğu süre içerisinde *er-Ra'id et-Tunisi* adlı resmi gazeteyi çıkarmıştır.³⁵⁵

Kırım savaşı sırasında Abdülmecid'i öven, Rus çarını yeren bir kaside kaleme alarak padişaha göndermiş, şiiri beğenen padişah kendisini İstanbul'a davet etmiştir. Gazetecilikte iyi bir üne sahip olan Şidyak, 1857 yılında İstanbul'a gelmiş ve burada

³⁵⁰ Civelek, a.g.m., s. 210.

³⁵¹ Aytaç, a.g.m., s. 1016.

³⁵² Yuraydın, a.g.e., s. 213.

³⁵³ Aytaç, a.g.m., s. 1015.

³⁵⁴ Kehhale, a.g.e., s. 225.

³⁵⁵ Çetin, a.g.m., s. 169.

büyük bir izzet ve ikramla karşılanmıştır. İstanbul'da Matbaa-i Amire musahhihliği yanında tercüme odasında da görevlendirilmiştir.³⁵⁶

31 Mayıs 1861'de İstanbul'da haftalık *el-Cevaib* haftalık mecmuasını tesis etmiştir. Babiâli tarafından müzaheret gören bu mecmua, İslam devasını müdafaa etmiş, fakat Müslümanlara Avrupa'yı da tanıtmıştır. 1880 sıralarında mecmuası bütün İslam âleminde pek büyük şöhet kazanmış bulunuyordu; fakat kendisinin sağlık sorunlarından dolayı mecmuanın idaresini ele alan oğlu Selim, *el-Cevaib*'i aynı seviyede tutamamıştır. Ahmed Faris'in mecmuada neşredilmiş makaleleri ayrıca *el-Kenzu'l-Ragaib fi Muntahabat el-Cevaib* namı ile, 7 cilt halinde, basılmıştır.³⁵⁷

Şüphe yok ki, Ahmed Faris eş-Şidyak modern edebiyatın kalkınmasının öncülerindendir. Şayet eş-Şidyak'ın tasnif ettiği diğer eserlerine bakmaksızın, sadece *el-Kenzu'l-Ragaib* adlı eserinin tarihi, sosyal, edebi, luğavi ve siyasi makaleler mecmuasına bakılırsa, onun çeşitli ilimlerdeki geniş malumatını görürüz. Bununla beraber bu ilimlerle ilgili bir şeyler yazmak, anlatmak derin bir bilgi ve iyi bir çabayı gerektirir. Ancak eş-Şidyak'ın eşiz zekâsı ve edebi üslubu, bahsettiğimiz konuları, okuyucunun anlamasını kolay hale getirmiştir. eş-Şidyak'ın *el-Kenzu'l-Ragaib*'deki makale mecmuası onun engin kültürüne delalet eder. Bütün bu bilgi birikimiyle birlikte o, eserlerinde dünyanın dört bir yanında meydana gelen değişiklikler, buluşlar ve gelişmelerden bahsederdi. Onu takip edenler ise azami derecede ondan faydalanırdı. Şidyak, eserlerinde çoğu zaman bu gelişmelerden ve buluşlardan bahsetmiştir. Bunun yanında *el-Kenzu'l-Ragaib*'de Şidyak'ın her yerde luğayı dillendirdiği, siyasetten, sosyal hayattan bahsederken birden dile geçtiği, dilden bahsettiği dikkatleri çekiyor. Hemen hemen tüm eserlerinde luğatın onun zihnini meşgul eden bir mesele olduğunu hissederiz. Sanki luğat ve Şidyak madeni paranın iki yüzü gibidir. Onun luğatta yeni şeyler ortaya çıkardığını da görürüz.³⁵⁸

el-Cevaib, özel bir gazte olmakla o sırada çıkan diğer gazetelerden ayrılır ve Arap gazeteciliğinin modeli olarak gösterilir.³⁵⁹ Diğer bir özelliği ise bir İstanbul gazetesi olmasıdır. *Vekayi-i Mısriyye*, ilk sayısında da açıklandığı gibi, her şeyi değil, Divan'da görüşülen konulardan seçmeleri yazıyordu. *el-Cevaib* ise, İstanbul'daki resmi gelişmelere, protokol haberlerine, hükümetin bildirilerine çokça yer vermekle birlikte, çeşitli başka haberleri, yorumları ve yazıları da içermekteydi. Bundan dolayı

³⁵⁶ Topdemir/Polat, a.g.m., s. 87.

³⁵⁷ Brockelman, "Faris eş-Şidyak", *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, s. 470.

³⁵⁸ Mehmet Mesut Ergin, "Ahmet Faris eş-Şidyak'ın el-Kenzu'l-Ragaib fi Muntahabat el-Cevaib Bağlamında Dil Çalışmaları", *Nüsha*, 2002 (Güz), Sy. 7, s. 118.

³⁵⁹ Yakup Civelek, *Ahmet Faris eş-Şidyak Edebi Şahsiyeti ve el-Cevaib Gazetesi*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1997, s. 431.

el-Cevaib'i yarı resmi gazete olarak nitelemek daha doğru olacaktır. Osmanlı Devleti'nin yanında ve Osmanlıcılık tezini savunan gazete, yerine göre bazı konularda Bab-ı Ali'ye karşı belirli bir çizgi dâhilinde kalarak eleştirel bir tutum takınabilmekteydi. Gazetenin önemli bir özelliği de, sadece Arap değil, İslam dünyasının birçok merkezine ulaşabilmesiydi. Bu da, bu İstanbul gazetesini, büyük ölçüde etkili ve popüler kılmış ve o dönemde İstanbul'un söz sahibi ve Arapça basının merkezi olmasını sağlamıştı. Şidyak, gazetesini çıkarmak için kurduğu ve gazeteyle aynı adı taşıyan modern matbaada birçok Arapça ve Türkçe kitaplar basılmıştır. Arap edebiyatında denemelerin temelinin *el-Cevaib*'de atıldığını söyleyebiliriz.³⁶⁰

1886'da Kahire'yi ziyaret eden ve başta hidiv olmak üzere devlet ve ilim adamlarından büyük ilgi gören Faris eş-Şidyak 20 Eylül 1887'de İstanbul'da öldü. Vasiyeti üzerine cenazesi Beyrut'a nakledilerek orada defnedildi.³⁶¹ Bir rivayete göre ölmeden önce tekrar Katolik olduğu söylenen Şidyak'ın yazılarında yüksek seviyede bir siyasi muhteva bulunmadığı gibi, kendisinin ısrarla üzerinde durduğu bir siyasi doktrini de yoktu. Onun asıl ilgisi arap diline karşı idi.³⁶² Romantik biriydi. Yazılarının pek çoğunda konu kendisidir, ikinci derecedeki temaları ise eski değil, yenidir. Şidyak nüktedan bir mizaca sahipti. Ancak bu mizacı bazen isminin anlamına uygun olarak fazla kırıncı ve iğneleyici idi, çünkü “Şidyak” Yunancada “aşağı derecede olan kimse” anlamına gelmektedir.³⁶³

Faris eş-Şidyak, Suriye, Mısır, Malta, Tunus ve Avrupa'nın çeşitli yerlerini gezerek buralarda yaşamış ve batı medeniyetini İslam dünyasına mukayeseli bir biçimde anlatmaya çalışmıştır. Çok yönlü bir edebi kişiliğe sahip olan Ahmed Faris eş-Şidyak, tercümanlığı, yazarlığı, şairliği ve gazeteciliği yanında sesbilim, sözcük bilim, sözlük, sözlüklerde madde tertibi, yeni terimler oluşturması, yabancı kelimeler, klasik sözlüklerdeki eksiklikler, dilin kökeni gibi dilbiliminin problemleri hakkında, eserlerinde ve gazetedeki yazılarında görüşlerini genişçe dile getiren bir *dilcidir*.³⁶⁴ Faris eş-Şidyak “batılaşma” ve İslam dünyasında batı takipçiliğinin olduğu, çalkantılı bir ortamda doğmuş ve yetişmiştir. Yokluk ve mücadelelerle geçen seksen yedi yıllık uzun bir yaşam süresince edebi ve fikri alandaki eserleriyle, toplumunu bu olumsuz durumdan kurtarmanın çarelerini aramıştır.³⁶⁵ Arap kökenli olmakla birlikte, yazılarından kendini Osmanlı Devleti'nin samimi bir bireyi olarak

³⁶⁰ Aytaç, a.g.m., s. 1018.

³⁶¹ Çetin, a.g.m., s. 169.

³⁶² Yuraydın, a.g.e., s. 213.

³⁶³ Savran, a.g.e., s. 59.

³⁶⁴ Civelek, a.g.m., s. 212.

³⁶⁵ Civelek, a.g.m., s. 231.

kabul ettiğini anladığımız Şidyak, yaşadığı ülkenin ve dönemin sosyal, siyasal ve kültürel sorunlarıyla yakından ilgilenmiş ve bunlara kendince çözümler üretmeye çalışmıştır.³⁶⁶

Yukarda bahsi geçen çalışmalarının dışında çeşitli konularda çokça çalışması olan Şidyak'ın eserlerini şu başlıklar altında toplayabiliriz:

A) Sözlükler:

1-*el-Lefif fi Külli Ma'nen Tarif* adlı seçilmiş Arapça edebi parçaları, eşanlamli kelimeleri ihtiva eden eseridir.

2-*Usulü'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Mahkiyye* adlı Arapça sözlüklerin nasıl olması gerektiği hakkında olan eseridir.

3-*Sırru'l-Leyal fi'l-Kalbi ve'l-İbdal* adlı Arapça kelimelerin etimolojisini ele alarak, sözcükleri eşseslilere ve aynı sessiz harflerin farklı düzenine göre sınıflandırdığı sözlüğüdür.

4-*el-Casus ale'l-Kamus* Arapça sözlük sahibi Firuzabadi'ye yönelttiği yirmi dört eleştiri ve diğer sözlükleri de ele aldığı, bunların ortak eksikliklerini belirttiği eleştirel eseridir.³⁶⁷

B) Gramerler:

1-*el-Baküretü's-Şehiyye fi Nahvi'l-Lügati'l-İngiliziyeye*, İngilizce öğretimiyle ilgilidir.

2-*el-Muhaveretu'l-İnsiyye fi'l-Lugateyni'l-Arbiyye ve'l-İngiliziyeye*

3-*el-Ecvibetü'l-Celiyye fi'l-Usuli'n-Nahviyye*, arap gramerine dair görüşlerine karşı yapılan tenkitlere cevap mahiyetindedir.

4-*es-Senedü'r-Ravi Fi Sarfi'l-Fransevi*, Fransız dili ve grameri üzerine Gustave Dugat ile müşterek yazılmıştır.

5-*Gunyetü't-Talib ve Müneyü'r-Ragıp fi's-Sarf ve'n-Nahv ve Hurufi'l-Me'ani*, Arap gramerine dair olan bir eserdir.

C) Seyahatnameler:

³⁶⁶ Civelek, a.g.m., s. 233.

³⁶⁷ Civelek, a.g.m., s. 211-212.

1-*Ehasinu Makal fi Mehasini Ehli's-Şimal*, Şidyak'ın Almanya'ya yaptığı geziler hakkında bir anı kitabıdır.

2-*el-Vasita Fi Ma'rifeti Ahvali Malta* adlı esriyle ilgili sonra geniş malumat verilecektir.

3-*Keşfü'l-Mühabba an Fünunİ Uruba*, Avrupa'ya, özellikle İngiltere'ye ve Fransa'ya yaptığı gezileri anlatmaktadır.³⁶⁸

D) Tekide Dair Eserler:

1-*Tahtı 'etü Matran et-Tütünci*,

2-*Hevadi't-Te'lif fi Tahtı'eti İbrahim b. Nasif*,

3-*Tavibu Sihami't-Taglit ala Kutri'l-Muhit*,

4-*Savtu'r-Redif fi's-Şi'ri Şeyh Nasif*,

E) Çeşitli Konulara Dair Çalışmalar:

1-*Haberıyyetü Es'adi's-Şidyak*, ağabeyi Es'ad'ın Protestan mezhebine geçmesinden dolayı Maruni din adamlarından gördüğü eziyetleri, onların iç yüzünü, cehaletlerini ve mezhep taassuplarını anlatan bir eserdir.

2-*Felsefe-i Terbiye ve'l-Edeb*,

3-*Mukaddimetu Divani Ahmed Faris*, şiir hakkında görüşlerine yer verdiği bir eserdir.

4-*Mecmu'atu Veledi Ceva'ib, el-Cevaib* gazetesinden ayrı ve Türkçe olarak çıkardığı *Veledü'l-Cevaib* adlı gazetede yayımlanan yazılarından seçmeleri ihtiva etmektedir.³⁶⁹

5-*Salibu Mesih*, Hristiyanlara ait ilahiler mecmuası niteliğindeki bir eserdir.

Şidyak, bu eserlerinin yanında, Avrupa dilleri ve Osmanlıcadan pek çok eseri Arapçaya çevirmiştir. Örneğin, *Kitabı Mukaddes*'in Arapça çevirisi *el-Ahdü'l-Cedid* ve W.F.Mair'in *Natural Historiy For The Use Of School* isimli kitabından tercüme ettiği zoolojiye dair kitabın çevirisi *Şerhul't-Taba'ı'l-Hayavan* adlı tercümeleri,

³⁶⁸ Çetin, a.g.m., s. 169.

³⁶⁹ Topdemir, a.g.m., s. 96-97.

Ahmed Cevdet başkanlığından hazırlanan Mecelle'nin ilk yüz maddesinin Arapça tercümesi olan *Meselletü'l-Ahkami'l-Adliyye* adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.³⁷⁰

3. 2. 2. 2. *el-Vasıta*

Şidyak, Malta'da bulunduğu yıllarda *el-Vasıta fî Ma'rifeti Ahvali Malta* adlı eserini yazmış, eserde adanın vasfını, halkını, geçmişini ve bulunduğu dönemi anlatmıştır.³⁷¹ Eserin giriş bölümünde yazarın Malta'ya neden gittiği şöyle anlatılır: “Yolculuğun bir çeşidi daha vardır ki; o da firar (kaçış) yolculuğu, çağdaş tabiriyle ideolojik ve siyasi sürgün. eş-Şidyak zikredilmeye değer birçok sebepten dolayı Malta'ya kaçtı. Bunlar içerisinde en önemlisi ise, Ahmed Faris eş-Şidyak'ın kardeşi Esad eş-Şidyak'ın ferdi-dini inancını seçmesi neticesinde bedelini hayatıyla ödemesidir. Belki de Faris, sonunun kardeşinin sonu gibi olmasından korktu. Faris ve kardeşi modern Arap toplumu ve fikrinde inancını seçme ve ferdi hürriyeti ilan edenlerin ilklerindendir. Hatta bu ölüme veya sürgüne götürse dahi.”³⁷²

Şidyak, öncelikle Malta'nın dünya üzerindeki konumu ile iklimi hakkında okuyucuya bilgiler verir: “Bil ki Malta'nın planı 22 derece ve 44 dakika uzunluğunda ve 25 derece ile 54 dakika genişliğindedir. Yerküredeki konumu ise; bazı coğrafyacılara onun yerine bakarak Afrika'dan saymış, bazıları da dinlerine, yaşayışlarına, adetlerine bakarak İtalya adalarından saymışlardır. Bundan kasıta oranın Avrupa'da olduğunu vurgulamak. Malta'yı Afrika'dan sayan Barselomi Avrupa'dan sayansa Belinos ve Strabus'tur.³⁷³ Malta'nın iklimi çok değişken olup gece ve gündüz birçok kez değişebiliyor. Sabah hava bulutsuz iken birden bulutlar gökyüzünü kaplıyor ve bu siyah, kara bulutlar ile hava kararır, deniz dalgalanır, fırtınalar esebiliyor. Kapılar rüzgârlarının etkisiyle sanki dans eder. Kışın, hava sabahları soğuk, geceleri ise sıcaktır. Ancak yazın havada bulut parçası bile görünmez. Kış mevsimi Matla'da eylül ayında başlar mayısta biter. Geri kalan aylar ise şiddetli yaz aylarıdır. Bu zamanda, ılıman bir gün olsa da, aniden soğuk bir rüzgâr esip soğuk hava getirebiliyor. Bunun aksi de mümkün. Yani havanın soğuk olduğu bir günde de birden sıcak rüzgârlar esebiliyor. Özet olarak orası rüzgâr deposu olarak adlandırılmaya layıktır. Matla'da, hava sıcak veya soğuk olsun, rüzgârsız gün yoktur. En çok da rüzgâr yazın olur. Yazın esen bu rüzgârlar tozu, ince toprakları getirip, insanların yüzlerini ve evlerini toz-toprak içerisinde bırakır. Garip olan şeylerden biri de; doğu rüzgârı, kışın zemheri yazın ise sam yeli (sıcak rüzgâr) olur. Evlerin

³⁷⁰ Civelek, a.g.m., s. 212.

³⁷¹ Savran, a.g.e., s. 60.

³⁷² Ahmed Faris eş-Şidyak, *el-Vasıta Fî Ma'rifeti Ahvali Malta*, Dimeşk, 2004, s. 10.

³⁷³ Şidyak, a.g.e., s. 21.

tahtaları çatlar, çatıların kirişleri kesik kesik olur, camlar kuruyup sertleşir, en ufak bir dokunmada ise kırılır. Hatta demir, çelik, kemik ve buna benzer şeyler de bundan etkilenir. Malta'da sıcaklık çok yüksek derecelerin üzerine çıkabiliyor. İnsanlar sıcak ve boğucu havaların hüküm sürdüğü bu günleri ketenden ince elbiseler giyerek ve uyurken de üzerlerine örtü almadan geçir. İnsanların çoğu evlerin çatılarında uyurlar. İnsan yazın Malta'da biraz yürüdüğü zaman kendi teri içinde adeta yüzecek hale gelir.”³⁷⁴

İlerleyen bölümlerde ise Şidyak Malta'nın toprak yapısından, bitki örtüsüyle birlikte Malta'da yetişen ürünlerle ithal ettikleri malları da anlatır. Ayrıca Malta'da bulunan önemli gezi yerlerinden ve bu yerlerden kimin ne şekilde faydalandığından bahisle, Maltalıların bazı konulardaki yetersizliklerini de okuyucuyla paylaşır.

“Malta taşlık çorak bir yer olup, orada ağaç ve bitki çok azdır. Aslında orada bir şey yetişmez. Ancak halkının çok çalışması ve çaba göstermesi neticesinde baklagillerin birçoğu ve meyve yetişir. Bununla birlikte elde edilen mahsul yöre halkına ancak dört ay kadar yeterli gelir. Geri kalan aylar için bazı ürünler başka ülkelerden ithal edilir. Buğdayı, pamuğu Mısır, Türk ve Rum beldelerinden, meyve ve içkiyi Sakaliye'den, inek, koyun ve zeytini Afrika'dan alırlar.”³⁷⁵ Bahçelerine gelince en meşhuru San-antonyo bahçesidir. Orası hükümdarın yazın konakladığı yerdir. Bu bahçede Emir Şihab ailesi ile birlikte konaklamıştır. Hükümdar orayı onun için boşalttırmıştır. Çok güzel bir bahçe olup konumu da çok iyidir. Ancak yerden alçaktır. Orada gezenlerin yiyip içebileceği oturaklar, yerler yoktur. Maltalıların adetlerinde bu gibi güzel gezi yerlerine giderken yanlarına yiyecek alma gibi bir adetleri yoktur. Bu ister bayramlarda isterse başka zamanlarda olsun. Bu konuda İngilizleri taklit ederler. Sandalyeden başka bir şeyin üzerine oturmak mümkün değildir. En çok haz duydukları şey de yürümek, birinin kolunu arkadaşının koluna koyarak yürümesi veya yalnız yürümek ve yürürken ılık çalmak. Malta halkı kaldırımlardan veya yeşil alanlardan, yürüme haricinde başka şekilde faydalanmayı bilmiyorlar. Orada Bayata diye isimlendirilen çok güzel bir iskele biliyorum. Ancak orada, ne yemek-içmek için bir yer ne çalgı aleti ne de oturacak bir sandalye var. Böyle bir yer Paris, Mısır veya Şam'da olsaydı, oranın baştan sona kadar sandalyelerle döşendiğini, canının istediği bütün güzel şeylerin orada bulunduğunu görürdün. Özet olarak Maltalılar ve İngilizler bu gibi işlerde zevk sahibi değildirler.”³⁷⁶

³⁷⁴ Şidyak, *a.g.e.*, s. 37-38.

³⁷⁵ Şidyak, *a.g.e.*, s. 42.

³⁷⁶ Şidyak, *a.g.e.*, s. 45.

Ben burada son olarak da Şidyak'ın kitabında Maltalıların gelenek, görenek, adetleriyle birlikte ahlakları ve yaşam tarzlarını anlattığı bazı bölümleri sunmak istiyorum:

“Maltalılar giyimde Avrupalıların adetlerini uygulurlar. Onlar gibi giyinirler. Kadınlar siyah ipekten şal giyinip aynı kumaştan, şapkasız olarak, başları üzerine bir örtü alırlar. En çirkin şey de bu siyah elbiselerin yaz aylarında görülmesidir. Bazıları da giyimde İngiliz kadınlarını taklit ederler. Ancak ne zaman kiliseye gitseler asıl elbiselerini o zaman giyerler. Onlarda siyah elbisenin kiliseye daha layık olduğu vehmi oluşmuştur. Elbisesinin üzerine pantolon giyen kişinin o şekilde kilisenin mihrabına gitmesi layık görülmez. Köy halkının erkekleri ise kulaklarını deldirip altından küpeler takarlar. Örölmüş saçlarını ise şakaklarının üzerinden salarlar. Bu iki sıfatta kadınların sıfatlarıdır. Değişik renklerde fes giyinip çeşitli kemerler, altın yüzükler takarlar. On parmağına da altın yüzük takarlar. Kadınları ise ayakkabısı olan ayakkabısını sadece şehre geldiğinde giyinir ve bu durum hoş karşılanır. Onu çıkardığı zaman koltuğunun altında taşır. Malta'nın ekâbirleri (ayanları), Frenklerin adetlerinin aksine, yazın sırtlarını örtecek ridalarını almıyorlar. Onlardan birini ziyarete gittiğin zaman kocaları; ‘Biraz bekle eşim sizin huzurunuzda çıkmak için elbiselerini değiştiriyor’ demekten hayâ etmezler.”³⁷⁷

“Malta halkının çoğu eti kanlı yer ve onu yemek için yarışır. Biz tavuk kesmek istediğimiz zaman kesen kişi onun kanını boşaltır. Bu bizim için şükredilecek bir şeydir. Maltalılar ve Frenkler bizim tiksindiğimiz şeyleri, denizden çıkan kaplumbağa ve diğer başka hayvanları yerler. Maltalılarından bazılarının aniden korktukları zaman fare veya kurbağa yediklerini ve bu yedikleri şeylerin o korkuları giderdiğine inandıklarını duymuştum. Malta'da en basit bir çiftçi bile et pişirmenin envai çeşidini bilir. Bunu İngiliz beldelerindeki en iyi tacirler bile bilmez.”³⁷⁸

“Malta halkı boğulmuş hayvanların etini yerler ve yiyeceklerine ölmüş tavuk ve benzerlerinin etini de eklerler. Onların hepsi soğan ve sarımsağı taze olarak yer ve ağızlarından kokular yayılır. Yataklarına gelince; onların yatakları çeşit çeşit olup genellikle demir yataklar üzerinde yatarlar. Buradaki doktorlar pamuk yataklarda yatmanın cismi zayıflattığını söylerler. Zenginlerin yatağı ise yündendir.”³⁷⁹

XI.(XVII.) asırdan beri doğudan Batı dünyasına daha başka seyahatler de yapılmıştır.³⁸⁰ 1613-1618 yılları arasında Avrupa'yı ziyaret edip orada ikamet eden

³⁷⁷ Şidyak, *a.g.e.*, s. 81.

³⁷⁸ Şidyak, *a.g.e.*, s. 82.

³⁷⁹ Şidyak, *a.g.e.*, s. 88.

³⁸⁰ Bu konuda bk. Huseyn Muhammed Fehim, *a.g.e.*, s. 200-201.

Fahrudin el-Mu'ni es-Sani, 1668-1683 yılları asında Avrupa ve Amerika'ya seyahat eden İlyas Yuhanna el-Mavsili, *er-Riletü'l-Misriyye*, *er-Rihle ile'l-Konstantiniye ve er-Rihletü'l-Halebiyye* adlı eserleriyle Fadlullah b. Muhibbullah el-Muhibbi (1621-1671) bu gezginler arasında yer almaktadır.³⁸¹

Son dönemde bu alanın şahsiyetleri arasında Halife Abdülmecit zamanında İstanbul'a gelip eğitim almış olan *Garaibü'l-İğtirab ve Nüzhetü'l-Elbab fi'z-Zihab ve'l-İkame ve'l-İyab ve Neşvet's-Şemul fi's-Sefer ila İslambul* adlı eseriyle Şihabuddin el-Alusi (1802-1854), Avrupa şehirlerinin ve halkının etraflica anlatıldığı *İrşadü'l-Elibba ila Mehasini Urubba* adlı eserleriyle Abdullah Fikri (1834-1889), uzun süre İstanbul'da ikamet eden Süleyman el-Büstani (1856-1925); *er-Rihletü'l-Hicaziyye*, *Rihletü's-Sayf ila Urubba*, *er-Rihle ila Emrika ve er-Rihle ile'l-Endülü*s adlı eserleriyle el-Betenuni (ö.1938), Emin er-Reyhani (1876-1940), *el-Birens fi Bariz Rihle ile Feransa ve Svisra* adlı eseriyle Muhammed Mikdad el-Vertetani (ö.1952), Muhammed Huseyn Heykel (1888-1956), Muhammed el-Hıdır Huseyn (1876-1858), Taha Huseyn (1889-1973), Huseyn Fevzi (1900-1988) ve başka pek çok şahsiyeti görmekteyiz.³⁸²

Hayrettin et-Tunusi (1810-1890) ve 1866 yılında tıp eğitimi için Paris'e giden, bu seyahati ile ilgili olarak *Rihle ila Baris* adlı eserini kaleme alan Fransis b. Fethullah Merraş (1783-1836) da bu alanın önemli şahsiyetleri arasındadır.³⁸³

Arap edebiyatında XX. Asrın en önemli gezginlerinden kabul edilen Emin er-Reyhanî bu sahada *Kalbü'l-Irak*, *en-Nekebat*, *Kalbü Lübnan*, *Mulukü'l-Arab*, *Nuru'l-Endelüs*, *Faysalü'l-Evvel ve Tarihü necdi'l-Hadis* adlı eserleri kaleme almıştır. Er-Reyhanî, 1910'da yayımlamış olduğu *er-Reyhaniyat* adlı eseriyle büyük şöhret kazanmış, daha sonra 1922-1923 arasında Arap ülkelerine yapmış olduğu seyahati ile ilgili düşüncelerini anlattığı *Mulukü'l-Arab ev Rihle fi'l-Biladi'l-Arabiyye* adlı eseriyle de seyahat edebiyatı alanında önemli bir adım atmıştır.³⁸⁴

Bunlar dışında seyahat edebiyatına hizmet etmiş başka eserler de mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır: Selim Butrus el-Beyruti (ö.1883), *er-Rihletü's-Selimiyye*; *el-Kenzü'l-Muhabbali's-Siyahe fi Urubba*; Muhammed Ruhi el-Halidi (ö.1913), *Rihle ile'l-Endelüs*; Corci Zeydan (ö.1914), *Rihletü Zeydan ila Uruba*; Halil b. Hattar Serkis (ö.1915), *Rihletü'l-Mudiri'l-Lisan ile'l-Asitane ve Urubba ve Emrika*; Muhammed Ferid (ö.1919) *Rihle Muhammed Ferid*; Tefvik Habib,

³⁸¹ Yazıcı, a.g.m., s. 114.

³⁸² Yazıcı, a.g.m., s. 116.

³⁸³ Yazıcı, a.g.m., s. 119.

³⁸⁴ Yazıcı, a.g.m., s. 119-120.

Rihletu's-Sahafıyyi'l-Acuz, Şehran fî Uruba, Şehran fî Lübnan ve Biladi'l-Yunan ve Tarablusu'l-Garb; Lewis Sabunji (ö.1930), *er-Rihletü'n-Nahliyye*; Ahmed Zeki (ö.1934), *ed-Dünya fî Baris*; İbrahim Abdülkadir el-Mazini(ö.1949), *Rihletü'l-Hicaz*; Ahmed Samih el-Halidi (ö.1951), *Rihle fî Diyarî's-Şam*; Zeki Mübarek (ö.1952), *Zikriyatü Hicaziyye ve's-Şamiyye*; Ahmed Emin (ö.1954) *Hayati*; Hana Habbaz (ö.1955), *Rihle Havle'l-Küreti's-Ardiyye*.³⁸⁵

4. SONUÇ

Arap Edebiyatında Seyahatname Türü ve Seyahatnameler adlı çalışmamızda, Arap edebiyatında seyahatname türünde yazılmış eserler ve önde gelen Arap seyyahları inceledik.

³⁸⁵ Yazıcı, a.g.m., s. 120.

Ülkeleri içinde veya dışında yaptıkları gezileri anlattıkları edebi eserlerin ortak adı olarak tanımladığımız seyahatnamelerde yazarlar, buralardaki insanların bütününe veya belli bir kesimin yaşayışını, gelenek ve göreneklerini anlatmışlardır.

Seyahat kavramı, insanın yeryüzüne indirilişiyle yaşıt olup seyyahlar ve ortaya koydukları eserler tarihin karanlık noktalarını aydınlatan vesikalar hükmünde kabul edilen eserler arasında kabul edilebilir. Seyahatname kapsamında değerlendirdiğimiz coğrafya kitapları ve diğer seyahatnameler son derece önemli tarih kaynaklar arasında yer alırlar.

Seyahatnameler, sadece gezme merak ve ihtiyacından doğan eserler değildir. Ayrıca, savaşlar, sürgünler, ticaret maksatlı geziler, dini vecibeleri yerine getirmek amaçlı yapılan yolculuklar, ziyaretler, başka ülkelerde görevlendirilen memurların yolculukları, bu tür eserlerin yazılmasını hazırlayan önemli sebepler arasında yer alır.

Seyahatnameler; coğrafi, edebi, siyasi, dini ve ticari seyahatnameler olarak sınıflandırılmaktadır. Ancak, seyahatnameleri edebi, ticari, siyasi coğrafi gibi kesin hatlarla ayırmak bilimsel kabul edilmemektedir. Zira tezimizde yer verdiğimiz gibi ortak paydaya sahip olmakla birlikte bazı seyahatnamelerin çok farklı alanlarda bilgiler sunması buna işaret etmektedir. Bu nedenle çalışmamızda seyahatleri sınıflandırırken bu hususlara da dikkat edilmiştir.

Gezi türünün uzun bir geçmişi vardır. Bu günkü tanıma ve niteliğine tam uymasa da çok eski çağlarda gezi türünden sayılabilecek örneklerin olduğu görülmüştür. Eski Yunanistan'dan başlayarak günümüze kadar çeşitli ülkelere birçok gezgin, elçi şair ve yazar gezip gördükleri yerleri anlatan eserler meydana getirmişlerdir.

Batı ve Doğu dünyasında seyahatname alanında yazılan ilk ve en önemli eserlerin başında şüphesiz Marco Polo ile İbn Battuta'nın eserleri gelmektedir. Bu seyyahların o zamanki ulaşım olanakları göz önüne alındığında kat ettikleri mesafe hiç de azımsanmayacak derecededir. Türk Edebiyatında ise bu türde ilk eser ortaya koyan Seydi Ali Reis'tir. Ayrıca Evliya Çelebi'nin 10 Ciltlik *Seyahatnamesi* de Türk Edebiyatı'nın en önemli seyahatname eserlerinden birisidir.

Araplar, diğer milletlerle hem seyahatler hem de çeşitli heyetler vasıtasıyla irtibat kurmuş ve bu şekilde komşularıyla ilgili önemli bilgiler elde etmişlerdir. Gezi

masraflarının yüksek olması sebebiyle resmi görevle seyahat etmeleri istenen ilk gezginler, gittikleri yerler hakkında önemli bilgiler kaydetmişlerdir.

İbn Fadlan da resmi görevle başka ülkelere gönderilen seyyahlardandır. Buna rağmen İbn Fadlan'ın Seyahatnamesinde gezdiği yerlerin coğrafyası, halkları, onların dinleri, hukukları, idare tarzları, sosyal durumları, adetleri hakkında gözleme dayanan, seyahatname türünün içeriğiyle özdeşleşen son derece önemli bilgiler vermiştir. 1800 yılından itibaren pek çok çalışmaya konu olan bu eser, Arap Edebiyatında önemli bir seyahatname sayılmakla birlikte, Türkler ve Rusların tarihi geçmişine dair kıymetli bilgileri de ihtiva etmektedir. Eser bu öneminden dolayı pek çok dile çevrilmiş ve yayınlanmıştır.

Arap Edebiyatı'nda klasik dönemde yazılan seyahatnamelerin önemli bir kısmı coğrafya ağırlıklı seyahatnamelerdir. Bizce, Arap dünyasında ilk yazılan coğrafya kitaplarının *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, *Kitabu'l-Buldân*, *Suverü'l-Ekâlim* gibi daha çok seyahatnameleri çağrıştıran adlar taşıması, dünyayı keşfetme ve öğrenme tutkusuna, kendini uzak seyahatler ile dışa vurmasına işaret etmektedir. Bu bağlamda Mesudi, İbn Havkal, Makdisi gibi birçok Arap coğrafyacısı da çeşitli gayelerle seyahatlere çıkarak, dünyanın farklı bölgelerinde incelemeler yapmışlardır. Onların eserlerini de seyahatname kapsamında değerlendirdiğimizden dolayı bunları coğrafi seyahatnameler başlığı altında inceledik.

Abbasi döneminde, görülen çok güçlü bir haberleşme/berîd teşkilatında görevli olan İbn Hurdazbih, tamamen görevi esnasında elde ettiği bilgilerden faydalanarak, "*Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*"i yazmıştır. Yine uzun yıllar Ermenistan ve Horasan eyaletlerinde maliye bürokrati olarak çalışan, daha sonra Abbasi merkezi idaresinde üst düzey görevlerde bulunan tarihçi ve coğrafyacı Yakubi de görevleri esnasında edindiği tecrübelerle *Kitabu'l-Buldân*'i telif etmiştir. Bu iki coğrafyacıyla birlikte İbnu'l-Fakih'in *Kitabu'l-Buldân*'ı ve İstahri'nin *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı çalışmaları da seyahatname kapsamında değerlendirilen eserlerdendir. Yazarlar bu eserlerinde o dönem İslam dünyasındaki belli başlı şehirlerin nüfus, kültür ve sosyo ekonomik yapısı, ticaret ve yol ağları ile şehirler arasındaki mesafelerin ayrıntılı bir tasvirini yapmışlardır. Ayrıca bu eserler ülkeler ve şehirler arasındaki yolların durumu ve mesafeleri ve bölgeleri ve fiziki yapıları gibi coğrafi bilgilerin dışında şehirler, şehirlerin mimari yapıları, konuşulan

diller, nerede hangi çeşit ürünlerin yetiştirildiği, bu ürünlerin fiyatları ve hangi tür ağırlık ölçülerinin kullanıldığı gibi hususlarda verdikleri bilgilerle de hala günümüzde araştırmacıların ilgi odağı olmaya devam etmektedirler.

Dini seyahatler arasında öncelikle sufilerin seyahatleri yer almaktadır. Sufilikte sefer ve seyahatin gayesi, nefis terbiyesi ve bilgi (ilim-irfan) edinmektir. İnsan, muhayyilesi ile hayal âleminde, aklı ile makuller âleminde, fikri ile soyut varlıklar sahasında seyahat eder, dolaşır, ufuk turu yapar. Özellikle bu alanda en önemli sima Muhyiddin İbn Arabî'dir. Sufilerin seyahatleri yanı sıra, İbn Cübeyr'in hac maksatlı yapmış olduğu seyahati de önemli dini seyahatlerden kabul edilmektedir. İbn Cübeyr seyahatnamesinde, hac güzergâhı üzerinde bulunan şehirler ile birlikte, Müslümanların mukaddes saydıkları mekânların tasvir ve tarifleri yapmıştır.

Rifaa Rafî' Et-Tahtavi ve Ahmed Faris eş-Şidyak Modern Arap Edebiyatında seyahatname türünde eseri bulunan önde gelen simalarındandır. Bunların dışında da Arap Edebiyatı'nda modern seyahatname türünün temel özelliklerini taşıyan önemli eserler verilmiştir. Tahtavi'nin Paris gezisini anlattığı "Paris İzlenimleri" adlı eseri ile yine Şidyak'ın Malta'ya seyahatine ilişkin kaleme aldığı "Malta Gözlemleri" adlı eseri, batıda algılandığı anlamda yazılan seyahatname örneklerinin ilkleri arasında kabul edilmektedir.

Sonuç olarak, çalışmamızda incelediğimiz yazarlar ve seyahatnameleri başta Arap edebiyatı olmak üzere dünya edebiyatına önemli ve yadsınamaz katkılar sunmuştur.

5. KAYNAKLAR

ABDÜLBAKİ, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfazı Kur'an-ı Kerim*, Daru'l-Hadis Yay., Kahire, 2001.

AĞARI, Murat, "İrak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubi ve İstahri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Erzurum, 2007, Yıl: 14, Sy. 34, s.169-191.

_____ *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2002.

_____ *Kazvini'nin Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad'ı*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2009.

AHMAD, Sayyid Maqbul, "İbn Hurdazbih", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XX, İstanbul, 1999.

AKKANAT, Cevat, "Edebiyat ile Tarih Arasında Seyahatname", *Kültür*, Kış 2008/2009, Sy. 13, s. 14-15.

AKPINAR, Ali, *Kur'an Aydınlığında Seyahat*, TDV Yay., Ankara, 1998.

_____ "Seyahatin Önemi, Amacı ve Hikmeti", *Din ve Hayat TDV, İstanbul Müftülüğü Dergisi* (Seyahatname Özel Sayısı), Sy. 2, 2009, s. 10-13.

ARENDANK, C. Van, "İbn Hurdazbih", *İslam Ansiklopedisi*, C. V / II, MEB. Yay., İstanbul, 2000.

ASİLTÜRK, Baki, "Kültürlerin Tanınması ve Seyahatnameler", *Kültür Üç Aylık Kültür Sanat Araştırma Dergisi* (Seyyahlar ve Seyahatnameler Özel Sayısı), Kış 2008/2009, Sy. 13, s. 4-7.

- AYTAÇ, Bedrettin, “Bir Arapça Gazete: El-Cevaib”, *XIII. Türk Tarih Kongresi-Bildirileri*, Ankara, 4-8 Ekim 1999, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, C. III / II, s. 1013-1022.
- BAĞDATLI ABDURRAHMAN EFENDİ, *Brezilya Seyahatnamesi*, (Çev. Antepli Mehmed Şerif ve Haz. N. Ahmet Özalp), Kitabevi Yay., İstanbul, 2006.
- BARTHOLD, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Terc. Fuat Köprülü), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 6. Baskı, Ankara, 1984.
- BAYRAKTAR, Mehmet, *İslam’da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, TDV Yay., Ankara, 2000.
- el-BELAZURİ, *Fütuhu’l-Büldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., 2. Baskı, Ankara, 2002.
- BROCKELMAN, “Faris eş-Şidyak”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., C. IV.
- BULUT, Yücel, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, Küre Yay., 1. Basım, İstanbul, 2004
- BULUT, Yücel, “Oryantalizm, Seyyahlar ve Batı’nın Doğu İmgesi”, *Din ve Hayat*, Sy. 2-Yıl:2009, s. 64-69
- ÇAĞRICI, Mustafa, “İslam Kültüründe Seyahat”, *Din ve Hayat*, Sy. 2-Yıl: 2009, s. 4-9.
- ÇETİN, Atan, “Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler”, *Nüsha*, Sy. 19, Ankara, 2005 (Güz), s. 103-105.
- ÇETİN, Atilla, “Faris eş-Şidyak”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXII, İstanbul, 1995.
- ÇETİN, Nihad M., “Arap”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 3, TDV Yay., İstanbul, 1991,

- CHEMOUL, Maurice, “Rifaa Bey”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IX , M.E.B. Yay., İstanbul, -1988.
- CHODKIEWICZ, Michel, *Sahilsiz Bir Umman Muhyiddin İbn Arabi*, (Çev. Atilla Ataman), Gelenek Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2003.
- CİVELEK, Yakup, *Ahmet Faris eş-Şıdyak Edebi Şahsiyeti ve el-Cevaib Gazetesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997.
- _____, “Çok Kimlikli Bir Osmanlı-Arap Aydını, Dilci, Edebiyatçı, Gazeteci Ahmed Faris eş-Şıdyak”, *Kritik (Altı aylık Edebiyat Eleştirisi) Dergisi*, Yıl: 1, Sy. 2-2008-Güz, s. 208-235.
- COŞKUN, Menderes, *Türk Edebiyatı Tarihi 2*, TC Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul, 2007.
- DAYF, Şevki, *er-Rahalat*, Daru’l-Mearif Yay., 4. Baskı, Kahire, trsz.
- DEMİRCİ, Mustafa, “Ortaçağ İslam Dünyasında Coğrafya ve Seyahat”, *Kültür*, Kış 2008/2009, Sy. 13, s. 8-13.
- ERBAŞ, Ali, “İslam Dışı Dinlerde Kutsala Yolculuk”, *Din ve Hayat*, Sy. 2-Yıl: 2009, s.70-73.
- ERGİN, Mehmet Mesut, “Ahmet Faris eş-Şıdyak’ın el-Kenzu’l-Ragaib fi Muntahabat el-Cevaib Bağlamında Dil Çalışmaları”, *Nüsha*, Yıl: II, Güz-2002, Sy. 7, s. 111-120.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, (Seçen ve Uyarlayan: Mustafa Nihat Özön-Nijat Özön), Kabalcı Yay., 1. Basım, İstanbul, 2005.
- FARUKİ, İsmail Raci ve FARUKİ, Luis Lamia, *İslam Kültür Atlası*, (Çev.ler M.O. Kibaroglu-Z. Kibaroglu), İnkılab Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1997.

- FEHİM, Muhammed Hüseyin, “Edebu’r-Rahalat”, *Milli Heyetin Kültür, Sanat, Edebiyat Alanında Yayınladığı Aylık Kültürel Kitaplar Serisi*, Kuveyt, 1989.
- GÜRLEK, Dusun, “Süleyman Şükrü ve “Seyahatü’ül Kübra” sı”, *Kültür*, Kış 2008/2009, Sy. 13, s. 28-30.
- GÜLER, İsmail, “İbn Cübeyr ve Hac Yolculuğu”, *Kültür*, Kış 2008/2009, Sy. 13, s.106-109.
- GÖRGÜN, Hilal, “Rifaa et-Tahtavi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXXV, İstanbul, 2008.
- HAMEVİ, Yakut, *Mu’cemü’l-Buldan*, Daru’s-Sadr, Beyrut, 2007.
- HAMİDULLAH, Muhammad, *İslam Peygamberi*, (Çev. Salih TUĞ), İrfan Yay., 5. Baskı, İstanbul, 2001.
- HATİBOĞLU, İbrahim, “Rihle”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXXV, İstanbul, 2008.
- HAYRULLAH EFENDİ, *Avrupa Seyahatnamesi*, (Sadeleştiren: Belkıs Altuniş Gürsoy), Kültür Bakanlığı Yay., 1. Baskı, Ankara, 2002.
- İBN ARABİ, *Nurlar Risalesi*, (Çev. Mahmut Kanık), İnsan Yay., İstanbul, 1991.
- İBN CÜBEYR, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, (Çev. İsmail Güler), Selenge Yay., İstanbul, 2008.
- İBN FADLAN, *Seyahatname*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yay., İstanbul, 1995.
- İBN HURDAZBİH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul, 2008.
- İBN MANZUR, Cemaleddin Muhammed b. Mükrim, *Lisanü’l-Arab*, Sadır Yay., Beyrut, 2004, 3. Baskı.

- İPEK, Selahattin, “Güneş Hep Arkada”, *Keşkül Sufî, Gelenek ve Hayat Dergisi*, (Seyahatname Özel Sayısı), Nisan/Haziran-2005, Sy. 4, s. 17-21.
- ISFAHANÎ, Ebi el-Kasım el-Hüseyni b. Muhammed Ragıp, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kuran*, et-Tevfikiye Yay., Kahire, 2005.
- KEHHALE, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin; Teracimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Müessesesu'r-Risale Yay., Beyrut, 1993.
- KURTOĞLU, Mehmet, “Seyahatnameler, Oryantalizm ve Şehir”, *Kültür*, Kış 2008/2009, Sy. 13, s. 72-75.
- KUTLU, Mehmet Necati, *Türkiye’de Bir Gezgin Şövalye Nogales Mendez*, Gendaş Kültür Yay., İstanbul, 2000.
- KOÇYİĞİT, Talat, *Hadis Tarihi*, TDV Yay., Ankara, 1981.
- LÖSCHBURG, Winfried, *Seyahatin Kültür Tarihi*, (Çev. Jasmin Traub), Dost Kitabevi Yay., Ankara, 1998.
- LÜTFİ, Ömer, *Ümit Burnu Seyahatnamesi*, (Haz. Hüseyin Yorulmaz), Kitabevi Yay., İstanbul, 2006.
- MEYDAN LAROUSSE, *Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, C. 11, İstanbul, 1981.
- MİGUEL, Andre, *Arap Coğrafyacıların Gözünden 1000 Yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, (Çev. Ali Betktay), Kitap Yay., İstanbul, 2003
- MİNORSKY, V., *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, (Çev. Abdullah Duman ve Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul, 2008.
- MÜNAVÎ, Abdür-rauf, *Feyzu'l-Kadir Şerhu'l-Cami es-Sağir*, Mısır Yay., 2. Baskı, Kahire, 2003.
- MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul, 1995.

OKUTAN, Çağatay “Arap Milliyetçiliği”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2 Sy. 56, s. 157-172.

PALA, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yay. Ankara, 1989.

PEKTAŞ, Bahri, “Gezi Yazılarının Tanımı ve Niteliği”, Erişim: [\[http://www.edebiyatogretmeni.net/gezi.htm\]](http://www.edebiyatogretmeni.net/gezi.htm), Erişim Tarihi: 20 Aralık 2008

SAWAİE, Muhammed, “Rifaa Rafi et-Tahtavi ve Modern Arap Edebiyatı Dilinin Leksikolojik Gelişimine Katkısı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev. Şener Şahin), 2005, C. XIV, Sy. 2, s. 161-183.

SAVRAN, Ahmet, *19. YY. Osmanlı Döneminde Yeni Arap Edebiyatı*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum, 1991.

SOY, Bayram, “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918’e Kadar”, *Bilig Dergisi*, 2004 (Yaz), Sy. 30, s. 173-202.

ŞEKER, Fatih Mehmet, “Türklerin İslamlaşmasında ve Batılılaşmasında Seyahatlerin Rolü”, *Kültür*, Kış 2008/2009, Sy. 13, s. 38-41.

ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2001.

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yay., İstanbul, 1998.

ŞİDYAK, Ahmed Faris, *el-Vasıta Fi Ma’rifeti Ahvali Malta*, Vizaretü’s-Sekâfe Dârü’l-Ba’s Yay., Dimeşk, 2004.

TABAK, Serap, “Arap ve Türk Seyyahlara göre Konya: (XIV-XVII Yüzyılda), Türk-İslam Medeniyeti”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* (Konya Özel Sayısı), Sy. 5 / Kış, Yıl: 2008, s. 147-160.

- TAHTAVİ, Rifaa Rafi', *Paris Gözlemleri(Tahlis el-İbriz fî Telhis-i Bariz ev el-Divan el-Nefis bi Eyvan-ı Baris)*, (Çev. Cemil Çiftçi), Ses Yay., 1. Baskı, İstanbul, 1992.
- TAŞDELEN, Hasan, "Alusizade ve Neşve'tü'ş-Şemul Fi's-Sefer ila İslambul Adlı Seyahatnamesi", *Kültür*, Kış 2008/2009, Sy. 13, s. 62-67.
- TOGAN, Zeki Velidi, "İbnu'l-Fakih", *İslam Ansiklopedisi*, C.V/II, MEB. Yay., İstanbul, -1967,
- TOLMECHEVA, Marina A., "İstahri", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, İstanbul, 2001.
- TOMAR, Cengiz, "İbnu'l-Fakih", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXI, İstanbul, 2000,
- TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, ve POLAT, İbrahim Ethem, "Türk Matbaacılığının Gelişiminde Bir Sayfa: Cevaib Matbaası", *Nüsha*, Sy. 14, 2004 (Yaz), s. 84-102.
- TURAN, Lokman, "Türk Edebiyatında Seyahatnemeler", *Ekev*, C. I, Sy. 1, (Kasım 1997), s. 253-261.
- TOUATI, Houari, *Ortaçağda İslam ve Seyahat*, (Çev. Ali Berktaş), YKY Yay., İstanbul, 2004.
- TÜMER, Günay ve KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., 2. Baskı, Ankara, 1993.
- ULUDAĞ, Süleyman, "İslam Geleneğinde Seyahat Kavramı", *Keşkül Sufi, Gelenek ve Hayat Dergisi*, Nisan/Haziran-2005, Sy. 4, s. 5-11.
- ÜSAME bin MUNKIZ, *Kitabu'l-İ'tibar(İbretler Kitabı)*, (Çev. Yusuf Ziya Cömert), Kitabevi Yay., İstanbul, 2008.

- YAKUBİ, *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul, 2002
- YAKIT, İsmail, *İslam'da Bilim Tarihi*, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., Isparta, 2002.
- YARDIM, Ali, *Hadîs I*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., 2. Baskı, İzmir, 1992.
- YAZICI, Hüseyin, “Arap Gezi Edebiyatına Bir Bakış”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası Dergisi*, C. IX, Yıl: 2006, s. 99-121.
- YILMAZ, Uğur, *Efendimiz (s.a.v.)'in Yolculukları ve Dualarından*, Din ve Hayat, Sy. 2, Yıl: 2009, s. 22-24.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, Gelenek Yay., 1.Baskı, İstanbul, 2004.
- YÜCEL Ahmet, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, MÜİF Yay., İstanbul, 1996.
- YURDAYDIN, Hüseyin G., *İslam Tarihi Dersleri*, AÜİF Yay., 3. Baskı, Ankara, 1988.

6. ÖZET

“*Arap Edebiyatında Seyahatname Türü ve Seyahatnameler*” adlı çalışmamızda, seyahatnameler siyasi, dini, edebi, ticari ve coğrafi seyahatnameler başlığı altında bir tasnif edilmiştir. Ayrıca çok tanınan seyyahlar ile yazdıkları seyahatnameler tanıtılmaya çalışılmıştır.

Arap edebiyatı açısından Seyahatnameler önemli edebi ürünler arasında kabul edilmedektir. Bu eserler edebi yönleri yanı sıra tarihi ve coğrafi pek çok değerli bilgiyi içermektedir. Bu yönleriyle tarih, coğrafyanın yanı sıra diğer bilimsel disiplinler içinde önem taşımaktadır. Bu eserlerde tarihçilerin ihmal ettikleri sosyal ve iktisadi hayat için son derece önemli bilgiler de yer almaktadır. İlk dönem coğrafya kitapları, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, *Kitabu'l-Buldan*, *Suverü'l-Ekalim* gibi seyahatname içerikli başlıklarla isimlendirilmişlerdir. Klasik dönem seyyahlarından ve aynı zamanda coğrafyacılarından olan İbn Hurdazbih, Yakubi, İbnü'l-Fakih ve İstahri'nin hayat hikâyeleri ile eserleri anlatılmıştır. Ve bu eserlerin bugün bizim için değişik sahalarda kaynak olabileceği üzerinde de durulmuştur.

Son olarak da modern dönem yazar ve seyyahlarından olan Tahtavi ve Şidyak'ın hayatları ve eserleri ile ilgili bilgiler sunulmuştur. Bu seyahatnamelerinin ortak özellikleri yazarların, Avrupa'da gördüklerini kendi ülkesindekilerle mukayese etmesidir.

Anahtar Kelimeler: seyyah, seyahat, seyr, seyahatname, gezi

6. ABSTRACT

Arabic Literature Type and Travelogues Travelogues named in our study, the authors see over and see their visit where they were from the impression and information transfer of their work is the general name is described as travelogue, political, religious, literary, commercial and geographical travel heading under the classification is subject to. Under this heading forward with the traveler's travel writings have been trying to introduce. To this day our geography books and travel are extremely important historical sources. Neglected by historians for their highly generic and economic life are important information to include. geography books the first time *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, *Kitabu'l-Buldan*, *Suverü'l-saw* they were called by different names such as Ekalim. At the same time traveler and geographer of the classical period of the Ibn Hurdazbih, Yakubi, Ibnu'l-Fakih, and works with İstahri'nin life story has been told. And this works for us today rely on a different field was the source may be. Lastly, the modern era of the writer and traveler who lives and works with Tahtavi and Şıdyak'ın information is presented. Common features of these travel writers in Europe had seen anyone on their own countries is not comparable.

Key Words: traveler, travel, seyr, trips